

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

***Эҳдо ба 25-умин солгарди
Истиқлолияти давлатии
Ҷумҳурии Тоҷикистон.***

ЗАБОН – РУКНИ ТОАТ

(Маҷаллаи илмӣ)

№8

**Бо қарори Шӯрои илмию методии Донишгоҳи миллии
Тоҷикистон аз санаи 26.11.2016, № 3 ба нашр тавсия
гардидааст.**

**ДУШАНБЕ
«ПОЙТАХТ» – 2016**

ББК 83 – 3 тоҷик

3-84

ЗАБОН – РУКНИ ТОАТ (Язык – столп поклонения).-
Маҷаллаи илмӣ - назариявӣ. Китоби ҳашиҷум.- Душанбе:
Пойтахт, 2016. – 200 с.

Сармуҳаррир: СИРОҶИДДИНИ ЭМОМАЛӢ

Ҷонишини сармуҳаррир: ГУЛНАЗАРОВА ЖИЛО

Котиби масъул: ҲОМИДОВ ДИЛМУРОД

Ҳайати таҳририя: Абдурраҳмонова Мастура
Кабилов Шаҳбозбек
Маҷидов Ҳомид
Мирбобоев Азиз
Ҳоҷаев Давлатбек
Шарифова Фарангис
Қурбонов Нодир

Дар рақами 8-уми маҷаллаи илмӣ «Забон – рукни тоат» мақолаҳои забоншиносон гирд оварда шудаанд, ки муҳтавои мақолаҳо фарогири вижагиҳои луғавӣ, савтӣ, сарфиву наҳвӣ ва услубии баъзе асарҳои таърихӣ ва илмиву адабии адабиёти классикиамон ва забони муосири тоҷикӣ буда, дар онҳо мулоҳизаву ақидаҳои муҳаққиқон бо далелҳои ҷолиб манзури хонандагон ва мутахассисон мегарданд. Бештари маводи овардашудаи мақолоти маҷаллаи илмӣ бори нахуст интишор мешаванд. Маводи маҷаллаи илмӣ барои донишҷӯён, магистрон, муҳаққиқони ҷавон, аспирантон ва унвонҷӯён хеле муфид аст.

© ЗАБОН – РУКНИ ТОАТ (Маҷаллаи илмӣ). КИТОБИ
ҲАШТУМ. – 2016. –185 с.

I. АФКОРИ НАЗАРИИ ЗАБОНШИНОСӢ

Д. Хочаев (ДМТ)

МАҚОМИ АБДУРРАҲМОНИ ҚОМӢ ДАР ТАЪРИХИ АФКОРИ ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИК

Аввалин баҳсу андешаҳои забоншиносӣ ҳанӯз дар Юнони Қадим, Ҳинд ва Хитой пайдо шудаанд. Пайдоиши донишҳои забоншиносӣ ба пайдоиши хат ҳамчун нодиртарин кашфиёти инсон вобаста буда, баъдтар дар натиҷаи эзоҳи баъзе навиштаҷот, тафсири матнҳои динӣ, таҳияи луғатномаҳо шакл мегирад. Оҳиста-оҳиста доираи таҳқиқи забоншиносӣ густариш ёфта, чараёну мактабҳои гуногуни забоншиносӣ пайдо мешаванд. Албатта таърихи шаклгирӣ ва таҳаввули афкори забоншиносӣ дар ҳар минтақа ва ҳар халқу миллат ҳар хел сурат гирифтааст.

Мардуми эронитабор, аз ҷумла тоҷикон, ба забон ва илми забон аз қадим эҳтироми зиёд доштанд ва шояд ба таҳқиқи масоили забоншиносӣ хеле барвақт ҳам даст зада бошанд. Мутаассифона, оид ба илми забоншиносӣ то аҳди ислом мо дар даст маводи зарурӣ ва қонеъкунанда надорем. Вале таҳмин меравад, ки то аҳди ислом дониши забоншиносӣ дар мардуми эронитабор дар ҳоли шаклгирӣ буд. Масалан, аз давраи Сосониён як фарҳангномаи кӯчаке бо номи «Frahangi oim-ewag» (фаарҳанги авастой ба паҳлавӣ) боқӣ мондааст, ки дар он вожаҳои авастой ба паҳлавӣ шарҳ ёфтааст. Муҳаққиқи шинохтаи таърихи забон Д. Саймиддинов дуруст таъкид мекунад, ки ин фарҳангро нахустин намуна аз таърихи дастурнависӣ дар суннати аҳди Сосониён бояд номид [8, 62]. Воқеан, чунон ки профессор Д. Саймиддинов менигорад, дар ин фарҳангномаи кӯчак муҳимтарин вожаҳои авастой ва форсии миёна тарҷумаю ташреҳ ёфтаанд ва тасрифи феъли авастой дар се шахсу шумора ва маънии паҳлавии онҳо оварда

шудааст. Пас, маълум мешавад, ки дар ин давра афкори забоншиносии мардуми эронитабор дар ҳоли шаклгирӣ қарор доштааст, вале баробари исломро ба сифати ойини эзидӣ пазируфтани афкори забоншиносии тоҷик қомилан зери нуфузи афкори забоншиносии араб қарор мегирад ва аз маҷрои феълӣ ба берун мешавад. Аз ин ҷост, ки аз замони истилои араб то асри XIII, яъне то таълифи «Ал-муъҷам фи маъоири ашъор-ул-аҷам»-и Шамси Қайси Розӣ рисолае аз асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ «grammar=сарфу наҳв» таълиф нашудааст.

Дар фосилаи байни забти хилофат ва таълифи «Ал-муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ қуллӣ донишмандони эронитабор нахуст ба ҷиҳати он ки забони арабӣ забони китоби муқаддаси мусулмонон – Қуръони Карим аст ва сипас барои ворид шудан барои хидмати девон ва расидан ба мақому мартабаҳои динию сиёсӣ ба омӯзиш ва таҳқиқи забони арабӣ, низоми грамматикӣ он – сарфу наҳв ҷиддан машғул шуда, дар ин самт ҳиссаи муҳим гузоштанд. Масалан, Сибавайх–донишманди эронӣ, бузургтарин пажӯҳишгар дар илми сарфу наҳв шинохта шуда, ӯ беҳтарин китобе бо исми «Ал-китоб» дар низоми дастури забони арабӣ навишт, ки то имрӯз дар олами араб бемисл аст. Агар ин гуна қувваҳои ақлонии эронитаборон дар пажӯҳиши асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ қор мегирифтанд, илми забоншиносии форсу тоҷик шояд мумтозтарин илми забоншиносӣ маҳсуб мешуд. Мутаассифона, чунон ки мебинем, тамоми қувваҳои эҷодӣ ба таҳқиқи таҳлили низоми дастури забони арабӣ машғул шуданд ва дар таҳқиқи асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ қариб қор накарданд.

Аз ҷумла асари таълимии Мавлоно Абдулраҳмони Ҷомӣ «Фавоидаи Зиёия» низ ба забони арабӣ навишта шуда, шарҳи китоби «Ал-қофия фӣ-н-наҳв»-и Ибни Ҳочиб (1175-1248)-ро фаро мегирад. Ибни Ҳочиб бошад, дар таълифи ин асараш аз таълифоти забоншиносии донишмандони пешин

Замахшарӣ (вафот 1144), Халил ибни Аҳмади Басрӣ, Сибавайх, Ал-Кисой ва дигарон истифода кардааст. «Фавоиди Зиёия» нашрҳои гуногун дорад. андешаҳои мо бар асоси нусхаест, ки соли 1418 ҳ. дар Пешовари Покистон нашр шудааст. Ин нусха аз 9 фасл (боб) ва 126 бахш (мавзӯ) мураттаб гардидааст.

Абдурраҳмони Ҷомӣ хангоми шарҳи китоби «Ал-қофия фӣ-н-наҳв» равишу сохтори онро комилан нигоҳ дошта, шарҳи мавзӯҳоро ба ҳамаи низомии муаллиф овардааст.

Мо барои равшан шудани муҳтавои «Фавоиди Зиёия» номи бобҳоро зикр мекунем, ки ба ин тариқанд:

Фасли якум – Ғайр ал мусариф
Фасли дуюм – Ал-марфуъот
Фасли сеюм – Ал-мансубот
Фасли чорум – Ал-мачрубот
Фасли панҷум – Ал-тавобеъ
Фасли шашум – Ал-мабниёт
Фасли ҳафтум – Ал-асмо ва лавоҳиқуҳа
Фасли ҳаштум – Ал-афъол
Фасли нуҳум – Ал-хуруф

Чунон ки аз муҳтавои «Фавоиди Зиёия» пайдост, ҳадафи асосии он шарҳу тавзеҳи ҳиссаҳои нутқ ва нақши наҳвии онҳост. Аз ин рӯ муаллиф дар ибтидо калима ва маърифати онро шарҳу тавзеҳ дода, сипас омилҳои таъсиррасонии калимаро нишон дода, пас ба шарҳу тавзеҳи ҳиссаҳои нутқ пардохтааст. Ин равиш аз махсусиятҳои мактаби забоншиносии наҳвиёни Басра мебошад.

Абдурраҳмони Ҷомӣ се фасли охири китобашро ба шарҳи ҳиссаҳои нутқ, ки он ҳам дар низомии грамматикии араб, аз ҷумла, мактаби забоншиносии Басра роиҷ буд: исм, феъл ва ҳарф бахшидааст.

Ҳоло муҳтавои фасли ҳафтумро, ки «Ал-асмо ва лавоҳиқуҳа» ном дорад, аз назар мегузаронем.

Баҳши аввали ин фасл «Ал-маърифа» ном дошта, дар бораи исмҳои муайян баҳс мекунад. Абдурраҳмони Ҷомӣ исми муайянро ба ҳафт навъ ҷудо кардааст: 1. Музмарот (ҷонишинҳо ба мисли ман, ту, вай); 2. Аълом (исмҳои хос мисли Муҳаммад, Бакр, Зайд, Аҳмад); 3. Асмоулишора (ишораҷонишинҳо ба монанди ин, онҳо, ҷунин); 4. Асмоулмавсула (пайвандакҳо ба мисли аммо, вале, лекин); 5. Маърифа бо «лом» (исмҳои, ки тавассути артикли «ал» муайян мешаванд, мисли «Ал-китоб»); 6. Маърифат ба нидо (исмҳои, ки ба воситаи ҳиссаҳои нидоӣ муайян мешаванд, ба мисли «Эй Зайд!»); 7. Изофа ба мисли «Аспи Зайд».

Бо ҳамин равиш муаллиф дар бораи ҳелҳои дигари исм: исми хос (ал-балам), исми номуайян (ан-накира), исми шумора (асмо-ал-адад), исмҳои музаккар ва муаннас (ал-музаккар ва л-муаннас), исмҳои дугона (ал-мусанно), исми ҷамъ (ал-маҷмӯъ), масдар (ал-масдар), исми фӯил (исм-ал-фӯил), исми мафъул (исм-ал-мафъул), сифати мушаббеҳ (ас-сифа-ал мушаббеҳа), исми тафзил (исм-ат-тафзил) маълумот додааст.

Фасли ҳаштуми «Фавоиди Зиёия» ба шарҳу эзоҳи феъл баҳшида шудааст, ки масоили зерини марбути феъл шарҳу тавзеҳ ёфтааст: нахуст Абдурраҳмони Ҷомӣ қавли Ҳочибро дар шинохти феъл меорад, ки ҷуни наст: «Феъл калимаест, ки ба маъноӣ дарҳудбуда далолат карда, ба замон наздик мешавад». Пас аз ин ба анвои феъл, категорияҳои дастурии он дахл карда онҳоро тавзеҳ медиҳад, ҷунончи: ал-мозӣ (феъли замони гузашта), ал-музореъ (замони ҳозира-оянда), мавозеъ тақдир ин-ан-насиба (ҷойҳои, ки инна тақдиран меояд), калим-ал-муҷозот (калимаҳои шарту ҷазо), ал-амр (талабу амр), феъл мо-лам-юсамма фӯилуҳу (феъле, ки фӯилаш зикр нашудааст), ал-мутаадӣ ва ғайраҳу (феълҳои гузаранда ва ғайри ӯ), афъол-ал-қулуб (феълҳои монда), ал-афъол ан-ноқиса (феълҳои ноқис), ал-афъол ал-муқораба (феълҳои наздикӣ), феъл ат-таачҷуб (феъли таачҷуб), афъол ал-мадҳ ва з-замм (феълҳои мадҳу зам).

Фасли охири «Фавоиди Зиёия» ба шарҳу тавзеҳи ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ, яъне ҳуруф, баҳшида шудааст. Муаллиф аввал таърифи ҳарфро меорад. Чунончи: «Ҳарф калимаест, ки ба маънои дар ғайраш буда (исм, феъл) далолат мекунад». Баҳши нахустини ин фасл – ҳуруф ал-ҷарр ном дорад, ки ба тавзеҳи пешояндҳо иртибот дорад, ба мисли «дар», «бар», «бо». Баҳши дуюм «Ал-ҳуруф ал-мушоббиҳа бил-феъл» ном дошта, дар бораи ҳарфҳои монанди феъл маълумот дода мешавад. Баҳши сеюм – ал ҳуруф ал ъотифа (ҳарфҳои отифа) ба мисли «ва», «у», баҳши чаҳорум – ҳуруф ат-танбеҳ (ҳарфҳои танбеҳ ба монанди «алло», «ҳалло»), баҳши панҷум – ҳуруф-ан-нидо (ҳарфҳои нидо, ба мисли «эй», «ҳон»), баҳши шашум – ҳуруф-ал иҷоб (ҳарфҳои ҷавоб, монанди «ҳо», «бале»), баҳши ҳафтум – ҳуруф аз-зиёда (ҳарфҳои зоида), баҳши ҳаштум – ҳарф-ат-тафсир (ҳарфҳои тафсири), баҳши нухум – ҳуруф ал-масдар (ҳарфҳои масдарсоз, мисли «ан», «ин»), баҳши даҳум – ҳуруф таҳзиз (ҳарфҳои барангезанда монанди «илло», «мавило»), баҳши ёздаҳум – ҳарф ат-таваққуъ (ҳарфҳои умедворкунанда), баҳши дуоздаҳум – ҳарф ал-истифҳом (ҳарфи саволи), баҳши сездҳум – ҳарф аш-шарт (ҳарфи шарт), баҳши чордаҳум – лузум ин ва лам ли-л-феъл (лозимии инна ва лам барои феъл), баҳши понздаҳум – ҳарф ар-радӣ (ҳарфи инкор), баҳши шонздаҳум – то ат-таънис («то»-и таънис), баҳши ҳабдаҳум – ат-танвин (танвин), баҳши ҳаждаҳум – нун ат-таъкид («нун»-и таъкид).

Чунон ки аз бозгӯи се фасли «Фавоиди Зиёия» то андозае маълум шуд, Абдурраҳмони Ҷомӣ тамоми хусусияту аломат ва категорияҳои грамматикӣ ҳиссаҳои нутқи забони арабиро нишон додааст. Ин асари Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки дар тамоми мадориси мусулмонони Осиёи Миёна, Эрону Ҳиндустон ва мамолики дигар дар баробари «Ал-кофия фӣ-наҳв»-и Инбни Ҳочиб таълим дода мешуд, ба афкори

забоншиносии тоҷик ва дастурҳои таълимӣ таъсири хеле пурфайз расонид.

Мо ба сифати намуна се дастури таълимиро, ки дар асрҳои мухталиф эҷод шудаанд, яке «Чаҳор гулзор»-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ, дигаре «Рисола дар сарфу наҳв ва имло»-и Ҳоҷӣ Муҳаммад Каримхони Кирмонӣ (асри XIX) ва сеюмӣ «Сарфу наҳви тоҷикӣ»-и Сайидризо Ализодаи Самарқандӣ (XX), мухтасар муқоиса мекунем.

Бисёр наҷиб аст, ки қиссаи таълифи дастури таълимии Ҳоҷӣ Каримхони Кирмонӣ «Рисола дар сарфу наҳв ва имло» ба мисли қиссаи таълифи «Фавоиди Зиёя»-и Абдурахмони Ҷомӣ будааст.

Чунон ки таъкид шуд, Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ барои он ки «Ал-кофия ғӣ-н-наҳв»-и Инбни Ҳоҷибро фарзандаш Зиёвуддин хуб аз бар кунад, рисолаи таълимии «Фавоиди Зиёя»-ро навиштааст. Ҳоҷӣ Каримхони Кирмонӣ низ дастури таълимии худро барои он менависад, ки фарзандаш баъзе нозуқиҳои грамматикаи забони арабиро хуб аз худ кунад. Чунончи, ӯ дар дебочаи дастури худ мегӯяд: «Ва баъд чунин гӯяд, бандаи осӣ Карим бинни Иброҳим, ки чун фарзанди арҷманди худ Муҳаммад Атоуллоҳ Бақоҳро дар пайи таҳсили илм гузоридам ва таҳсили илм намуд то ба сарф расид ва аз он таҷовуз намуда, машғули наҳв гардид ва вақте баъзе масоилро аз ӯ пурсидам, дидам, ки асмое чанд омӯхта ва ба он ки дар сарф тасолифи каломотро мегӯяд ва дар наҳв тартиби алфозро месарояд, валекин тааққул наменамояд, ки чи мегӯяд ва рӯҳи онҳоро камоянбағӣ ба даст наоварда, зеро ки луғати араб тобеи аҷам нест, алфози масмуъаи онҳоро мешунавад, валекин маъонии маъқулаи онҳоро, чунон ки бояд, тааққул наменамояд. Хостам, ки сарфе ва наҳве ба таври имкон барои ӯ бинависам дар форсӣ, ки чун он асморо дар замони худ бифаҳмад ва ба кинаи онҳо бирасад, фаҳми маъонии он асмоъ дар забони арабӣ барои ӯ осон шавад».

Тавре ки мебинем, Ҳочӣ Каримхони Кирмонӣ мисли Абдуррахмони Ҷомӣ рисолаҳо барои фарзандаш навиштааст, то ин ки асосҳои дастури забони арабиро аз худ кунад. Тафовут дар ин аст, ки Ҳочӣ Каримхони Кирмонӣ онро бо забони форсии тоҷикӣ ва хеле содаю ба услубу равиши дастрас иншо кардааст, аммо Абдуррахмони Ҷомӣ шарҳи худро бо забони арабӣ навиштааст ва хеле мушкилфаҳм аст.

Рисолаи «Чаҳор гулзор»-ро Ҳоча Ҳасани Нисорӣ низ бо мақсади зуд савод баровардани навомӯзон таълиф кардааст ва муҳимтарин мавзӯҳои илми луғат, сарфу наҳви тоҷикиро шарҳ додааст. Рисолаи «Чаҳор гулзор» ҳам бо забони форсии тоҷикии содаю раван ва услубу равиши ҷолиб таълиф шудааст.

Дигар дастури таълимие, ки таъсири низоми грамматикӣи араб, минҷумла «Фавоиди Зиёия»-ро дида метавонем, «Сарфу наҳви тоҷикӣ»-и Сайидризо Ализодаи Самарқандӣ мебошад, ки соли 1926 таълиф ёфтааст.

Ба назари мо, муаллифони ин ду дастур ё рисола, ки таълимгирифтаи мадорис буданд, аз асари таълимии Абдуррахмони Ҷомӣ «Фавоиди Зиёия» огоҳии комил доштанд ва мантикист, ки онҳо ҳангоми таълифи дастурҳояшон аз он баҳра ҳам бурдаанд.

Масалан, Абдуррахмони Ҷомӣ дар «Фавоиди Зиёия» феълро чунин таъриф додааст: «Феъл калимаест, ки ба маънои дархудбуда далолат карда, ба замон наздик мешавад».

Ҳоча Ҳасани Нисорӣ дар «Чаҳор гулзор» мегӯяд: «Феъл калимаест, ки аз ӯ яке аз азминаҳои салоса, яъне мозӣ, ҳол ва истиқбол фаҳмида шавад».

Абдуррахмони Ҷомӣ ба ҳарф чунин таърифро муносиб дидааст: «Ҳарф калимаест, ки ба маънои дар ғайраш буда (исм, феъл) далолат мекунад».

Ҳоча Ҳасани Нисорӣ бошад ба ҳарф чунин таъриф медиҳад: «Ҳарф он аст, ки аз ӯ замон ҳам мафҳум нашавад ва маънии он ҳам мустақил набошад, яъне бидуни низоми исм ва феъл ифодаи маънӣ надихад».

Тавре ки мебинем, Абдурраҳмони Ҷомӣ, асосан дар таърифи феълу ҳарф (ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ) ба асосҳои дастури забони арабӣ таъяқ кардааст, вале Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, аз як тараф, истилоҳоту таркиботи забоншиносии арабро ба қор бурда бошад, аз сӯи дигар, наздик ба асосҳои дастури забони тоҷикӣ муҳокима рондааст.

«Сарфу наҳви тоҷикӣ»-и Сайидризо Ализодаи Самарқандӣ, ки нахустин грамматикаи меъёрӣ аз асосҳои дастури забони тоҷикӣ аст, табиист, ки аз таъсир ва ба ҳрабардорӣ аз грамматикаҳои арабӣ, аз ҷумла шарҳи Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ ҳолӣ нест. Масалан, муаллифи «Сарфу наҳви тоҷикӣ»-и Сайидризо Ализодаи Самарқандӣ дар шиноҳти феъл ин тавр гуфтааст: «Феъл калимаест, ки вуқӯи қореро дар яқе аз замонҳои сегона мефаҳмонад. Монанди: қардам, мекунам, ҳоҳам қард».

Дар китоби дарсии Сайидризо Ализодаи Самарқандӣ як даста истилоҳот қорбаст шудаанд, ки арабианд ва маълум аст, ки муаллиф ин истилоҳотро аз дастуру китобҳои дарсии арабӣ, ба мисли «Фавоиди Зиёия»-и Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ ва «Сарфу наҳви арабӣ»-и Аҳмад Ходим Мақсудии Қоронӣ ва дигарон гирифтааст. Ба ин ҷиҳати «Сарфу наҳвии тоҷикӣ»-и Сайидризо Ализодаи Самарқандӣ ҳанӯз устод Айнӣ қаробари нашр шуданаш ишора қарда буд. Ҷунончи: калимаву ибораҳои зерин ба ин гурӯҳ доҳил мешаванд: сарф, наҳв, ҳарф, ҳуруфи мунфасила, муттасила, мусаввата, сомита, сукун, ташдид, ҳамза, алиф, «вов»-и маъдула, «йо»-и алифия, ақсоми калима, исми зот, исми зирӯҳ ва берӯҳ, исми қомид ва муштақ, исми басит, исми тасғир, исми маърифа ва нақира, аҳволи мафъулҳо, адоти мафъулҳо, татобеи изофат, изофати мақбулӣ, изофати ломиа, сифати тафзилӣ, сифати фоилий, сифати самой, сифати алвония, замири мавсулӣ, замири истифҳом, замири иснодӣ, замоири муттасила, феъли мозӣ, вуҷӯҳи феълҳо, феъли вуҷубӣ, феъли иқтидорӣ, лозим ва мутааддӣ, зуруф, қуод, заруфи

эҷоб, асвот, чумлаи исмия ва феълия, фоъил, чумлаи мучаррада, музайяна, мутамима, муътариза, мунтазама, ишорати эҷомия, фориқа, мумаййиза ва ғ.

Ба ҳамин тариқ, Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ, аз як тараф, ба таълифи осори манзуму мансури худ барои рушду инкишофи забони адабии форсии тоҷикӣ хизмати арзанда карда бошад, аз сӯйи дигар, бо навиштани китобҳои илмию таълимӣ ба монанди «Фавоиди Зиёия», ки калимаву ибора, истилоҳоту таркибот ва ҷумлаҳои «Кофия»-и арабиро шарҳу эзоҳ дода, бо ишора ба сарчашмаҳои расмӣ мазҳабӣ ва шеърҳои арабӣ он тавзеҳотро асоснок менамояд, дар такмили рушди афкори забоншиносии тоҷик дар асри XV ва минбаъд саҳми пурарзиш гузоштааст.

Воқеан, Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ, ҳамчунон ки Камолиддин Биноӣ гуфтааст, бо сайёу кӯшиши пайваста ба риояи вақт дар тамоми соҳаҳои илм дастболо мешавад.

Ҷомӣ он офтоби нуронӣ,
Он мунаввар ба нури субҳонӣ.
Қадри авқоти хеш чун дарёфт,
Ба сӯйи ҳифзи нақди вақт шитофт.
Қимати умрро шикаст надод,
Як нафасро дигар зи даст надод.
Лоҷарам илми қоливу холӣ,
Кард ҳосил ба ҳиммати олий.

Хулоса, ин мутафаккири ҷаҳонӣ ба сухан ва таҳқиқи он арҷи олий мегузошт, ки ба ин маънӣ ҳуди Мавлоно фармудааст:

**Хирадро кору боре чун сухан нест,
Ҷаҳонро ёдгоре чун сухан нест.**

Адабиёти истифодашуда:

Абӯалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб. Ҷ. 1. – Душанбе, 1980, - 479 с.
Абӯалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб. Ҷ.4. – Душанбе, 1992. – 319 с.
Абӯнасири Форобӣ. Эҳсо (ъ)-ул-улум. – Техрон, 1381 ҳ. – 133 с.
Айнӣ С. Ёддоштҳо. Асарҳои мунтахаб. Ҷ.1.–Душанбе, 1990. – 356 с.

Афсаҳзод А. Ҷомӣ – адиб ва мутафаккир. – Душанбе, 1989.-381 с.
 Деххудо Алиакбар. Луғати Деххудо. Ҷ. 1. Техрон
 Зеҳнӣ ва Бақозода. Сарф. – Душанбе, 2010. -229 с.
 Ибни Қурбон. Дар дуруҳаи фано ва эҳёи миллати қадим. Душанбе,
 2007. – 479 с.
 Сайидризо Ализодаи Самарқандӣ. Сарфу наҳви тоҷикӣ.– Душанбе,
 2006.-87 с.
 Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна. – Душанбе,
 2001. – 310 с.
 Хоҷаев Д. Гуфтори нақӯ куҳан нагардад. – Душанбе, 2011. -229 с.
 Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор. – Душанбе, 1998.
 Ҷомӣ Абдурахмони. Осор. Ҷ.8. – Душанбе, 1990
 Ҷомӣ Абдурахмон. Фавоиди Зиёия. – Пешовар, 1418 ҳ.

Мақоми Абдурахмони Ҷомӣ таърихи афкори забоншиносии тоҷик

Дар мақола доир ба мақоми шоири тавоно Абдурахмони Ҷомӣ дар таърихи афкори забоншиносии тоҷикӣ тавассути асарҳои «Фавоиди Зиёия» ва «Кофия»-аш оварда шуда, андешаҳои ӯ таҳлил гардидаанд.

In this article discussed about the place of abilities poetry by name Abdurahmoni Jomi in the history of the Tajik linguistic thoughts with the

Key words:

Сведения об авторе: Д. Ходжаев, профессор кафедры истории языка и типологии ТНУ, тел: 985-55-84-38.

Ф. Х. Шарифова (ДМТ) ҶАРАЁНИ ТАШАККУЛИ ЗАБОНИ ПОРСИИ ДАРӢ ДАР АСРҲОИ IX-X

Забони форсии миёна пас аз футуҳоти мусалмонон дар Эрон ва тағйирот ва таҳаввулоте, ки дар он падид омад, баъди як марҳилаи интишори забони арабӣ мавҷудияти забонҳо ва лаҳҷаҳои маҳаллии Эрон андак-андак ҷойи худро ба забони форсии дарӣ гузошт. Аммо ин дигаргунӣ бузурги забонӣ ба зудӣ ва яку якбора ба амал наомад. То муддате забони паҳлавӣ

дар гӯиши баъзе минтақаҳо ва дар навишти мӯъбадони зардуштӣ арзи ҳастӣ мекард.

Дар марҳилаи аввали тасаллути арабҳо бар Эрон забони расмӣ, динӣ ва китобӣ забони форсии миёна буд. Баъд аз ислом забон ва хатти форсии миёна рафта-рафта рӯ ба завол ва нестӣ ниҳод ва сабаби ин ҳодисаро Маликушшуаро Баҳор чунин шарҳ медиҳад: “Забони паҳлавӣ ба ду сабаб рӯ ба завол ва нестӣ мерафт: Яке бад-он сабаб, ки хат ва забони мазбур ба маротиб аз хат ва забони тозӣ мушкилтар ва майдони луғот ва истилоҳоти он тангтар буд. Дигар он ки забон ва хатти арабӣ сад сол баъд аз ҷаҳи тозиён ба воситаи тарҷумаҳое, ки аз кутуби илмӣ суриёнӣ ва юнонӣ ва ҳиндӣ ва эронӣ ба амал омад ва низ ба сабаби он ки забони давлатӣ, илмӣ ва дарборӣ буд, қувват гирифта аз тарафе бештар мавриди эҳтиҷ қарор дошт ва аз тарафи дигар зиёдтар рафъи эҳтиҷ менамуд”[6,144].

Ҷуғрофишиноси асри X Истаҳрӣ дар бораи забони мардуми форс менависад: “Ва эшонро (аҳли форсро)” се забон аст: Порсӣ, ки бо якдигар гӯянд ва агарчӣ дар ноҳиятҳо тафовуте бошад, ҳама яксон бувад. Ҳамаи Порс забони якдигар бидонанд ва луғати пӯшида намонад. Ва забони паҳлавӣ, ки ба рӯзгори порсӣ мукотибат ба он луғат будӣ, онро ба тафсир ҳоҷат буд. Ва забони тозӣ, ки имрӯз дар девонҳои подшоҳон, мукотибот ва муомилот ба тозӣ омӯхтанд”[5,120]. Донишманди амрикоӣ Ричард Фрай бо ин назари Истаҳрӣ мувофиқ аст, ки мардуми форс бо забони порсӣ сухан мегуфтанд ва ҳама онро мефаҳмиданд. Паҳлавӣ забони мактуб буд ва ҳама онро намефаҳмиданд ва барои истифодаи он ба тафсир эҳтиҷ дошт. Забони арабӣ забони омӯхтаи форсҳост, ки ба таври расмӣ дар мукотиботу мурсилот истифода мешавад. Ба таъбири дигар, забони тозӣ ё арабӣ забони расмӣ сиёсӣ ва идорӣ буд [4].

Баъд аз сарнагун шудани хонадони Сосониён эронӣ на умед бар ояндаи нек ба шимоли шарқи Эрон баста буданд, зеро аз асри VII сар карда дар он ҷо оташи ошӯбҳо аланга

мегирифт ва хулафои араб ба мушкилӣ ин сарзаминро ба зери султаи худ нигоҳ медоштанд. Баъди сукути давлати сосонӣ вазъи сиёсии Эрон ба кулӣ тағйир ёфт. Муҳимтарин чизе, ки бар асари ин рӯйдод зоҳир гардид ва бо вазъи забон иртибот меёбад, ин буд, ки девониён ва аҳли илму адаб ба омӯхтани арабӣ ва баҳрагирӣ аз он пардохтанд. Дигар ғайбати муваққатии забони форсӣ илму адаб ва сиёсат буд. Ғайбати муваққатии забони форсӣ гарчӣ аз саҳнаи илм ва адаб ин забонро аз сайри тақомули худ боздошт, вале ин амр ҳаргиз боиси ғайбати ин забон аз саҳнаи бузургтар ва нерӯмандтар, яъне аз саҳнаи зиндагии мардуми Эрон нагардид [9,96]. Хатти арабӣ аз хатти паҳлавӣ осонтар аст ва ба ин сабаб ба зудӣ ба василаи эронии мусалмон қабул шуд. Ривочи хатти арабӣ дар забони порсии дарӣ тағйироте ворид кард, зеро талаффузи бисёри калимоти форсӣ дар тӯли замон ба суратҳои ғайриаслӣ даромад. Масалан, калимаи ниёкон, ки бояд бо ک бошад, бо گ-и форсӣ маъмул шуд ва “испандиёт”(испандидот) ба Исфандиёр табдил ёфт. Барои ифодаи овози xva, ки дар арабӣ вучуд надорад, ду ҳарфро (خ و) истифода бурданд. Чунончи дар калимаҳои خواب،خواهر (хвоб, хвоҳар). Ҳарфи و дар ин калимаҳо ғайрималфуз монд ва ба ҳамин сабаб و-и маъдула ном гирифт. Калимаҳое, ки дар забони форсии миёна бо ҳарфи ک ва گ тамои мешуданд, дар давраи нав ин ҳарфҳо ҳазф шуданд “ва навиштани ҳарфи моқабл бо ҳаракати фатҳа душвор буд, ногузир барои баёни ҳаракат ба охири онҳо “ه” изофа карданд ва навиштанд”: نامه،بنده، گريه [13,156]. Пас аз тасаллути арабҳо (асри7-8м.) хатҳои паҳлавӣ ва монавӣ аз ривоч монданд. Забони адабӣ ва китобат то ду қарн дар тамоми марзу буми Эрон арабӣ буд [2,13]. Аммо ин забонро танҳо табақаи муайяни чамъият медонист, оммаи мардум бо ин забону хат ошноӣ надоштанд ва агар донанд ҳам чандон хуб не.

Аввалин давлати эронӣ сулолаи ҳукмрони Тоҳириҳо буд, ки дар соли 882 мелодӣ ташкил шуд. Забони дарӣ байни

ақвоми мардуми Балх, ки он замон як маркази тиҷорат буд, интишор ёфт. Дар Хуросон, ки пас аз ғуруш пошидани салтанати Яфталиҳо (асри 6) зери фармонравоии Хусрави I Анушервон ва аз миён рафтани забони портӣ ва кӯч бастанӣ монӣҳо аз тазйиқу фишор ба самти шарқи Эрон, мустаҳкам гардид [3].

Дар аввали даври исломӣ забони ғосӣ яке аз забонҳои расмӣ ҳукумати хулафо буд ва тадриҷан дар қанори забони арабӣ чун қулни муҳими қомеаи исломӣ қарор гирифт [13]. Ин назари Забҳулло Сафо далолат бар он медиҳад, ки дар як ғосилаи муайян ақсари муҳаққиқон дузабонӣ буданд. Девони хироч, ки қулни асосии давлати хулафо буд, дар муддати наздик ба як аср бо забони ғосӣ расмӣ дошт. Аз қомоне, ки забони арабӣ забони дини эронӣ гардида буд, қолибан уламои Эрон ҳам дузабонӣ шуданд. Яке забони ғосӣ, забони ғуфтор, зиндагӣ ва навиштори онон дар миёни худашон буд ва дигаре забони арабӣ, ки нахуст забони динӣ ва то қанд аср забони илмӣ ва девонии эшон гардидааст. Ибни Халдун дар ғасле аз “Муқаддима” дар бораи он ки бештари донишмандон дар олами ислом эронӣанд, назари қолибе изҳор мекунад. Ба қавли ӯ: “агар қасоне ҳам ёфт шаванд, ки аз ҳайси наҷоди араб бошанд боз аз лиҳози забон ва маҳалли тарбият ва устодон эронӣанд” [9,33]. Забони ғосӣ барои табақаи дарсхондаи он замон забони бегона набуд, зеро дар қитоби “Лисон-ул-араб” барои баёни маънии дақиқи як қалимаи арабӣ муодили ғосӣ онро зикр мекарданд.

Дар қомони ислом дар сарзамини Эрон арабҳо ин забонро медонистанд ва қисми зиёди донандагони наҳв аз ин сарзамин буданд. Аммо ғурур ва таассуб даст намедод, ки забону лаҳҷаҳои ин қо омӯхта, таҳқиқ шуда, бо забонҳои дигар муқоиса қарда шаванд ва тозиён ҳар қасеро, ки ба ин забон суҳан намекард, «аҷам (عجم)», яъне ғунг меномиданд ва ғуфтори ин мардумро лоиқи мутолиа ва таҳқиқ намедонистанд

[15, 44]. Ба назари Забехулло Сафо забони дарӣ, пас аз он ки ба унвони як лаҳҷаи расмӣ сиёсӣ ва адабии ҳамаи Эрон интишор ёфт, ба ҳамагон вазъи аслии ва ибтидоии худ боқӣ намонд, зеро аз як тараф, муфрадот ва таркиботи лаҳҷаҳои маҳаллӣ ба он ворид шуданд, аз тарафи дигар, зеро таъсири забони арабӣ бисёре аз таркибот ва муфрадот ва бархе аз усули сарф ва калимасозии забони арабӣ ба ин забон роҳ ҷуст ва забоне, ки дар асрҳои мутааххир маъмул шудааст, аз ин роҳ падид омадааст [12,13].

Падид омадан ва расмият ёфтани забони порсии дарӣ ба унвони забони адабӣ, сиёсӣ ва илмӣ ба давраи давлатдорӣи Тоҳириён, Саффорӣён, Сомониён ва Буӣ рост омад. Илму дониш нисбат ба ҳар замон дигари таърихи ислом омотатар будааст. Ин давраро, ки аз назари фарҳангӣ дорои ду вижагӣ яке теъдоди марокизи фарҳангӣ ва дигаре озодии нисбии ақл дар аъмоли ҳуқуқи худ хориҷ аз юғи мазҳаб шинохтаанд ва намоёндагонӣ онро дар шахсияти Берунӣ, Ибн Сино дидаанд. Дар ҳамаин давра буд, ки андешаи истиқлол дар Хуросон моя гирифта ва ба тадриҷ дар ҳама Эрон густариш ёфт ва натиҷаи он растохези забони форсӣ ва ба вучуд омадани ҳамосаи бузурги миллии Эрон, яъне Шоҳнома ба дасти Фирдавсӣ гардидааст, дар ҳоле ки Ибни Сино ва Берунӣ шоҳкориҳои фикрии худро ба забони арабӣ тадвин мекунанд. Ду забони ноҳамреша- форсӣ ва арабӣ дар даврони исломӣ бо ҳам пайваста ва аз лиҳози фикрӣ ва фарҳангӣ омехта шудаанд.

Дар ин давра бархе аз нависандагон ва гӯяндагон худро дар назм ва насри араб таҳсили маҳорат ва шӯҳрат мекарданд, адабиёти паҳлавӣ бо ҳамагон ҷараён, ки дошт дар рушду такомул буд ва лаҳҷаҳои маҳаллӣ аз тариқи омезиш бо забони арабӣ тағйир ва такомул меёфт. Аз миёни ин лаҳҷаҳо лаҳҷаи дарӣ нуфузи бештаре ёфта, дар машриқи Эрон ба унвони як лаҳҷаи адабии мустақил даромад [13,1]. Адабиёти асрҳои VII-IX, ки давраи гузариш аз форсии миёна ба нав мебошад, се

забонро фаро мегирад: **забони арабӣ**, ки аксари гӯяндагон ва нависандагони он эрониясл буданд, **забони паҳлавӣ**, ки бозмондаи лаҳҷаи расмӣ, динӣ ва адабии давраи Сосониён будааст ва **забони дарӣ**, ки забони расмӣ ва сиёсии Эрон дар давраи ислом будааст. Ҳангоми нузули ислом забони расмӣ ва сиёсии Эрон паҳлавии ҷанубӣ ё паҳлавии порсӣ будааст. Дар қарнҳои IX-X, бо вуҷуди тасаллути мусулмонон ва инқирози давлати Сосониён гурӯҳи зиёде аз эронӣён ба забони арабӣ рӯй оварданд, аммо бо вуҷуди ин раванд миллати эронзабон забони миллии ва лаҳҷаҳои маҳаллиро аз даст наод.

Қадимитарин гузориш роҷеъ ба забонҳои ин давраро муҳаққиқи асрҳои миёна Абдуллоҳ ибни Муқаффаъ (мутавафӣ ба соли 139 ҳ.қ/ 757м.) кардааст, ки аз тариқи “Алфехрист”-и Ибни Надим (377ҳ.қ./987м.) ба мо расидааст. Хоразмӣ дар “Мифтоҳулум”, Ёқут (мутавафӣ ба соли 360ҳ.қ./970м.) дар “Мӯъҷамулбулдон” ва Ҳамза ибн алҲасани Исфahонӣ дар китоби «Аттанбия» иттилооте овардаанд, ки эронӣёнро панҷ забон будааст: паҳлавӣ, форсӣ, дарӣ, ҳузӣ ва сурёнӣ. Паҳлавӣ забоне буд, ки подшоҳон дар маҷолиси худ бо он сухан мегуфтанд ва паҳла исми панҷ шаҳр аст. Бо забони форсӣ мӯъбадон ва мансубони он ба ин забон тақаллум мекарданд ва ин забони мардуми форс аст. Забони дарӣ забони шаҳрҳои Мадоин ва ҳоси мардуми дарбор буд ва аксари луғоти онро луғоти машриқ ва Балх ташкил медиҳад [13,141-142]. Дар хусуси роиҷ будани лаҳҷаи дарӣ дар шаҳрҳои Мадоин ихтилофи назар ҷой дорад [13,160]. Дар бораи панҷ навъи забони эронӣён Ибни Муқаффаъ мегӯяд: “Забони порсӣ (муштамил аст бар) паҳлавӣ, дарӣ, порсӣ, ҳузӣ ва сурёнӣ. Паҳлавӣ мансуб аст ба фаҳла, ки номи панҷ минтақа аст: Рай, Исфahон, Ҳамадон, Моҳи Наҳованд ва Озарбойҷон. Ва аммо дарӣ забони шаҳрҳои Мадоин буд, дарборӣён бад-он сухан мегуфтанд ва мансуб ба дарбори подшоҳӣ аст ва аз миёни забонҳои аҳли Хуросон ва Машриқ, забони мардуми Балх дар

он дасти болоро дорад. Аммо порсӣ забони мӯъбадон ва уламо ва амсоли онон буд ва мардуми форс бад-он сухан мегуфтанд. Хузӣ забоне буд, ки шоҳон ва бузургон дар хилват ва ҳангоми бозӣ ва хушӣ бо атрофиёни худ бад-он сухан мегуфтанд ва суриёни забони мардуми Савод (Ироқ) буд ва мукотибот ҳам навъе аз забони сурёни буд, ки порсӣ номида мешуд”[7,70].

Ба андешаи Лазар дар ибтидо номи “порсӣ” ба ҳамон маънии кулӣ, ки ба қалами нависандагони мусулмони қуруни нахустин қорӣ мешуд ва ҳатто дар маънии оғтар ба қор рафтааст. Дар ҷумлаи баъдӣ мақсуд аз “порсӣ забони мӯбадон, донишмандон ва амсоли онон” бе тардид форсии миёнаи адабӣ ё паҳлавӣ аст”[7.103].

Ишора ба Балх қобили қабул аст, зеро дарӣ, на танҳо дар Шарқи Эронӣ бузург густариш ёфта буд, балки ба сурати ягона забони бахши аъзами кишвар ба расмӣ даромада буд. Дар бораи гунаҳои забонҳои шарқии Эрон, ки забони дарӣ аз ҷумлаи онҳост, ҷуғрофинавис Макдисӣ (мутавафӣ ба соли 355 ҳ.қ./966м.) мегӯяд, ки гунаи Балхӣ беҳтарини онҳост ва бо сабки дабири ва номанависӣ ҷамоҳангӣ дорад [7].

Дар “Мифтоҳулум”-и Хоразмӣ омадааст: “Яке аз забонҳои эронӣ “паҳлавӣ аст, ки подшоҳон дар маҷолиси худ бо он сухан мегуфтаанд. Ин луғат ба паҳла мансуб аст ва паҳла номе аст, ки бар панҷ шаҳр итлоқ мешуда: Исфаҳон, Рай, Ҳамадон, Моҳнаҳованд, Озарбойҷон. Порсӣ луғате аст, ки мӯбадон ва касоне, ки ба онон мансуб будаанд, бо он сухан мегуфтаанд ва он забони мардуми сарзамини Форс аст. Дарӣ забони мардуми пойтахт ва шаҳрҳои Мадоин будааст ва мардуме, ки бар даргоҳи подшоҳ будаанд, бо ин забон сухан мегуфтаанд ва он забони хоси мардуми дарбор будааст ва ғолиби луғоти он аз миёни забонҳои мардуми Ховар, луғоти мардуми Балх аст” [7,71].

Дар осори муаллифони араб шавоҳиди фаровоне дар бораи мавқеи забони порсӣ мавҷуд аст. Мақдисӣ дар бораи шеърҳои Масъуди Марвазӣ нақл мекунад ва дар бораи онҳо чунин мегӯяд: “فی قصیدته بالفارسیّه” (Дар қасидаи ӯ ба порсӣ)”

Корбурди порсӣ ба ин маънӣ аз ҳамон оғози пайдоиши адабиёти форсӣ собиқа дорад. Бад-ин тартиб “порсӣ” ва “пахлавӣ” ҳар ду метавонанд ҳам ба форсии миёна ва ҳам ба форсӣ, ки ҳамчунин номи дарӣ низ ба он дода мешавад, далолат кунад [7,89]. Ҳангоме ки аз осори тарҷумашуда ба арабӣ ё асноди илмӣ ва ахлоқии эронӣ сухан меравад, “порсӣ” ба маънии танҳо забони адабии навиштории он замон, яъне форсии миёна ё пахлавӣ аст [7,94]. Ва дар бораи забони дарӣ Мақдисӣ мегӯяд: “аз ин рӯ дарӣ меҳонанд, ки ин забоне аст, ки номаҳои султонро ба ин забон менависанд ва номаҳо ва ароизеро ҳам, ки ба султон менависанд, бояд ба ин забон бошанд”[7,95].

Ба ин тартиб, дар марҳилаи муайян забони эронии пеш аз ислом, забони пахлавӣ ҷойи худро ба забони порсии дарӣ - форсӣ-тоҷикӣ дод ва дар ҳар ҷо ки ба муносибате зикре аз забони эронӣ шуда, дар ҳар минтақае, ки дар қаламрави густурдаи Эрон воқеъ буда, аз замонҳои пеш аз ислом то даврони шукуфоии адабиёти форсӣ ҳама ҷо онро ба номи забони форсӣ “اللغة الفارسیّة” хондаанд.

Чунин расм шудааст, ки забони пеш аз исломи Эронро пахлавӣ меҳонанд ва забони даврони исломии ин сарза- минро, ки дар асрҳои нухум ва духум осори он шукуфо гардид-порсӣ ва муарраби он - форсӣ. Забони форсӣ муҳим- тарин забоне гардид, ки бузургтарин асарро дар забони арабӣ бар ҷой гузошт, ҳамчунон ки забони арабӣ ҳам муҳимтарин забоне гардид, ки бузургтарин асареро дар забони форсӣ бар ҷой гузоштааст.

Донишманди эронӣ Муҳаммади Малоерӣ дар китоби “Таърихи фарҳанги Эрон” ҳамин ақидаро пайгирӣ намуда,

меғӯяд: “Дар осори дастраси мо гардида дар бораи забони ин давра форсӣ (اللغة الفارسية) ба кор рафта, на забони паҳлавӣ (اللغة البهلوية)” [9,56].

Дар бораи забони форсӣ хондани ҳамаи лаҳҷаҳои Эрон Мақдиси дар “Аҳсануттақосим” навиштааст: “Сухани ин иқлим- ҳои ҳаштгона ба аҷамӣ аст, лекин бархе аз онҳо дарӣ ва бархи дигаре печида ва норавшан аст, вале ҳамаи онҳо форсӣ хонда мешаванд” [9,68].

Масъудӣ забони Авасторо дар замони худаш форсӣ медониста, ки аз забони қадимитаре, яъне паҳлавӣ иборат будааст. Ва дар мавриде ҳам паҳлавиро форсии аввал (الفارسية الاولى), яъне форсии куҳан маънӣ карда, меғӯяд “ва он забон акнун тағйир ёфтани паҳлавӣ, ки форсии аввалия буда, ба форсии дувум- كتنغير الفهلوية من الفارسية الاولى الى الفارسية الثانية” [9,87].

Дар нимаи аввали асри дувуми ҳиҷрӣ Ибни Муқаффаъ дар тарҷумаи “Калила ва димна” ҳар ҷо сухан аз забони форсӣ меравад, чи дар тарҷумаи ҳиндӣ ба форсӣ ва чи дар тарҷумаи форсӣ ба арабӣ дар ҳеҷ ҷо забони паҳлавӣ нагуфтааст.

Ба андешаи муаллифи «Фарҳанги Низом» Саидмуҳаммад Алӣ қабл аз ислом дар Эрон се забони форсӣ муқаррар буда ва баъд ислом як забон, ки дар маҷмӯъ ҷаҳор забони форсии ом аст: форсии Авасто, форсии каёнӣ, форсии паҳлавӣ ва форсии исломӣ [11].

Дар амал порсии гуфторӣ пирӯз шуд ва рафта-рафта дар саросари Эрон густариш ёфт. Ин ҳаракат, ки дар давраи исломӣ низ идома дошт, то Мовароуннаҳр доман паҳн кард ва дар он ҷо забони суғдиро тақрибан ба кулӣ ҳазф кард. Забони портӣ бе он ки нишонае аз худ бар ҷо гузорад, аз миён рафт (7,91). Вожаи порсӣ дар давраи нав дорои чунин арзише аст: Дар тазод бо арабӣ дақиқан ба маънии забони эронӣ аст ва забони иртиботии маҷмӯъи сарзаминҳои Эрони фарҳангиро далолат мекунад.

Ба ақидаи аксари донишмандон ин забон идомаи порсии гуфторӣ буд, ки дар давраи Сосониён ба сӯи навоҳии шимолӣ ва шарқии Эрон то Осиёи Миёна густариш ёфта буд. Ин ҳаракат дар нахустин қарни исломӣ суръат гирифт. Ин забон маншаи ғарбӣ дошт ва дар машриқ майдони ҳамаи ғӯишҳои маҳаллиро танг намуда, ҷойи онҳоро соҳиб шуд, дар ҳоле, ки дар ғарб боқии ҳамаи ғӯишҳо боқӣ монданд. Дар шарқ дар Систон, Хуросон ва Мовароуннаҳр буд, ки дарӣ тавонист ба мақоми забони адабӣ боло равад ва дар ин замина забонҳои суғдӣ ва тохарӣ аз байн рафт. Забони дарӣ забони рӯзмарраи дарбори (муштақ аз дар) подшоҳӣ ва пойтахт ва низ бахши бузурге аз мардуми кишвари шоҳаншоҳӣ аз як сӯ дар тақобул бо “порсӣ” (порсиг) забони аснод ва мадорик, китобҳо, мӯбадон ва донишмандон ва аз сӯи дигар, дар тақобул бо муҳимтарин ғӯиш, яъне (пахлавиг/пахлавониг) қарор гирифт [7,100]. Аммо дар давраи исломӣ ин ду вожа аксар ба ҳам вобастаанд, чун порсии дарӣ.

Ҳамин тавр, китобҳои паҳлавӣ ба ғӯшаи фаромӯшӣ супурда шуданд ва адабиёти форсӣ бар пояи суннатҳои вижаи худ ба зиндагӣ идома дод. Аз ҳамон ҷо ки номи “порсӣ” ба забони “форсӣ” табдил ёфт, номи “дарӣ” қорбурди худро аз даст дод ва танҳо ба сурати муроди адабии “порсӣ” боқӣ монд. Фирдавсӣ низ забони худро дар Шохнома порсӣ гуфтааст:

Басе ранҷ бурдам дар ин сол сӣ,

Аҷам зинда кардам бад-ин порсӣ. Лаҳҷаи дарӣ забони аҳли Машриқ, Мовароуннаҳру Хуросон дар асри IX-X, ки дунболаи лаҳҷаи паҳлавии шимолӣ ё паҳлавии ашконӣ аст, ба сурати забони расмии дарбор бо номҳои мухталиф монанди «дарӣ», «порсии дарӣ», «порсӣ», «форсӣ» дар қатори забонҳои паҳлавӣ ва арабӣ қарор гирифт. Вожаи «порсӣ» ғайр аз ин ба маънои паҳлавии аҳди Сосонӣ ва лаҳҷае дар форс аст ва «порсӣ» ба муқобили туркӣ ва арабӣ ба

кор рафта ба маънои «эронӣ». Ба андешаи Ричард Фрай дарӣ забон ё лаҳҷа набуда, балки услуби махсуси гуфтори форсӣ мебошад [4,342].

Ҷуғрофинавис ва ҷаҳонгарди машҳури асри V ҳичрӣ Ибн Абшори Мақдисӣ дар «Аҳсан уттақосим» дар бори забони манотиқи Эрон, аз ҷумла забони порсии дарӣ чунин нигоштааст:

«Забони ҳама мардуми Хуросони бузург порсии дарӣ аст, забони мардуми Нишопур гӯё ва ошкор мебошад, ҷуз ин ки суханони хешро бо оҳанги зеру афзоиш оғоз мекунанд, чунон ки мегӯянд: **бигӯ, бишӯ** ба ҷойи **бгӯ, бшӯ** ва дар гӯиши худ як **син** меафзояд, монанди бихурдастӣ, бигуфтастӣ дар он ҷо ки бояд гуфт: бихӯрдӣ, бигуфтӣ. Ва забони мардуми Тӯс ва Нисо беҳтар аст, мардуми Систон гӯиши хешро бо овои баланд, ба зумухтӣ ва неру аз сина берун мекунанд. Забони Буст беҳтар аз Систон аст, забони Марвруд ва Марвшоҳҷон ҳам бад нест. Ҷуз **ин ки** мардуми Марв забон ва гуфтори дурушт доранд ва дунболаи суханони хешро мекашанд, магар намебинед, ки мардуми Нишопур мегӯянд: «Барои ин» ва мардуми Марвруд ва Марвшоҳҷон мегӯянд: «Битавон ин» ва забони мардуми Балх беҳтарин забонҳои Хуросон мебошад...Ҳама мардуми шаҳристонҳо ва рустоҳои Хуросон ба забони порсии дарӣ сухан мегӯянд» [8,25-28].

Хулоса ин аст, ки “пас вақте дар давраи исломӣ номе аз забони дарӣ мебаранд, мурод забони адабии Машриқ ва шимолӣ шарқии Эрони куҳан аст...Ва чун лаҳҷаи мунтахаби ин дарборҳо лаҳҷаи шарқӣ, яъне лаҳҷаи маҳаллӣ мавриди фаҳми умумӣ ин навоҳӣ ва риҷоли дастгоҳи ҳукумати онон будааст, онро забони дарӣ гуфтаанд” [13,160].

Корбурди истилоҳи порсӣ дар маъхазҳои зикршуда ба андешаи Забехулло Сафо “барои муқобала бо арабӣ ва туркӣ ба кор рафтааст, на барои интисоб ба қабिला ва қабоиلى муайяне аз Эронӣён”[13,161]. Масалан, дар “Тарҷумаи Тафсири

Табарӣ” омадааст: “Раво бошад хондан ва набиштани тафсири Қуръон ба порсӣ мар он касро, ки ӯ тозӣ надонад”[1,4]. Ва низ дар ин китоб дар бораи қидмати забони порсӣ омадааст: “Ва дигар он буд, к-ин забони порсӣ аз қадим боз донистанд- аз рӯзгори Одам то рӯзгори Исмоили пайғамбар (а), ҳама пайғамбарон ва мулукони замин ба порсӣ сухан гуфтандӣ”[1,4].

Ин ки дар баъзе маъхаз ин забонро бо сифати дарӣ ҳамроҳ сохтаанд, аз он ривоят аст, ки ин забон дар ҳамаи давраҳо ва дар ҳама ҷо забони давлат ва забони дафтар ва девону мукотиботи расмӣ будааст [9].

Маликушшуаро Баҳор дар бораи забони дарӣ будани забони он давра, чунин далелҳоро пеш меорад: “Яке он ки дар дарбор ва миёни бузургон дар хона ва риҷоли Мадоин (Тайсафун, пойтахти Сосонӣ) ба ин забон сухан мегуфта бошанд”. Дигар он ки ин забон забони мардуми Хуросон ва Машриқи Эрон ва Балх ва Бухоро ва Марв буда бошад ва чамъ байни ин ду вачҳ низ ҳолӣ аз ишкол аст”. Ӯ чунин далелҳоро меорад: 1) ривояти Ибн Алнадим аз Ибни Муқаффаъ маъхазҳо ва фарҳангҳоро; 2) ривояти Ёқут аз Ҳамза ибн Алҳасан; 3) ғолиби ибороти форсӣ, ки дар кутуби арабӣ аз қавли шоҳаншоҳони Сосонӣ ба забони дарист на ба забони паҳлавӣ; 4) далели дигар интишори забони дарӣ, ки ғолиби кутуби динӣ ва адабӣ ва илмӣ аст; 5) Авроқи “Турфон” ва “Бақиятулбоқия”-и кутуби динии монавиён реша ва пояи куҳани забони дарӣ аст [6,20].

Чунонки аён аст ва дар боло ривоятҳои Ибн Муқаффаъ, Хоразмӣ ва Мақдисӣ дар бораи форсии дарӣ бозгӯӣ шудаанд, ки аз миёни забонҳои шарқӣ забони мардуми Балхро аз рӯзгорони куҳан дар таърихи Эрон ном ва овозае буда ва дар даврони Сосонӣ ҳам аз ҷойгоҳе хос бархурдор буда, зеро он ҷо яке аз пойтахтҳои Эрон ба шумор мерафтааст. Забони форсӣ аз рӯзгорони қадим ва пайваста дар тӯли таърихи Эрон забони ҷомеъ ва фарогири ҳамаи мардуми ин сарзамин будааст.

Аз гузоришҳо роҷеъ ба истилоҳи забони “форсӣ”, “порсӣ”, “порсии дарӣ”, “дарӣ” аён мегардад, ки тафовути назар дар мавриди хостгоҳи вожаи “дарӣ”, ҷуғрофиёи густариши ин забон ва бозмондаи кадом забон будани он дар байни донишмандони гузашта ва имрӯза ҷой дорад. Шурӯъ мекунем аз шарҳи истилоҳи “порсии дарӣ”. Саъид Нафисӣ дар дебочаи луғати “Бурҳони қотеъ” чунин мефармояд: Мусаллам аст, ки сарзамини аслии забони дарӣ Хуросон ва Мовароуннаҳр буда ва нахуст дар замони Ғазнавиён аз Рай, сарҳади миёни забони дарӣ ва паҳлавӣ будааст, фаротар ва рӯй ба ҷануб ва мағриб рафта ва дар атрофи Исфаҳон ва атрофи Ҳамадон мунташир шуда ва дар давраи салҷуқиён ба Озарбойҷон ҳам рафтааст [10, 69].

Маълум аст, ки нахустин бор аз порсҳо зери унвони Pārsu [Pārsva] дар соли 843 п.м. дар яке аз сангнавиштаҳои ошурӣ ёд шудааст. Мардуми порс он замон дар канори дарёчаи Урумия сукунат доштанд ва дусад сол баъд ба сӯйи сарза-мини ҷануб гаштанд ва саранҷом он чоро барои хеш маскан карданд. Номҳои ин сарзамин дар форсии бостон-Pārsa, дар форсии нав-Fārs ва дар юнонӣ- Περιοίς мебошад. Вожаи Pārsa дар луғати забони форсии бостон чунин шарҳ ёфтааст: номи кишвар, исми мардона, Nom. Мисол дар ин ҷумла: Ναυτ χσάυαθίυα abava Pārsaiy “Ҷ дар Порс буд”(Катибаи Дориюш дар Бесутун, сутуни III).

Вожаи форсӣ “аз садаи дуоми ҳиҷрӣ ба ин сӯй танҳо ба ёрии удабо ва тозиписандон ҳамвора сарошебе фурӯ афтадагӣ ва варафтадагиро паймуда ва ҳатто номаш аз порсӣ ба гунаи тозӣ даромадааст» [14,2].

“Дарӣ” ба маънии забони форсӣ аст ва на танҳо ба форсии навишторӣ, балки ба форсии гуфторӣ пеш аз таваллуди адабиёт дар тамоми густураи сарзаминҳои эронӣ мустаъмал буд [7,99].

Вожаи “dar” ва “darīk”-и паҳлавӣ маънои дарвоза, хона, дарбор ва кохро ифода мекардааст.

Умуман, дар бораи забони дарӣ дар фарҳангҳо шарҳу тафсириҳои мухталифҳо вохӯрдан мумкин аст. Чунонки дар “Фарҳанги Низом” зикри қисме аз ақволи мухталиф шудааст:

“1) Дарӣ забони аҳли имон ва аҳли биҳишт аст. 2) Дарӣ забони дарбори Ҷамшеди пешдодӣ ё Баҳмани каёнӣ ва ё Баҳроми сосонӣ буда (дар ин сурат дарӣ ба маънии забони даргоҳи шоҳ ва дарбор аст). 3) Дарӣ забони вилояти Туркистони Балх ва Бухоро буда, дар ин сурат муштак аз дара аст. 4) Дарӣ забони вилояти Афғонистон (Бадахшон) буда, ин сурат ҳам муштак аз дара аст. 5) Дарӣ забони вилоятӣ аст ва забони Боботоҳир, Ҷамадонӣ аз забони дарӣ аст. 6) Дарӣ ҳамон форсӣ аст, ки дар он нуқсоне набошад” (11,7).

Бинобар андешаи ин муаллиф забони Баҳроми Сосонӣ паҳлавӣ буда, дарӣ номи дигаре аз паҳлавӣ аст. Баромади забони дари Балху Бухорову Афғонистонро ӯ аз вожаи “дара” медонад. Манзури муаллиф аз забонҳои вилоятӣ лаҳҷаҳои забони дарӣ аст. Ва билохира муаллифи “Фарҳанги Низом” ба чунин хулоса меояд, ки “дарӣ муродифи форсӣ аст ва бар ҳар форсии ом муқаррар ва вилоятӣ истеъмол мешавад” (11,7).

Ба ақидаи Маликушшуаро Баҳор дарӣ мансуб аст ба “дар” ба маънии дарбор (дарбори Сосонӣ дар Тайсафун), чунонки Ибни Муқоффаъ, Ҷамза ва Хоразмӣ тасреҳ кардаанд ва он ба давраи пас аз ислामीи забони форсӣ далолат мекунад. Дар ибораи “кабки дарӣ”, ки аз дара аст, мафҳуми ин вожа дигар мебошад.

Ақидаи дигаре низ мавҷуд аст, ки вожаи дарӣ муҳаффафи “тахорӣ” تَخَرّی бошад, ки мувофиқи қоидаи хатти форсӣ “خ” ба “-”-и ҳавваз ва “ل” ба фатҳа бадал гардида (ثَهْرَى) ва “ت” ба “د” табдил ёфта (دَهْرَى) ва дар охир “دری” шудааст (6).

Дар атрофи маънии калимаи дарӣ дар фарҳангҳо шарҳҳои мухталиф нигоштаанд ва аз он ҷумла муаллифи

“Бурҳони қотей” менависад: “Гӯянд луғати сокинони чанд шаҳр будааст, ки он Балх ва Бухоро ва Бадахшон ва Марв аст ва тоифае бар онанд, ки мардумони даргоҳи Каён бад-он мутакаллим мешудаанд ва гурӯҳе гӯянд, ки дар замони Баҳмани Исфандиёр, чун мардум аз атрофи олам ба даргоҳи ӯ меомаданд ва забони якдигарро намефаҳмиданд, Баҳман фармуд, то донишмандон забони форсиро вазъ карданд ва онро дарӣ ном ниҳоданд, яъне забоне, ки ба даргоҳи подшоҳон такаллум кунанд ва ҳукм кард, то дар мамолик ба ин забон сухан гӯянд. Ва мансуб ба дара низ гӯянд, ҳамчу кабки дарӣ ва ин ба эътибори хушхонӣ ҳам метавон буда бошад, зеро ки бехтарини луғоти форсӣ забони дарист” (10).

Аз гузоришҳои муаллифони осори асрҳои миёна ва вучӯҳи луғатҳо ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки “форсӣ” муарраби калимаи порсӣ ва порсиг буда, дарӣ забони дарбори Сосониён будааст. Ба ин маънӣ Маликушшуаро Баҳор таъкидан мегӯяд, ки “ба ҳар сурат дар ин ки забони дарӣ аз лаҳҷаҳои шарқӣ аст, шакке нест хоҳ дар асл онро таҳорӣ ва хоҳ мансуб ба дар ва дарбор бидонем ва хоҳ маъхазе дигар барои ваҷҳи тасмийи он фарз кунем” [6, 25].

Бо мулоҳиза ба назару ақидаҳои боло ба чунин хулоса омадан мумкин аст: 1) Забони ом ва ҷомеъи эронӣне, ки пеш аз ислом дар Мадоин, ки пойтахти Сосониён буд, мезистаанд ва забони эронӣне, ки дар даврони ислом дар сойири манотиқи шарқии қаламрави Эрон маълум буданд ва Марв, Балх ва Бухоро зиндагӣ мекарданд, ҳамаи инҳо яке буданд, вале бо лаҳҷаҳои мухталиф ва ҳама форсӣ хонда мешудаанд. 2) Забони девонҳои Эрон, ки дар даврони исломӣ ба арабӣ баргардонда шуданд, ҳама забони форсӣ будаанд.

Адабиёт:

1. Абӯалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ. 1.2- Техрон, 2001.-1632с.

2. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки.-М.: "Наука", 1982.-570с.

3. Рипка Я. История персидской и таджикской литературы.- М.: Прогресс, 1970.-439с.

4. Фрай.Р. Наследие Ирана.-М.: «Наука»,1972.-467с.

ابوالسحق ابراهيم اصطخرى. مسالك و ممالك - تهران: شرکت انتشارات

علمی و فرهنگی، 1368.-357ص.

هار م. سبکشناسی. ج. 1.- تهران: امیر کبیر، 1384.-462ص..6

لازار ژ. شکلگیری زبان فارسی. ترجمه بحرینی م.- تهران: هرمس، 1384.-245ص.7
ابولقاسم محمد بن عمر الزمخشری. بيشروی ادب يا مقدمة الادب.- تهران، 1342. ج. 1.-522

ص.8

ملایری م. تاریخ و فرهنگ ایران. ج. 4.- تهران: انتشارات توس، 1380.- 436 ص.9

محمدحسین بن خلف تبریزی. برهان قاطع.- تهران، 1362. ج. 1.-548ص.10

سید محمد علی داعی اسلام. فرهنگ نظام. ج. 1.- تهران، 1342.-807ص.11

صفا ذ. گنج و گنجینه.- تهران: انتشارات عطار، 1363.-720ص.12

صفا ض. تاریخ ادبیات در ایران. ج. 1.- تهران، 1378.-716 ص.13

تابش ب. زبانشناسی و کارنامه ی زبان پارسی.- تهران: نوآوران، 1383.-625ص.14

خانلری پ. تاریخ زبان فارسی. ج. 1.2.3.- تهران: رامین، 1377 ص.15

ПРОЦЕСС СТАНОВЛЕНИЯ ЯЗЫКА ПАРСИ ДАРИ В IX-X-ых ВЕКОВ

В статье в краткой форме изложены сведения и научные понятия о процессе становления языка парси дари (собственно форсинский персидский) в IX-X-ых веков. Эти сведения и научные поиски ученых нового времени касаются как истории так и степени распространения данного языка в указанную эпоху и обособливаются в настоящей статье.

Ключевые слова: IX-Xвв., распространение, язык парси-дари

PROCESS OF FORMATION OF LANGUAGE PERSIAN-DARI IN IX-X CENTURIES

In the article scientific concepts and short information about the process of formation of Persian-Dari language (actually persian - new Persian) in IX-X centuries are discussed. These information and scientific searches of new time concern both history and the degree of expanding of the given language during the specified epoch and weaking the language in the present article.

Key words: IX-X centuries, distribution, language Persian-Dari.

Сведения об авторе: Ф. Шарифова, профессор кафедры история
языка и типологии ТНУ, тел: 918-62-46-54.

II. ВОЖАШИНОСИ

М. Саломов (ДМТ)

ИТНОБ ВА МАВЌЕИ ОН ДАР ЗАБОНИ ҒАЗАЛ

Дар низоми улуми суханшиносӣ **итноб** ба ҳайси категорияи маъношиносӣ пазируфта шудааст. Доир ба мавқеи он дар забони шеър дар фарҳангу рисолаҳои илмӣ маълумотҳои ҷолибе оварда шудааст. **Итноб** дар луғат ба маънои дарозгӯӣ аст. Дар «Ғиёс-ул-луғот» доир ба ин вожа чунин оварда шудааст: «Итноб дарозии сухан ва билфатҳ (яъне атноб) расанҳои хайма (аз Мунтахаб); ва дар «Баҳори Аҷам» навишта, ки итноб ба лафзи додан ва овардан ва рафтан мустаъмал (аст) [Муҳаммад Ғиёсуддин: 1987, 71].

Дар истилоҳ ин калима овардани калимаҳои зиёд барои баёни маънии андак аст. Яъне аз рӯйи фарогирии вожаҳо ин мафҳум бо эҷоз як хел буда, аз ҷиҳати ифодаи маъноӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Агар дар эҷоз вожаҳои андак маънии васеъро ифода намоянд, дар итноб вожаҳои зиёд маънои нисбатан маҳдудро ифода менамоянд. Яъне ҳар як эҷодкор барои шарҳи як мафҳум аз як ё якчанд вожаи дигар истифода менамояд ва бо ин роҳ муҳотаб ё хонандаи шеърро барои шарҳи нисбатан васеъ ва фаҳмидани маънои ҳамон мафҳум мутаваҷҷеҳ месозад. Масалан:

Тоирӣ маймуни миноӣ фалак, яъне малак
Даштро аз равзаӣ фирдавс хуштар ёфта.

[Хочу, 754]

Итнобро низ ба ҳайси яке аз унсурҳои илми маонӣ ба якчанд навъ ҷудо кардаанд, ки онҳо ба таври зайланд:

1. Итноби эзоҳ баъд аз абҳом. Эзоҳ баъд аз абҳом он аст, ки гӯянда нахуст сухан ё ҷумларо мегӯяд, ки мубҳам аст. Пас аз он ҷумлаи дигар меоварад, ки ҷумлаи нахустро тавзеҳ медиҳад ва аз абҳом берун меоварад [Ҷаҳонбахш Наврӯзӣ: 1380, 269].

Яъне шоир мафхумеро, ки маънои он норавшан аст, барои хонанда шарҳ медиҳад, ки аз як ҷониб муфид аст, аз ҷониби дигар боиси ба дарозо кашидани сухан мешавад.

Масалан:

Аз баҳри мурғи хона чун хонае бисозӣ,
Уштур дар ӯ нағунҷад бо он ҳама дарозӣ.
Он мурғи хона ақл аст в-он хона ин тани ту,
Уштур ҷамоли ишқ аст бо қадду сарфарозӣ.

[Мавлавӣ, 1086]

Дар ин мотамсаро, яъне замона
Басо иду арӯсӣ, к-аз ту боз аст.

[Анварӣ, 780]

Тавре ки аз ин мутун бармеояд, шоир таъбири «мурғи хона»-ро шарҳ дода, таъкид кардааст, ки маънои он «ақл» ва маънои вожаи «хона» тан аст, ки ҳар ду мафҳум тобиши маъноии тасаввуфӣ доранд. Дар байти дуюм шоир дар ду мисраи аввал андешаашро баён карда, дар ду мисраи баъдӣ ҳамон андешаро бо овардани вожаи «яъне» шарҳу эзоҳ додааст.

Эзоҳи баъд аз абҳомро Мирҷалолиддини Казозӣ дар китоби «Маонӣ» «рӯшании пас аз пӯшидагӣ» номида, онро чунин шарҳ додааст: «Рӯшании пас аз пӯшидагӣ он аст, ки маъноеро ба ду шева дар сухан биёваранд: нахуст фишурда ва пӯшида, сипас густурда ва ошкор. Нуктае, ки нахуст пӯшида ва ҳамасӯя дар сухан оварда шудааст, шунаванда ё хонандаро бармеангезад, ки дил ба дунболаи он биспорад. Ин гуна аз фарохӣ дар адаб корбурди густурда аст» [Казозӣ: 1378, 265.]

Ин гуна корбурд дар забони ғазалиёт боиси муарри- фии хунари сухангустарии шоирон мегардад. Маслан, дар байти зерин Ҳофизӣ Шерозӣ дар аввал хонандаашро ба он ҳушдор медиҳад, ки агар ҳушёрӣро зирак аз баҳри ҷаҳор чиз магзар ва сипас он ҷаҳор чизро номбар мекунад.

Аз **ҷор чиз** магзар, гар оқилию зирак,
Амну шароби беғаш, маъшуқу ҷойи холӣ.

[Ҳофиз, 332]

Булбул зи шохи сарв ба гулбонги паҳлавӣ
Мехонд дӯш дарси мақомоти маънавӣ,
Яъне биё, ки оташи Мӯсо намуд гул,
То аз дарахт меваи тавҳид бишнави.

[Ҳофиз, 350]

Ду чашму ду абрӯ, ду зулфат гувост,
Ки нақши ту дар нарди хубӣ шаш аст.

[Камол, 323]

Ин маънӣ дар абёти зер ба таври зайл ифода ёфтааст:
Ду шодист арӯсони ин боғро имрӯз,
Вафо-т дар бикшоду ҳариф вафот ёфт.

[Мавлавӣ, 219]

Ё вафо ё хабари васли ту ё марги рақиб
Бувад оё ки фалак з-ин ду-се коре бикунад.

[Ҳофиз, 135]

2. Навъи дигари итноб такрор аст. Муҳаққиқони илми маонӣ аксаран ин навъи итнобро барои ифодаи таъкид дар калом муаррифӣ кардаанд. Яъне дар як ё якчанд байт шоир вожа, ибора ва ё ҷумлаҳои якхеларо барои таъкиди ин ё он мафҳум дар шеър пайиҳам меорад, ё ин ки дар мисраъ ё байте як калимаро чанд маротиба ба таври такрор зикр мекунад ва ба ин восита таваҷҷуҳи хонанда ё мухотабашро ба ҳамон мафҳум ҷалб менамояд. Саид Муҳаммади Ростгӯ такрори калимаро дар шеър вожаорои паёпай ё занҷирай номида, чунин таъкид кардааст: «Аз пайи ҳам овардани чандбора ва дасти кам дубораи вожа хоҳ бо мақсу диранг (таваққуф кардан) ва хоҳ бо басту бандҳое чун **касраи изофа, вови рабт, ба, дар, андар ва...**

Ин гуна вожаорӣ, ки дар бархе аз китобҳои бадеъ такрору мукаррар номида шуда, агар ҳунармандона ва ба ҷо ба кор равад, ҳам нағма ва навои зебо ва гироие ба сухан медиҳад ва ҳам онро бо таъя (зада) ва таъкид ҳамроҳ месозад, монанди

ин байтҳои Мавлавӣ, ки беше беҳ аз ҳар каси дигар аз ин шева баҳра ҷуста ва бавижа девони ғазали ӯ саршор аст аз ин гуна намунаҳо:

Дид, дил, дил, ту дили маро маранҷон,
Чаро, чаро, чӣ маънӣ, маро кунӣ парешон.
Биё, биёву боз о, ба сулҳ сӯйи хона,
Марав, марав зи пешам, китф чунин маҷунбон.
Ту **ақли ақли** мой, чаро зи мо ҷудой?
Саре, ки **ақл** аз ӯ шуд на гич монду ҳайрон».

[Сайд Аҳмади Ростгӯ:1382, 34]

Маводи мавҷуд далел бар он аст, ки аксаран ҳангоми таъкид шоирон аз такрори феъл бештар истифода менамоянд. Маслан:

а) пайиҳам овардани калимаҳо дар аввали мисраъҳо:

Машав, машав зи мани хастадил ҷудо, эй дӯст,
Макун, макун ба кафи андуҳам раҳо, эй дӯст.

[Ироқӣ 103]

Аҷаб, аҷаб, ки туро ёди дӯстон омад,¹
Даро, даро, ки зи ту кори мо ба ҷон омад.
Мабар, мабар хӯру хобам зи доғи ҳичрон беш,
Макун, макун, ки ғамат суду дил зиён омад.

[Анварӣ, 825]

Нафас, нафас агар аз бод нашнавам бўяш,
Замон, замон чу гул аз ғам кунам гиребон чок.

[Ҳофиз, 316]

Растам аз ин байту ғазал, эй шаҳу султони азал,
Муфтайлун, муфтайлун, муфтайлун кушт маро.

[Мавлавӣ, 64]

Ҳосил аз ин се суҳанам беш нест,
Сӯхтаму сӯхтаму сӯхтам.

[Мавлавӣ, 64]

б) дар охири мисраъҳо:

¹ Тамоми ғазали мазкур бо такрори феъл дар аввали мисраъҳо омадааст.

Ашкам духул шудааст аз ин ҷоми дам ба дам,
Мезан духул духул ба шукр, дило **ламу ламу лам.**
Ҳин табли шукр зан, ки майи табл ёфтӣ,
Гаҳ зер мезан, эй дилу гоҳ **баму баму бам.**

[Мавлавӣ, 643]

в) такрори вожаҳо дар ҳамаи мисраъҳо:

Биё, биё, дилдори ман, дилдори ман, даро, даро дар кори
ман,
дар кори ман.
Туй, туй гулзори ман, гулзори ман, бигӯ, бигӯ асрори ман,
асрори ман.
Биё. биё дарвешӣ ман, дарвешӣ ман, марав, марав аз пеши
ман, аз пеши ман,
Туй, туй, ҳамкешӣ ман, ҳамкешӣ ман, туй, туй, ҳамхешӣ
ман,
ҳамхешӣ ман.
[Мавлавӣ, 681]

г) такрори як калима дар ду мисраъ:

Бас кун, эй дӯст, ки **санбӯса** чу бисёр хурӣ,
Ки зи **санбӯса** туро бӯӣ гиё меояд.

[Мавлавӣ, 329]

ғ) такрори як вожа дар якчанд мисраъ бо тағйир ёфтани маънои он:

Ман **дузд** дидам, к-ӯ барад молу матои одамон,
Ин **дузди** мо худ **дуздро** чун **мебидуздад** аз миён.
Хоҳанд аз султон амон, чун **дузд** афзунӣ кунад,
Дузди чу султон мекунад, пас аз кучо хоҳанд амон.
Ишқ аст он султон, ки ӯ аз ҷумла **дуздон** дил барад,
То пеши он саркаш барад ҳақ саркашонро мӯкашон.
Ишқ аст он **дузде**, ки ӯ аз шаҳнагон дил мебарад,
Дар хидмати он **дузд** бин ту шаҳнагонро бекарон.

[Мавлавӣ, 672]

д) такрори як вожа дар қолаби ибораҳои изофӣ:

Он соя манам, ки **хоки хокам,**
В-он нур туй, **ҷони ҷонӣ.**

[Хоқонӣ, 458]

Эй **ҷони ҷони ҷонҳо** ҷониву чизи дигар,
В-эй кимиёи конҳо, кониву чизи дигар.

[Мавлавӣ, 439]

3-ин дамдамаҳо занон битарсанд,
Бар ту махон, ки **марди мардем**.

[Мавлавӣ, 597]

Чу ояд **ҷони ҷони ҷон**, нашояд бурд номи ҷон,
Ба пешаш ҷон чӣ кор ояд, магар аз баҳри қурбонро.

[Мавлавӣ, 597]

Он сӯ марав, ин сӯ биё, эй гулбуни хандони ман,
Эй **ақли ақли ақли ман**, эй **ҷони ҷони ҷони ман**.

[Мавлавӣ, 597]

е) такрори чумлаҳои сода:

Ман **дӯст надорам**, ки туро **дӯст надорам**,
Ту **шарм надорӣ**, ки зи ман **шарм надорӣ**.

[Анварӣ, 923]

Хоча биё, хоча биё, хоча дигар бор биё,
Дафъ мадеҳ, дафъ мадеҳ, эй маҳи айёр биё.

[Мавлавӣ, 64]

Ин кист ин? Ин кист ин? Ин Юсуфи сонист ин,
Хизр асту Илёс ин магар, ё оби ҳайвон аст ин.

[Мавлавӣ, 675]

Бирас, ки бе ту маро ҷон ба лаб расид, **бирас**,
Биё, ки бар ту фишонам равон, **биё**, эй дӯст.

[Ироқӣ, 103]

ё) такрори як чумлаи сода дар як мисраъ барои таъкиди матлаб:

Сухан бозгирӣ зи чокар ҳама,
Макун, ҷони ман, макун, ҷони ман, макун, ҷони ман.

[Анварӣ, 902]

ж) такрори мухотаб бо ҳисачаи «эй»:

Эй ошиқон, эй ошиқон, ман хокро гавҳар кунам.

В-эй мутрибон, эй мутрибон, дафи шумо пурзар кунам,
Эй гулситон, эй гулситон, аз гулситонам, гул ситон,
Он дам ки райхонхотро ман чуфти нилуфар кунам.

[Мавлавӣ, 532]

Ҳамин тариқ, агар итноби такрор барои хонандаю шунаванда бамавриду гӯшнавоз бошад, ин далели камоли сухангустарии шоир аст ва агар ин шартҳо риоя нагарданд, такрори бемаврид ба тафталогия рафта мерасад ва аз он ҳеҷ манфиате нест. Ҳамчунин такрори калимаҳо дар шеър гоҳо барои ташаккули дигар унсурҳои луғавию грамматикӣ низ нақш мебозад. Яъне такрор метавонад боиси зухури омонимҳо, омографҳо, калимаҳои сермаъно ва баъзе унсурҳои морфологию синтаксисӣ чун зухури зарфҳо, ибораҳои изофии тавсифӣ ва монанди инҳо гардад.

Дар илми маъношиносӣ итноб ба ҳайси истилоҳ мавқеи махсус дорад. Ин истилоҳ барои муайян кардани ифодаи маънои андак бо истифода аз калимаҳои зиёд мусоидат менамояд. Дар мақола доир ба ифодаи итноб дар забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV маълумот дода шудааст. Итноб зимни баррасӣ вобаста ба фарогирии вожаҳо ва мавқеи онҳо дар сохтори ғазал ба якчанд гурӯҳ тасниф карда шудааст.

Адабиёт:

Деххудо Алиакбар. Луғати Деххудо. Ҷ. 1. Техрон

Зеҳнӣ ва Бақозода. Сарф. – Душанбе, 2010. -229 с.

Ибни Қурбон. Дар дуруҳаи фано ва эҳёи миллати қадим. Душанбе, 2007. – 479 с.

Сайидризо Ализодаи Самарқандӣ. Сарфу наҳви тоҷикӣ. – Душанбе, 2006, - 87 с.

Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна. – Душанбе, 2001. – 310 с.

Ҳоҷаев Д. Гуфтори нақбӯ куҳан нагардад. – Душанбе, 2011. -229 с.

Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор. – Душанбе, 1998.

Ҷомӣ Абдуллоҳмону. Осор. Ҷ.8. – Душанбе, 1990

Ҷомӣ Абдурраҳмон. Фавоиди Зиёия. – Пешовар, 1418 ҳ.

Ключевые слова: итноб, маъно, маъношиносӣ, калима, забони ғазал, итноби эзоҳ, итноби такрор, такрори феъл.

Дар мақола ҷиҳатҳои назариявии шеър ва дараҷаи қорбасти воҳидҳои луғавӣ чун итноб, маъно, маъношиносӣ, калима, забони ғазал, итноби эзоҳ, итноби такрор, такрори феъл дар шакли санъати бадеӣ барои ҷаззобияти маъно аз ҷониби муаллиф баррасӣ гардидааст.

МНОГОСЛОВИЕ И ЕГО МЕСТО В ЯЗЫК ГАЗЕЛЕЙ **М. Саломов, дотсенти ДМТ**

Сведения об авторе: М.Саломов-кандидат филологических наук, доцент кафедры истории языка и типологии ТНУ.
Телефон: **918-80-84-67**

Ж. Гулназарова (ДМТ)

НАМУНАИ РОБИТАИ МАЪНОИИ ВОЖАГОН ДАР «БЁСТОН»-И САЪДИИ ШЕРОЗӢ

Маро гар тихӢ буд аз он қанд даст,
Суханҳои ширинтар аз қанд ҳаст.

На қанде, ки мардум ба сураат хӯранд,
Ки арбоби маънӣ ба қоғаз баранд(41)*

Оре, баъд аз хондану шунидани ин мисраъҳо ҳочат ба муаррифию тавсиф ва чигунагии забони осори Саъдӣ намонанд. Фақат «бояд як нуктаро нисбат ба мухтассоти хунари адабӣ-эҷодии афсаҳулмутакаллимин Саъдии Шерозӣ ёдовар шуд, ки ӯ аз силки аввалин эҷодкорон-адибон аст, ки дар назму наср мақому мартабаи яхела дорад»(11,11). «Ӯ дар эҷоди ашъори лирикӣ бемонанд», «дар таълифи ғазал ба дараҷаи паёмбари эҷод расидааст ва умуман дар каломии манзум ҳампанча надорад, зеро ҷозибай гуфтораш оламиёро тасхир кардааст» [11,11].

«Асарҳои Саъдӣ натиҷаи илми васеъ, ҳикмати пурраи ҳаётӣ, таҷрибаҳои бешумори як умри дуру дарозанд, ки ба мерос мондаанд»-мегӯяд Садриддин Айнӣ. Ҷойи дигар меорад, ки «Бӯстон» яке аз барҷастатарин асари ин шоир аст ва гуфтаҳои мунаққиди асри XIX Зиёпошои Усмониё дар мавриди ин асар меорад: «Саъдӣ дар «Бӯстон» ҷаҳонро, ҷаҳони зиндари тасвир кардааст... ҳар сухани «Бӯстон» як дурри ноёб – як гавҳар ва ҳар байташ як хазина аст...»(15).

Бо вучуди чунин омӯзиш, таҳқиқ, баррасӣ ва хулосабарориҳо вижагиҳои муҳталифи забони «Бӯстон» ба пуррагӣ омӯхта нашудааст. Вобаста ба ҳамин мо тасмим гирифтем, ки аз рӯйи созгории маъношиносии луғавӣ бо истифода аз усули тарзҳои муайяни таҳқиқоти забоншиносӣ

* Саъдии Шерозӣ. Бӯстон. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 220 с. Минбаъд мисолҳо аз ҳамин китоб оварда шуда, дар қавсҳои саҳифаҳо нишон дода мешаванд.

доир ба яке аз вижагиҳои маъноии «Бӯстон» дар муносибатҳои парадигматикӣ чун шумули маъноӣ ё гипонимия сухан ронем.

Агар хушмандӣ, ба маънӣ гирой,

Ки маънӣ бимонад на сурат ба ҷой(97)

Гипонимия аз забони юнонии ҳуро-зер ва опута-ном гирифта шудааст [7,104]. Истилоҳи гипонимияро чун гипероним ва гипоним аввалин бор Ҷ. Лайонз пешниҳод кардааст (6). Дар забоншиносӣ гипонимия ҳамчун падидаи маъноӣ дар таносуби парадигматикӣ аз солҳои шастуми асри гузашта оғоз гашта, дар тадқиқотҳои Ш. Балли, Ҷ Лайонз, В.Г. Гак, Е.Л. Гинзбург, Г.Е. Крейдлин, Ю.Н. Караулов, М.В. Лыскова, А.Д. Мостовой, М.В. Никитина, Р.И. Розина, Ю.С. Степанов, А.А. Уфимцева, Д.Н. Шмелев, Р.М. Фрумкина, Л.О. Чернейко ва дигарон мавриди таҳлил қарор гирифтааст (ниг.: 3, 16). Муҳаққиқон кӯшидаанд, ки гипонимияро ҳамчун навъи алоқаи маъноӣ луғавӣ дар муносибати маъноии як маъноӣ умумӣ, ки дар асоси ин маъноӣ умумӣ чанд воҳиди луғавӣ, ки дар худ ғайр аз ин маъноӣ умумӣ маъноӣ хосро доранд, таҳқиқ кунанд, зеро гипонимия яке аз нишондиҳандаи асосии таносуби маъноӣ дар луғат мебошад.

Куруши Сафавӣ дар тарҷумаи китоби олими олмонӣ Франк Полмер «Нигоҳе тоза ба маъношиносӣ» гипонимияро «шумули маъноӣ» тарҷума намуда, меорад, ки ««шумул» навъе ҳамойӣ (-и маъноӣ Г.Ж.) дар як табақаи хос аст» (ниг.: 14, 132). Ва ӯ вожае, ки маонии чанд вожаи дигарро дар бар мегирад, «фарогиранда» (супердинат) , вожаҳои зербахшро «мавриди шумул» (гипоним) ва вожаҳое, ки дар асоси маъноӣ умумӣ мутаххид шудаанд, «ҳамшумул» (согипоним ё когипоним) номидааст (ниг.: 14, 132).

Муҳаққиқ И. М. Кобезева мегӯяд, ки дар гипонимия вожаи ифодагари мафҳуми умумӣ гипероним, калимаи ифодагари мафҳуми навъи мафҳуми умумӣ гипоним ва

вожаҳои дар асоси як гипероним муттаҳидшуда дар муносибат бо якдигар когипоним ё согипоним мебошанд [ниг.: 3, 101].

Забоншинос М.А. Кронгауз низ дар ин маврид чунин овардааст ва зикр мекунад, ки гипонимияро метавон ҳамчун муносибати маъноии байни мафҳумҳои хусусӣ ва умумӣ шуморид [ниг.: 5, 147]. Масалан: себ – мева; гов – ҳайвон; сабз – ранг. Куруши Сафавӣ ҷойи дигар меорад, ки шумули маъноӣ (гипоним) аз шумул (супердинат), зершумул (гипо- ним) ва ҳамшумул (согипоним) иборат аст [ниг.:15, 100].

Котсова Е.Е. доир ба гипонимияи феълҳои забони русӣ тадқиқоти муфасссале ба анҷом расонидааст, ки дар робита ба ин бисёр вижагиҳои ин падидаи маъноиро дар маъношиносии хеле хуб матраҳ намудааст. Ё қайд мекунад, ки мафҳуму вожаҳое, ки дар гурӯҳи гипонимӣ шомиланд, алоқаи маъноии онҳо дар асоси навъ ва ҷинс мавҷуд аст [ниг.: 4, 25].

Мавриди зикр аст, ки вобаста ба ҷинс ва навъ гурӯҳбандӣ намудану шарҳ додани маънои вожаҳо дар забони тоҷикӣ таърихи қадима дорад. Ҳанӯз дар қадимтарин фарҳангномаҳо чун «Frahangi oim-ewak» ва «Frahangi Pahlawig» бар баъзе бахшҳо вожаҳо дар асоси маъноӣ умумӣ дар гурӯҳҳо муттаҳид карда, ташреҳ ёфтаанд [12, 62-67].

Мусаллам аст, ки дар забони табиӣ муайян кардани вижагиҳои забон матн мавқеи муҳим дорад.

Дар забоншиносии тоҷик вобаста забоншинос Ш. Кабиров дар мавриди робитаву таносуб ва ҳамнишинии вожаҳо чунин иброз намудааст: “ҳамнишинии вожаҳо ба асоси робитаи парадикматикии (интихобии) калимаҳо мутабиқи ба ҳам печида будани маънои вожаҳо ё худ маъно андар маънои калимот сурат мегирад”[2, 82]. Ин робитаи маъноиро дар мисоли муродифот ва мутақод хеле хуб баррасӣ намудааст ва ҳатто дар як мафҳум мутаҳҳид шудани ҷуфти мутақодро низ зикр кардааст ба мисли гарму сард- ҳарорат, сиёҳу сафед-ранг [2, 82].

Захро Аҳмади Калатеҳаҳмад Асадоллоҳ хангоми баррасии вижагиҳои луғавию маъноии «Захираи Хоразмшоҳӣ»-и Исмоили Ҷурҷонӣ доир ба ин навъи робитаи маъноӣ маълумот додаст [1,42-48].

Аммо, ба ҳамин робитаи маъноӣ мушобеҳ тавре ки Д. Хоҷаев меорад, ҳанӯз Насируддини Тӯсӣ дар «Асос-у-иктибос» зикр мекунад, ки «... лафзе бошад, ки далолат кунад бар маънӣ ва лафзе дигар бар ҳамон маънӣ ба авсофи мақоран ва гумон афтад, ки ҳар ду лафз мутародифанд, набошанд, балки мутабоин бошанд». Ва барои тавзеҳи ин ҳодиса калимаҳои сайф ва хусомро меорад», ки «сайф» шамшер ва «хусом» боз як навъи шамшер аст [13,117]. Ин ҳодисаро мутабоин меномад, ки ба назари мо ба ҳодисаи гипонимия ё шумули маъноӣ далолат мекунад. Зеро дар “Фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ”-и Саидрахмон Сулаймонӣ дар мавриди калимаи “мутабойин” омадааст: 1) пайравӣ қардан; то ба даст омадани натиҷа пайваста давом дода; 2) пайғирӣ саъю кӯшиши доимӣ дар қорӣ; 3) думболадорӣ, пайравӣ, тобешавӣ, итоат, фармонбардорӣ; 4) мувофиқат [11, 205].

Е. Е. Котсова се навъ шудани муносибати маъноии гурӯҳи гипонимиро ёдрас мекунад [4,35]:

а) чинс ба навъ ё ҳел (вухӯш, яъне аз чинси ҳайвоноти ваҳшӣ: паланг, шер, пил);

б) навъ ба чинс (таносуби паланг - вухӯш, паланг аз чинси ҳайвоноти ваҳшӣ);

в) навъ ба навъ (гул ба хор) ё ҳел ба ҳел (паланг – муш, пашша- пил, мӯр-шер)

Пас, гипонимия ё шумули маъноӣ робита ё таносуби маъноӣ, думболагирӣ, тобешавии маъноӣ , мувофиқати маъноӣ, дар асоси навъ ва чинс мебошад, ки ин падида ро дар “Бӯстон” мавриди баррасӣ қарор медиҳем:

Паланге, ки қардан кашад бар **вухӯш**,

Ба дом афтад аз баҳри хӯрдан чу **муш** [145].

Вожаҳои паланг ва вухуш дар муносибати гипонимӣ ё шумули маъноӣ қарор доранд. Яъне паланг навъе, аз чинси ҳайвони ваҳшӣ, вухуш аст. Калимаи вухуш шумул (супердинат, гипероним), ва паланг зершумул(гипоним) мебошанд. Дар ин байт ба тариқи муқоиса ва монандкунӣ навъи дигари ҳодисаи гипонимӣ ё шумули маъноӣ байни вожаи паланг ва муш – ҳамшумули таносуби маъноии хел ба хел дида мешавад. Ҷойи дигар:

Сари панҷаи нотавон бармапеч,
Ки гар даст ёбад, барой ба ҳеч.
Набинӣ, ки чун бо ҳам оянд мӯр
Зи шерони ҷангӣ бароранд шӯр [17]

Бояд зикр кард, ки ҳар ифода бо гипосемаи худ мавқеъ дорад. Дар порчаи боло шоир барои тақвияти фикр созгорию нишон додани муносибату мавқеи нотавонию тавонмандӣ аз калимаҳои мансуб ба ду навъи як чинс аз чинси ҷондорон, яке ҳайвон(шер), дигаре ҳашарот(мӯр) истифода намудааст.

Дар порчаи зер ифодаи таъкид ва самараи тифоқию иттиҳод ҳатто барои назарногиртарин мавҷудот дар мувофиқати маъноӣ бо вожаҳои пашша ва мӯрчагон, маъноӣ дучоршавии ночорию дармондагӣ бо ҳама бузургию азимчуссагӣ дар мувофиқати маъноӣ бо вожаҳои пил ва шер бо таносуби гипонимӣ хеле равшан ифода ёфтааст:

Пашша чу пур шуд, бизанад пилро,
Бо ҳама сахтию салобат, ки ўст.
Мӯрчагон гар бикунанд иттифок
Шери жаёно бидаронанд пӯст [17]

Дар мисолҳои овардашуда ҷуфтҳои паланг-муш, пашша-пил, мӯрча-шер дар таносуби гипонимии навъи ҳамшумули омадаанд.

Дар байтҳои зер вожаҳои одамизода бо дад дар таносуби гипонимии ҳамшумули қарор дорад. Дар ин ҳолат бо таври муқоиса таносуб ва мувофиқати маъноӣ байни вожаҳои

хамшумул бе зикри вожаи шумул сурат гирифтааст. Яъне одамизода ва дад мавҷудоти зиндаанд ва фарқу бартарияти онҳо аз ҳамдигар дар ин падида инъикос ёфтааст.

На ҳар одамизода аз дад беҳ аст

Ки дад з-одамизодаи бад беҳ аст [16]

Е.Е. Котсова зикр мекунад, ки ҳар вожа дар матн вобаста ба гиперсема (маънои умумӣ) ва гипосемаи(зермаъно) худ ба ин ё он навъи гипонимӣ шомил мешавад [ниг.: 4, 38].

Дар забон калимаҳо метавонанд дар таносуби омонимӣ ё сермаъноӣ дорои чанд маъно бошанд. Ҳар калима вобаста ба матн метавонад бо яке аз сема ё маънои худ дар ин ё он гурӯҳи гипонимӣ ҳамчун шумул, зершумул ё ҳамшумул бошад. Вожаи давоб аслан маънои чизи зинда ва ҷондор, умуман махлуқро дорост ва дар осори бадеӣ бештар ба маънои ҳайвони ҷорпӯйи саворӣ ва боркаш мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар ин байт тавассути ҳодисаи гипонимӣ нуктаи муҳими нутқу забон доштан бартарияти инсон аз дигар махлуқот аст, аммо манфиату савоби ҳайвон бо саворию боркаш буданаш беҳ аст аз одаме, ки нутқу сухани хуш надошта бошад.

Ба нутқ одаме беҳтар аст аз давоб,

Давоб аз ту беҳ гар нагӯӣ савоб [155]

Мавриди зикр аст, ки дар байни вожаҳои дар робитаи гипонимӣ қарордошта зидмаъноӣ ё муродифот мавҷуд аст. Чунончи:

Бо бадон бад бошу бо некон наку

Ҷойи гул гул бошу ҷойи хор – хор [16].

Калимаҳои гул ва хор аз рӯйи маънои умумии рустани дар таносуби гипонимӣ қарор доранд ва хусусияти зидмаъноӣ зоҳир кардаанд.

Бояд зикр кард, ки вобаста ба маънои умумии интиҳобшуда гипонимия метавонад чанд сатҳ дошта бошад. Агар мафҳум ё маънои умумӣ ҳар қадар васеъ бошад, сатҳи гурӯҳи гипонимӣ зиёд шудан мегирад.

Саъдӣ дар «Бӯстон» мавзӯро интихоб мекунад ва вобаста ба он ҳикояте меорад, ки дар ин маврид ҳодисаи гипонимӣ хеле хуб падидор мегардад, чунончи дар боби қаноат меорад:

Ғизо гар латиф асту гар сарсарӣ,
Чу дерат ба даст уфтад, хуш хӯрӣ...

Ва баъд дар ҳикоят меорад:

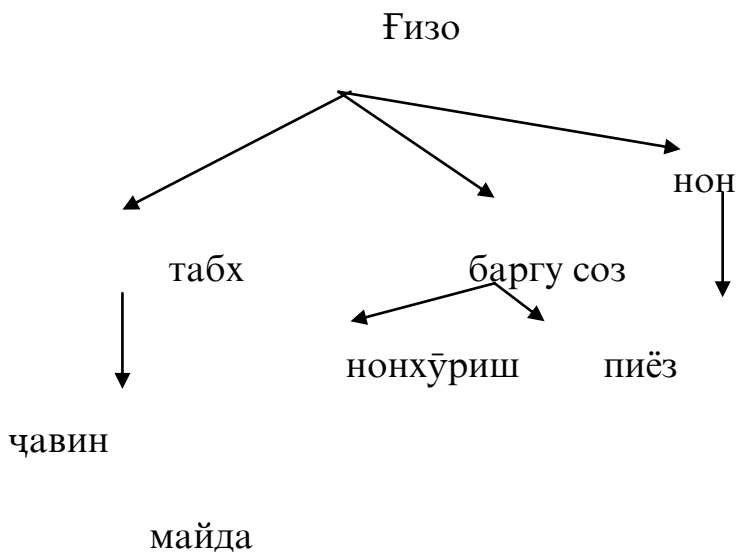
Яке нонхӯриш чуз пиёзе надошт,
Чу дигар касон баргу созе надошт.
Парокандае гуфташ, эй хоксор!
Бирав, табхе¹ аз хони яғмо биёр!
Бихоҳу мадор аз кас, эй хоҷа, бок,
Ки мақтуи рӯзӣ бувад шармнок.
Қабо басту чобук навардид даст,
Қабояш дариданду дасташ шикаст.
Балочӯй бошад гирифтори оз
Ману хона минбаъду нону пиёз.
Чавине, ки аз саъи бозу хӯрам,
Беҳ аз майда² бар хони аҳли карам!
Чи дилтанг хуфт он фурумоё дӯш
Ки бар суфраи дигарон дошт гӯш [148]

Агар вижагиҳои забонии ин ҳикояти манзумро таҳлил кунем, аксари хусусиятҳои луғавӣ-маъноӣ дида мешаванд, ки дар таносуби ҳамдигар қарор доранд. Чун айнаи ҳол мо чунинин имконият надорем, дар мавриди робитаи гипонимӣ ё шумули маъноӣ иктифо мекунем.

Дар ин порча калимаҳои ғизо, нонхӯриш, пиёз, баргу соз, табх, нон, чавин, майда дар таносуби гипонимӣ қарор доранд.

¹ табх-хӯроки гарм

² майда - орди гандуми дубеза, ҳалвои аз ширу шакар пухташуда, ҳалвои бо оби мева ва нишаста пухташуда (кисел), ҳалвои лавз

Дар ин силсила калимаи ғизо барои калимаҳои нонхӯриш, пиёз, баргу соз, табх, нон, чавин, майда ҳамчун шумул(супердинат) ва калимаҳои нонхӯриш, пиёз, баргу соз, табх, нон, чавин, майда ҳамчун зершумул(гипоним) ва калимаҳои нонхӯриш, пиёз, баргу соз, табх, нон, чавин, майда байни ҳамдигар ҳамчун ҳамшумул (согипоним) мебошанд.

Бояд ёдовар шуд, ки эҷодкор ҳангоми эҷод намудани асар воҳиди сара ва мувофиқро аз забон интихобан вобаста ба мақсаду матлаб ва мавзӯю мундариҷаи асар истифода мекунад. Аз ин рӯ, Саъдӣ вобаста ба жанр, мавзӯъ ва мундариҷаи «Бӯстон» барои тасвир калимаҳои мувофиқро истифода намудааст.

Ҳамин тариқ, гипонимия ё шумули маъноӣ падидаи ҳосе дар маъношиносӣ мебошад. Хангоми баррасӣ ва таҳлили гипонимия маъноҳои умумӣ ва зермаъноҳо муайян мегарданд ва яке аз василаҳои ба таври силсилаи зина ба зина омӯختани

маъно мебошад. Дар Гипонимия маънои умумӣ ва навъҳои зермаъноҳо бо вижагиҳои хоси худ ошкор мегарданд. Хангоми таҳлили ин робитаи маъноӣ дар «Бӯстон»-и Саъдӣ боз бо сухани ҳуди шоир хулоса мекунем, ки гуфтааст: «Ҷаҳон бо теги балоғат гирифтаӣ, Саъдӣ» ва «қазовати мазкурро собит месозад»:

1. Гипонимия ё шумули маъноӣ чун муродифоту мутаозод навъи робитаи маъноӣ дар таносуби парадигматикӣ мебошад;

2. Дар гипонимия робитаи маъноии навъи ашё, хусусият, амал, ҳолат, ҳаракат муайян мегардад;

3. Маънои умумӣ (гиперсема) ҳар қадар васеъ бошад, сатҳи таносуби маъноии гипонимия зиёд мешавад;

4. Дар гипонимия як вожа вобаста ба маъно ва мавриди истифода метавонад дар як сатҳ ҳамчун гипоним ва дар сатҳи дигар гипероним бошад;

5. Як вожа метавонад бо як ё ин ки бо чанд маъно, ки ба маънои умумии интиҳобшуда шомиланд, ба як гурӯҳи гипонимӣ дохил шавад;

6. Дар як гипонимия метавон ҳам силсилаи муродифӣ, ҳам сермаъноӣ ва ҳам мутаоздро дид;

7. Дар гипонимия вожаҳо аз рӯйи гиперсема ва гипосемаҳои худ ҷойгир мешаванд;

8. Вожаи ба вазифаи гипоним омада ба ғайр аз маънои умумие, ки аз рӯйи он ба гурӯҳи гипонимӣ шомил аст, ҳатман зермаънои хос дорад;

9. Хангоми баррасии ҳодисаи гипонимӣ дар «Бӯстон» муайян гашт, ки аъзоҳои як гурӯҳи гипонимӣ робитаи маъноии гиперонимӣ (шумул) гипонимӣ (зершумул) ва согипонимӣ (ҳамшумул)доранд;

10. Гипонимия дар забон амали таҷзияи ҳодисаҳои умумиеро, ки дар ин замина моҳияти ашё ва ҳодисаҳои ҳамчину ҳамнавъ аниқ мешавад ва дар шакли як мафҳуми умумиятдодашуда ҷамъбаст мегардад, инъикос мекунад.

Рӯйхати адабиёт:

1. Захро Аҳмадӣ Калатеҳаҳмад Асадоллах. Хусусиятҳои лексикӣ-семантикии вожаҳо ва сохтори маъноии вандҳои калимасоз дар «Захираи Хоразмшохӣ»-и Исмоили Ҷурҷонӣ (рисола барои дарёфти дараҷаи илмӣи номзоди илмӣи филологӣ). – Душанбе, 2013. – 173 с.
2. Кабиров Ш. Роҷеъ ба масоили ҳамнишинии вожаҳо. // Сухан аз арши барин омадааст. Душанбе, 2014. С.78 - 83.
3. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. - М., 2007. - 352 с.
4. Котцова, Е.Е. Гипонимия в лексической системе русского языка (на материале глагола) : монография [Текст] / Е.Е. Котцова. – Архангельск: Изд-во Помор.ун-та, 2010. – 365 с.
5. Кронгауз М.А. Семантика. – М., 2005. – 352 с.
6. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика: Введение. – М., 2003. – 620 с.
7. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.
8. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ.1. Луғатшиносӣ. – Душанбе: Деваштиҷ, 2007. – 241 с.
9. Новиков Л. А. Семантика русского языка. – М., 1982. – 272 с.
10. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна. – Душанбе, 2001. – 344 с.
11. Солеҳов М., Ҳайдаров Ф. «Гулистон»-и Саъдӣ(бо шарҳи вожаҳо ва таъбироту ифодаҳо). – Душанбе – 418с
12. Сулаймонӣ С. Фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ. Ҷ.1. – Душанбе: Эргаф, 2005. – С.205.
13. Хоҷаев Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 310 с.
14. فرانک ر. پالمّر. نگاهی تازه به معنی‌شناسی. ترجمه ی دکتر کروش صفوی -تهران: نشر مرک. 1376
15. کروش صفوی درامدی بر معنی‌شناسی. -تهران 1387-460ص.
16. نوشته های پراکنده برگردانهای در باب زبان‌شناسی. -تهران 1391-597ص. کروش صفوی

Калидвожаҳо: Саъдӣ, «Бӯстон», вожа, таносуби парадигматиқӣ, маъно, робитаи маъноӣ, гипонимия, шумули маъноӣ, шумул, ҳамшумул, зершумул.

Ключевые слова: Саади, «Бустон», слова, значение, парадигматические отношения, семантические отношения, гипонимия, гипоним, гипероним, согипоним.

В данной статье автор проанализировал гипонимическое отношения слов в «Бустане» Саади Шерози. Автором выявлено особенности тип парадигматического отношения-гипонимия, и особенности слов в гипонимическом отношении и виды гипонимии в «Бустане».

Д. Ҳомидов (ДМТ)

БАРРАСИИ ЗАБОНИИ ЧАНД КАЛИМАИ РЕХТАИ «ГУЛИСТОН» - И САЪДИИ ШЕРОЗӢ

Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ аз ҷумлаи чунин мардони баргузидаи ҷомеаи башарист, ки бо эҷодиёт, таълифот ва таълимоти худ на танҳо барои форсизабонон хидмати бузурги таърихӣ кардааст, балки дар пешбурди тамаддун ва рушду камоли афкори бадеии ҷаҳонӣ низ саҳми беназирро носутурдани дорад. Афқору оро ва андешаҳои гуманистии Саъдии Шерозӣ имрӯз ҳам барои тарбияи маънавии инсоният, пойдор гардон-дани сулҳ, таъмин намудани иттиҳоду иттифоқи мардуми сайёраи мо хидмат менамояд [3]. Мусаллам аст, ки аз ин нобиҷаи давр ва устои таблиғгари пандҳои ахлоқӣ осори зиёде чун дурдонаҳои гаронбаҳо дар тамаддуни умуми инсонӣ мерос мондааст, ки яке аз онон «Гулистон»-и ӯст.

«Гулистон»-и Саъдии бузург ҳам аз ваҷҳи ҳадафи иоявию бадеӣ ва ҳам аз нигоҳи сабку забон дар алабиёти мумтози мо падидаву зухуроти тозае буд, ки ба воситаи ин асар нависанда мактаби тарбиятии иҷтимоие дар адабиёт бунёд кард. Аз ин рӯ, «Гулистон» имрӯз низ чун асари замонавӣ ва рӯйимизии ҳар яки мост. Бинобар он, месазад забон ва сабки баёни онро аз

нигоҳи унсурҳои луавӣ, дастурӣ ва услубӣ мавриди баррасӣ гарор дод. Дар асоси ҳамин андешаҳо мо тасмим гирифтаем, ки мавғеи корбасти чанде аз вожаҳои рехтаро дар ин асари оламшумул мавриди таҳлилу баррасии забонӣ гарор бидиҳем.

Калимаҳо аз воҳидҳои асосию муҳимтарини забон ба ҳисоб мераванд. Дар вожаҳо таҷрибаю дониши бисёрасраи инсон, ки дар рафти меҳнат, зиндагӣ шаклу сурат гирифтаанд, инъикос ёфтаанд. Раванди ташаккулёбии калимаҳои забон аз ҳодисаҳои басо дуру дароз ва мураккаби таърихи инсоният буда, ягонагии овозҳои ҷудогона ва ё таркибҳои овозӣ бо маъноҳои воҳидҳои забонро ба вуҷуд меоварад, қайд менамояд забоншинос Ҳ. Маҷидов дар асари худ роҷеъ ба шаҳомату манзалати калимаҳо дар таркиби луғавии забонамон ва боз ҷойи дигар меафзояд, -калимаҳои рехта, ки ба гурӯҳи вожаҳои сода шомиланд ва дар ифодаи номҳои тоҷикӣ ба кор бурда мешаванд, на ҳама вақт ба осонӣ онҳоро маънидод кардан мумкин аст. Тафсири онҳо бисёр вақт имкон надорад ва ин боиси маънидодҳои гуногуни гоҳо ба ҳам зид мегардад. Барои муайян кардани ин қабил вожаҳо ба мо **этимологияи (аз юн. etimon–ҳақиқат+logos–таълимот)** илмӣ калимаҳо ёрӣ медиҳад. Таркиби луғавии забонамон қомуси азимест, ки дар он олами маънавии халқ, таъриху таҷрибаи зиндагии вай, урфу одат ва ҳислату хусусиятҳои он дар қолаби калимаҳои ҷудогона сабт ёфтаанд. Маҳз ба воситаи калимаҳои забонамон мо ба ин боигариҳои маънавии гузаштагони худ соҳиб мешавем [6,76].

Аз ин ҷост, ки дар «Гулистон»-и Саъдии бузург чандин вожаи рехта дар мавридҳои гуногун ҷиҳати ифодаи воқеаҳои таърихӣ, адабӣ ва ҳолатҳои дигар ҳам аз забони нависанда ва ҳам аз забони персонажҳои латифаҳои асари мавриди таҳлил қарор гирифта ифода ёфтааст, барои тақвияти андешаамон чанд мисол меоварем: «Яке аз мулуки **Хуросон** Маҳмуди

Сабуктегинро ба хоб чунон дид, ки ҷумла вучуди *ӯ* рехта буд...» [31].*²

Аз нуқтаи назари этимологияи илмӣ вожаи **Хуросон**, ки имрӯз фақат ифодагари номи вилоят аст, дар порсии гадим дар шаклҳои *<*xvārāsāna* ва *<*xvārāsāna-zamika* ва дар порсии миёна дар шаклҳои *<*xvārāsān* ва *<*xvārāsān-zamī* корбасти гардида, маънои шарг ё офтоббароро ифода мекардааст. Шакли дигари ин вожа **ховар**, ховарзамин аст, ки имрӯз низ дар осоре, ки маводи таърихро фаро мегирад, дар ҳамин шакл корбасти мегардад. Дар «ФЗТ» ин вожа дар ҳамин шакл шарҳу тафсир наёфтааст ва танҳо ҷузъи **хур** ба маънои офтоб, шамс, хуршед оварда шудааст [8, 507]. Дарвеше мустаҷабуддаъват дар **Бағдод** падида омад [41].

Тибқи таҳлили этимологияи илмӣ вожаи **Бағдод**, ки имрӯз фақат ифодагари номи шаҳр аст, дар порсии қадим дар шаклҳои *bāga-dātā* > *baydād* *bāγ-boğ*, ҷойи **хушманзар** ва *dātā – dād*, яъне дар асоси қонун барқарории адлу дод аст, ки маънои **боғи дод**, **адлу** дошта, худованд ба мардум додро арзонӣ дорад. Ҳамчунин ҷузъи *боғ* дар таркиби ифодаи Бесутун низ дида мешавад. Вожаи *<*bāga – stana* > *Bayistan*, ки ҳоло номи кӯҳи Бесутунро гирифтааст ва *bāga – dātā* > *baydad* - Бағдод ба вучуд омадаанд. Овардаанд, ки **Нӯшервони** одилро дар шикоргоҳе сайде кабоб кардаанду намак набуд [51].

Нӯшеравон / Nūšeravān. Дорои равони осебнопазир, дорои равони ҷовидон. Баҳам- пайвасти аз вожаи авастии «*apaīša* (*анауша*)»-«*бемарг*, *ҷовидон*» ва «*равон*», аз вожаи авастии «*urvan* (*урван*)» ва дар забони паҳлавӣ «*raivān-rauvan*» ва дар порсии навин «*ravān-равон*».

² *Садии Шерозӣ. Гулистон. – Душанбе: Адиб, 1988. – 214 с. – Минбаъд саҳифаҳои ҳамин асар дар қавсайн оварда мешавад.*

Канизак сиёхро бахш, ки нимхӯрда ӯ ҳам ӯро шояд [66]. Дар «ФЗТ» ин вожа чунин шарҳу эзоҳ ёфтааст: «зан ё духтари зархарид; хизматгордухтар, хизматгорзан; канизак шакли хурдӣ ва навозиши каниз аст» [Ҷ.1.– С. 538]. Дар забони авестой дар шаклҳои ***<kanyā, kainin, kainikā** - «духтари ҷавон» дар забони порсии миёна (пахлавӣ) дар шаклҳои **kanik, kanicak** ва дар забони порсии нав дар шакли **kanizak** дида мешавад. Дар забони ҳиндӣ қадим **kanya** ва асоси он **kan**-«зан» ва **-icak** [дар забонҳои эронӣ пасванди хурдӣ ва навозиш аст] буда, маънои духтари ҷавон (яъне аз ҷинси зан)-ро мефаҳмонад.

Искандари румиро пурсиданд: «Диёри Машриқу Мағриб ба чӣ гирифтӣ, ки мулуки пешинро хазоин ва умру лашкар беш аз ин будааст ва чунин фатҳе муяссар нашуд?» [66].

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ин вожа чунин шарҳу эзоҳ ёфтааст: Искандар ю-а.1. сир, саримсоқ. Барои исбот байте аз байте аз «Шоҳнома»-и Фирдавсии бузург оварда шудааст:

Гиёҳе, ки сӯзандаи ком буд,
Ба Рум-андар Искандараш ном буд.

2. номи яке аз подшоҳони Юнони қадим. Искандари Мақдунӣ, маъруф ба Искандари Зулқарнайн. Далел аз Шоҳин:

Сурма шуд гарди суми тавсани ту қайсарро,

Аз ғубори дарат Искандару Ҳоконро тоҷ. [Фзт, Ҷ. 1. С. 493].

Аз нуқтаи назари этимологияи илмӣ, Искандар, ки имрӯз фақат ифодагари номи шахс аст, дар забони порсии миёна дар шакли **Alaksandar** ифода ёфта, номи шоҳи Юнон аст ва аз ҷузъҳои **aleco** «**ёрӣ кардан**» ва **andros, ander** «мард, одам» буда, маънояш «ёвар, марди ёридиҳанда»-ро дорад. Арабҳо ин номи таърихиро чун **al-Ksandr > al-Skandr > al-Sikandar** қабул кардаанд. Ҷузъи **al**-артикли ифодакунандаи исмҳо+Sikandar – номи шахс хонда шуд. Форсҳо, ки исмҳои арабиро бе артикл талаффуз мекарданд, чун Александрро дар шакли Искандар

қабул карданд. Дар забони форсии тоҷикӣ вожаи мазкур хеле фаъол буда, чандин номи асарҳои бадеӣ бо ҳамин ном дар таърихи адабиётмон иншо гардидааст, ки муаллифон дар он асарҳо бо номи Искандар шоҳи одилро тасвир кардаанд: Соле Муҳаммади Хоразмшоҳ бо Хито аз барои маслиҳате сулҳ ихтиёр кард. Ба ҷомеи **Қошғар** даромадам, писаре дидам... [140].

Вожаи Қашғар (Qaşjar), Қошғар, Қожғар, Қошӣ номи шаҳрро ифода мекунад ва ин шаҳр дар ноҳияи Мухтори Ёйғурҳои Синтсзани қисми ғарбии Ҷумҳурии Халқии Чин, дар соҳили дарёи Қашқар дар маркази воҳаи калони назди доманаи ҷанубии кӯҳҳои Тиёншон ҷойгир шудааст. Дарёи Қашқар дар қисми ғарбии Чин воқеъ буда, болообаш вилояти Ёши Ҷумҳурии Қирғизистон аст. Яке аз шохобҳои калони дарёи Қошқардарё **Маркансу** аз ноҳияи Мурғоби Вилояти мухтори кӯхистони Бадахшони Ҷумҳурии Тоҷикистон сар мешавад ва дарозияш 765 км буда, аз ҷумла 685 км он воқеъ дар ҳудуди Чин ва масоҳати ҳавзааш ба ҳавзаи Ғуздарё 90,8 км² тўл мекашад. **Қашқар** аз нишебии қаторкӯҳи Олой ва паси Олой ибтидо ёфта, болообаш аз байни кӯҳҳо мегузарад. Поёнобаш дар ҳамвори Қошғар (Тарим) ҷорӣ шуда, воҳаи калон (бештар аз 2,5 ҳаз. км²)-ро обёрӣ мекунад. Пештар оби Қошқар ба дарёи **Ёрканд** ҷорӣ мешуд, ҳоло он дар регзори Туғрақум барҳам меҳӯрад. Дар соҳили дарёи шаҳри **Қошқар** воқеъ аст [ЭСТ]. Дар асоси баррасии решаи номи ин вожа иборат аст аз *<**kaš** - бағал, оғӯш ва *<**ʕara**-кӯш буда, таърихан мураккаб аст ва маънои дарёву мавзеи байни кӯхро ифода мекунад.

Эй писар, **Хоразму** Хито сулҳ карданду Зайду Амрро ҳамчунон хусумат боқист?! [140].

Хоразм (ав.х*airizami) - вилояте, ки дар масири поёноби Амударё воқеъ гардида буд ва ба андешаи бархе аз донишмандон, ҳамин топоним дар «Авесто» ифодагари Эронвеч - сарзамини

сукунати мардуми эронӣ ва ватани оини зардуштӣ мебошад. Ин вожа аз ҷузьҳои *xʼāiri* - ховар, офтоб ва *zami-* замин таркиб ёфта, маънои замини офтобӣ ва сарзамини офтоббароро ифода мекунад.

Донӣ, ки чӣ гуфт Зол бо *Рустам* гурд,

Душман натавон ҳақиру бечора шумурд...[3,5]

Рустам / رستم [♂ *rostam*]. Озодаи диловар, ёридиҳандаи диловар. Номи паҳлавони номии «Шоҳнома». Баҳампайваста «*рус*» ва «*там*». «*Рус*» ва аз вожаи эронии бостон «*rad*» – «*раҳо, озод*» ва низ аз вожаи эронии бостон «*ras*» ва порсии бостон «*rasa*» ва санскрит «*rasčati*» «ёридиҳанда, дод- гиранда» ва «*там*» аз вожаи авастии «*таҳам*» – «далер, диловар». Малик аз ин сухан рӯй дарҳам овард ва гуфт: -Маро он *дурӯғ* писандидатар омад аз ин рост, ки ту гуфти...[30].

Дороюш / аслан аз Dārayavaʼuš исми хос Дориюш, ки -š ҳарфи дар он шохиси ҳолати Nominativ аст. Ҳарфи -h- пас аз муқаррар кардани решаҳои таърихии калима (решаи аввал *dār*- «доштан, доро будан», муқоиса шавад: тоҷикӣ *дор*- (асоси замони ҳозираи ин феъл) ва феъли русии *держать*; пасванди -*ya*, ки аз решаи *dār*- сифати феълии замони ҳозира *dāraya*- «доранда» сохтааст; решаи дувум *vaḥu*- «некӣ», ниг.: авестой *voḥu*-, санскрит *vāsu*-) барқарор шудааст, яъне ҳарфи -h- дар расмулхатти меҳӣ дар байни -*au*- навишта намешавад, бинобар ин онро бо ҳарфи болотар аз сатр ишора мекунем. Ҳарфи -š шохиси ҳолати Genitiv аст, ки бо решаи пасин васл шудааст. Маънии таҳтуллафзии ин ном «дорандаи некӣ» аст.

Ба масъалаҳои ном ва номгузорӣ, хосиятҳои калимаҳои ифодакунандаи номҳо, қонуниятҳои мавҷудият ва инкишофи номҳо, таърихи тавлид ва маънидоди илмӣ онҳо илми махсуси филологӣ - ономастика (аз юн. *onomastikos* - мансуб ба ном) машғул аст. Дар барқарор кардани номҳои таърихӣ, ки бештари онҳо ба гурӯҳи вожаҳои содаи рехта мутааллиқанд, дар асоси талаботи решашиносии таърихӣ таҳлилу баррасӣ

қарор мегирад ва аз ин ҷост, ки илми ономастика дар асоси таърихи инкишофи номҳои одамон, халқҳо, маҳалҳо, дарёҳову обанборҳои сершумори сарзaminaмон доир ба калимаҳои забон, мадания-ти гузаштаи моддӣу маънавиямон маводи бою қиматбаҳоеро манзур мегардонад.

Ҳамин тавр, дар асари «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ вожаҳои рехта нақши муҳим дошта, ҷиҳати инъикоси лаҳзаҳои таърихӣ ва ҷеҳраҳои он мавриди истифода қарор гирифта, мазмуну муҳтавои асарро боз хонотар гардондаанд, ки ин далели боз ҳам ба дили хонанда роҳ ёфтани асари мазкурро нишон медиҳад. Аз ин ҷост, ки калимаҳои забон дар раванди маърифати инсоният, азбаркунии таҷрибаю дониши гузаштагон мақоми муҳим доранд.

Феҳристи манобеъ:

1. Галунов Р. А. Русско–персидский словарь.– М.,1936.– С. 3 - 45.
2. Деҳхудо Алиакбар, Луғати Деҳхудо. – Техрон,
- 3.Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология.- Душанбе, 1973. – 450 с.
4. Каримов А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ.-Душанбе: УДТ,1978. – 144 с.
5. Луғати русӣ-тоҷикӣ. Зери таҳрири М.С.Осимӣ. - М., 1985.
- 6.Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷикӣ. Луғатшиносӣ. Ҷ.1.– Душанбе, 2007. – 290 с.
7. Словарь иностранных слов. – М., Наука, 1989. – 980 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. / Мураттибон: Капранов В.А., Рауфов Ҳ., Зеҳнӣ Т. ва диг. – Иборат аз 2 ҷилд. – М.: СЭ, 1969.– Ҷ.1.-951с;Ҷ.2.- 948 с.

ЯЗЫКОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ ПРОЗРАЧНЫЕ СЛОВ В «ГУЛИСТАН»-Е САЪДИ ШЕРАЗИ

В данной статье речь идет о некоторых прозрачные в «Гулистан»-е Саади. В статье также отмечается, что анализируемая группа слов имеет своеобразные языковые и семантико-стилистические особенности.

Ключевые слова: лексический состав, понятные по значению, специальные слова, состав, слова, значение, форма, лексическая особенность, доступные, культура, лексика.

ЯЗЫКОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ ПРОЗРАЧНЫЕ СЛОВ В «ГУЛИСТАН»-Е САЪДИ ШЕРАЗИ

In this article we are talking about infrequent borrowing words from Arabic in the qasidas Manuchehri Domghoni which analyzed as one of the productive poetic genre of the poet's creativity. The article also notes that the analyzed group of words are a kind of semantic and stylistic features.

Keywords: Arabic borrowing, lexical structure, unclear in meaning, clear in meaning, special words, part of words, qasida, value, form, lexical features, culture, words.

Сведения об авторе: Д. Ҳомидов, дотсент кафедри история языка и типологии ТНУ, тел: 907-79-82-65.

С.Халимова (ДМТ)

Шарҳи як силсилаи муродифоти фразеологӣ дар ғазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ

1.Муқаддима.Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ яке аз дурахшонтаринсимоҳои адабиёти форсу тоҷик буда, мероси пурарзиши адабӣ ва илмӣ аз худ ёдгор гузоштааст. Осори адабии ӯ аз назм ва наср иборат буда, ганҷинаи беназири таърихи забони адабии мо ба шумор меравад. Абдурраҳмони Ҷомӣ хангоми офариниши асарҳои худ анъанаҳои забони адабии классикиро идома додааст. Дар ғазалиёти шоир сарвати луғавӣ ва фразеологиегирд омадааст, ки сазовори омӯзиш ва таҳқиқ аст.

1.1.Баёни масъала. Ибораҳои фразеологӣ дар осори шоир ба таври фаровон қорбаст гардидаанд ва барои ифодаи мақсади эҷодии шоир хизмат намудаанд. Воҳидҳои фразеологӣ бо ифодаи маъноӣ яклухти ба ҳиссаҳо ҷудонашаванда ва устувории таркиби

худ аз дигар унсурҳои забонӣ фарқ мекунанд. Воҳидҳои фразеологӣ маъноҳои гуногун, буранги бадеӣ, тобишҳои гуногуни ҳиссию ифода мекунанд ва аз воситаҳои тавоноии забонӣ мебошанд.

Муродифоти фразеологӣ аз ҳодисаҳои маълуми забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Онҳо чун моли тайёр ва аксар чун муродифи калимаҳо истеъмоли мешаванд. Муродифоти фразеологӣ ҳамчун (силсила, занҷира) унсурҳои наздикмаъно ба назар мерасанд ва одатан як силсилаи муродифоро ташкил медиҳанд ва бо обу ранг ва ҷилоҳои маъноии худ фарқ мекунанд.

1.2. Таҳқиқоти пешина. Оид ба воҳидҳои фразеологӣ форсӣ-тоҷикӣ забоншиносон мақолаву рисолаҳо ба нашр расондаанд. Номи муҳаққиқони зеринро метавон ном бурд: Зулфигарова Ф. (3), Хушенова С. (13), Рубинчик Ю. (6), Фозилов М. (9,10), Мачидов Ҳ. (4), Мирзоева М. (8). Асари муҳаққиқ Рубинчик Ю. “Асосҳои фразеологияи забони форсӣ” дар ин ҷода тадқиқоти арзишманд буда, дар он вижагиҳои луғавӣ, маъноӣ ва сохтории воҳидҳои фразеологӣ забони форсӣ таҳлилу тадқиқ мегарданд. Муҳаққиқ дар ин асар дар бораи воҳидҳои фразеологӣ номӣ, феълӣ ва ҷумлаҳои фразеологӣ баҳс менамояд. Муаллиф қайд менамояд, ки дар байни воҳидҳои фразеологӣ гурӯҳи аз ҳама бузургро воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ташкил медиҳанд, ки ин аз табиати аналитикӣ доштани забони форсӣ сар задааст (ниг.: 6,113).

Тадқиқоти забоншинос Хушенова “Воҳидҳои фразеологӣ изофӣ” ба таҳқиқу омӯзиши воҳидҳои фразеологӣ изофии забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Дар он воҳидҳои фразеологие, ки дар шакли ибораҳои изофӣ рехта шудаанд, чун “сари сабз”, рӯйи сурх”, “дасти кӯтоҳ”, “гули сари сабад”, гурги борондида” таҳлилу тадқиқ гардидаанд (ниг.: 13).

Олими тоҷик Ҷоилов М. ибораҳои рехтаи забони тоҷикиро гирдоварӣ намуда, ба сифати фарҳанг пешкаши аҳли илм намуд (9, 10).

Асари забоншиноси варзида Маҷидов Ҳ. “Фразеологияи забони адабии ҳозираи тоҷик” дар самти омӯзиши воҳидҳои фразеологӣ тадқиқоти ҷурҷиш мебошад. Муаллиф дар ин асар дар бораи силсилаи муродифоти фразеологӣ чунин менигорад: “Маҷмӯи воҳидҳои фразеологии ба ҳам муродиф силсилаи муродифро ташкил медиҳанд. Дар силсилаи муродифӣ воҳидҳои фразеологии аз ҷиҳати обуранг ва мавқеи истъмолиашон гуногун гирд меоянд. Хусусияти умумии ҳамаи фразеологизмҳои ба силсилаи муродифӣ дохилшаванда умумияти маъно ва мутобиқати сохти онҳост. Табиист, ки ҳар як фразеологизми силсилаи муродифӣ аз воҳидҳои фразеологии дигар бо образи заминаи худ, бо ҷилоҳои махсуси маъноии худ фарқ карда меистад” (4, 56).

Ин тадқиқотҳо барои омӯзиши доираи васеи воҳидҳои фразеологии забони форсӣ-тоҷикӣ кифоя набуда, тамоми нозуқиҳои онро нишон дода наметавонанд. Аз ин рӯ омӯзиш ва таҳлилу тадқиқи ин унсурҳои забонӣ ҳамеша дар пешорӯи аҳли илм қарор дорад.

1.3.Зарурат ва аҳамияти тадқиқ. Воҳидҳои фразеологӣ чунин унсурҳои забонианд, ки дар тӯли қарнҳо рехтаву устувор гардидаанд. Адибони мо аз ин воситаи тавоноии нутқ қорбурди фаровон мекунаанд. Мавлоно Абдуллоҳи Ҷомӣ ҳамчун як суҳанвари баландистеъдод аз ин воситаи тавоноии нутқ ҷурмаҳсул истифода намудааст. Осори ӯ ҳазинаи бойи суҳанҳои ҷурмазмуну ҷуробуранги забони халқамон ба шумор меравад. Шоир аз забони адабиёти классикӣ ва забони зиндаи халқ ин дурдонаҳоро пайдо карда, дар асарҳои худ чун воситаи муҳтасару муъҷазбаёнӣ ва ифодаи равону ғасеҳи ҷуртаъсир ба қор бурдааст. Муродифоти

фразеологӣ барои ифодаи тобишҳоинозук ва борики маъноӣ имконияти густурда медиҳад. Дар ғазалиёти ӯ муродифоти фразеологӣ ба таври фаровон қорбаст гардидаанд, ки омӯзиш ва таҳқиқи онҳо барои илми забоншиносӣ аҳамиятнок аст.

2.Баҳс. Дар забони мо воҳидҳои фразеологие, ки дар онҳо номи узвҳои бадани инсон мавҷуданд, ҳеле зиёд ба назар мерасанд. Як гурӯҳ ибораҳои фразеологӣ феълӣ, ки дар ғазалиёти Ҷомӣ истифода шудаанд, дар забони муосири тоҷик низ ба гурӯҳи унсурҳои умумиистеъмоли забон мансубанд. Дар таркиби ин гуна фразеологизмҳо одатан номи узвҳои бадан: даст, по, сар, чашм, забон, димоғ, дил, чигар, рӯй, ангушт, устухон, хун ва амсоли инҳо дохил мешаванд. Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки дар ғазалиёти Ҷомӣ аз ҳама зиёд воҳидҳои фразеологие ба қор бурда шудаанд, ки дар таркиби онҳо вожаи “дил” мавҷуд аст. Азбаски вожаи “дил” дар забони тоҷикӣ серистеъмол ва сермаъно (polisemi) аст, воҳидҳои устувор низ бо он зиёданд ва маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Бештари ин гуна ибораҳо маънои **дӯст доштан, ошиқ шудан**ро доранд. Ба ибораи дигар ин ибораҳои фразеологӣ, ки маънои **ошиқ шудан**ро доранд, як силсилаи муродифоти фразеологиро ба вучуд овардаанд. Мо як силсилаи муродифоти фразеологиро бо чузъи “дил”, ки маънои **дӯст доштан**ро дорад, дар ғазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ мавриди таҳқиқи омӯзиш қарор медиҳем. Ин гуна муродифоти фразеологӣ дар ғазалиёти мавлоно Ҷомӣ ҳеле зиёд дучор меоянд ва эҳсосоти нозуқи латифи шоирро ифода менамоянд. Силсилаи муродифоти фразеологӣ бо чузъи “дил” ба ду гурӯҳ ҷудо мешавад: воҳидҳои фразеологӣ хоси забони шеър.

1. Воҳидҳои фразеологӣ умумиистеъмол. Воҳидҳои фразеологӣ умумиистеъмол аз ҷиҳати дараҷаи қорбурд серистеъмоланд ва дар тамоми шакли услуби забон

истифода мегарданд. Ба ин гуна фразеологизмҳо серистеъмолӣ, муътадилии образ ва оммафаҳмии маъно хос аст (4,85). Дар ғазалиёти шоир як силсила воҳидҳои фразеологие ба кор рафтаанд, ки дар замони мо низ ба гурӯҳи унсурҳои умумистеъмоли забон дохиланд:

“Дил бастанба касе”. Ин ибораи устувор ва таърихан шаклгирифта дар ашъори шоир серистеъмол буда, ба маънии дӯст доштан, нағз دیدан, ошиқу шефта шудан, меҳру муҳаббат бастан меояд:

Маҳи ноустувори ман, ки шуд раҳши фалак пасташ,
Хуш он раҳрав, ки дар қайди маҳори меҳр **дил бастан** (296).

То **дил ба ту шуд баста**, в-аз ғайри ту бигсаста,
Хӯрдем басте хунҳо, кандем басте чонҳо (54).

“Дил бурдан” мубтало кардан, шефта намудан, касеро ба худ моилу роғиб намудан.

Азом **дилу дин барад** в-аз хос зухду маърифат,
Густурда доме хатти ӯ тороҷи хосу оро (57).

Дар забонамонибораи устувори **“дил додан”** ба маънии меҳр бастан, ошиқ шудан ба кор меравад. Дар **“Ғиёс-ул-луғот”** (1,340) ва дар **“Фарҳанги забони тоҷикӣ”** маъноҳои **“далер кардан ва часорат талқин кардан”** низ оварда шудааст (7, 370). Дар байти шоир ба маънии меҳри дилро ҳада кардан омадааст:

Не дил дарег дорам, з-эшон на чони ширин,
Дил медиҳам бад-эшон, чон мекунам фидошон (422).

“Меҳри касе ба дил ҷо гирифта” ба касе меҳр доштан, ба касе меҳр варзидан, дӯст доштан. Дар байти зерин ба маънии дӯстдоштанӣ будан:

Зи бас **меҳрат ба дилҳо ҷо гирифтаст**,
Зи ту дар дил касеро кин муҳол аст (156).

Дар ибораҳои рехтаи зеринторафт афзудани ҷиҳати хиссӣ-экспрессивӣ мушоҳида мешавад:

“Дили касеро кабоб кардан” сӯзондан, дили касеро озурдаю дардманди ишқ кардан.

То ту ринду шаробхора шудӣ,
Дили халке **кабобкардан туст** (106).

Вожаи “дил” сермаъно аст, аз ин рӯ ибораҳои рехтаи он низ маъноҳои гуногунро ифода мекунад.

Дар байти зерини шоир ибораи рехтаи “**дил ду ним шудан**”-ро қорбаст намудааст, ки маънои аз тирӣ ишқ пора шудан, аз ранҷи ҳичрон ду ним шудан, дилфигор шуданро дорад. Гунаи дигарӣ он дар забони тоҷикӣ “**дили касе ду то шудан**” аст, ки ба маънои аз ҷизе ё касе ногаҳон тарсидан истеъмом мегардад. Маълум аст, ки дар замони шоир ин маънӣ низ роиҷ будааст, чунки дар мисраи аввал шоир вожаи бимро меорад. Дар байти шоир ҳар ду маънӣ ҳувайдо аст:

Чонам аз ишқи ту дар вартаи бим афтодааст,
Дилам аз теги фироқи ту **дуним афтодааст** (109).

Ибораҳои рехтаи зиёде дарғазалиёти шоир ба маънии **ошиқу шефта будан, ё мафтуну шефта қардан** қорбаст гардидаанд. Ин ибораҳои фразеологӣ, ки ҳаммаъноянд ё маъноҳои ба ҳам наздикдоранд, дар забон ҳамчун муродиф ба қор мераванд. Дар баробари ин, ин гуна муродифоти фразеологӣ аз ҳам бо тобишҳои нозуки маъноӣ аз ҳам фарқ мекунад: “**дил овора шудан**” (242), “**дилро нишона сохтан**” (192), “**қарори дилро бурдан**” (434), “**ба дил тир задан (расидан)**” (398), “**дил аз меҳр пур будан**” (421), “**даст бар дил ниҳодан**” (188), “**дар дил нақш бастан**” (140), “**чону дил пайванд қардан**” (301), “**дар дилу чон роҳ қардан**” (450), “**ба дил касеро (ёҷизеро) чо қардан**” (440), “**дил хароб шудан**” (208).

Дил узви инсон ва ҷонварон буда ва дар он хун ҳамеша дар гардиш аст. Дар баъзе ибораҳои рехтаи забонамон вожаи “дил” бо вожаи “хун” якҷоя меояд. Дар ибораҳои рехтае, ки ин ду вожа бо ҳам меоянд, маъноҳои ғаму андух, азобу машаққат, ранҷу озор, мушкilotи бештарро ифода менамоянд:

“**Дил хун будан**” аз ишқу ҳичрон азобу машаққат кашидан, ғаму ғуссаи ишқ. Шоир бо қор фармудани ин

ибора аз дасти маҳбуба азоби рӯҳӣ кашидани худро тасвир менамояд:

Биё, ки **дил зи ғамат хуну** дида пурхун аст,
Бубин зи дидаи пурхун, ки ҳоли дил чун аст.
Набуд ошиқӣ Лайлӣ ба ғайри як Мачнун,
Туро ба ҳар сари мӯйе ҳазор Мачнун аст (101).

“**Хун дар дили касе чӯш задан**” дар тоби ишқӣ касе сӯхтан, аз шӯри ишқ тапидан, азият кашидан дар ишқӣ маҳбуба:

Нест ин хуни равонам зи сари ҳар мижа ашк,
Чӯш зад дар дили ман хуну зи сар берун рафт.
Манъи носеҳ зи ғами ишқӣ ваямбоде буд,
Ки зи як гӯш даромад зи дигар берун рафт (143).

Ин ибора дар забони адабиёти классикӣ ва забони ҳозираи тоҷикӣ маънииба шавқузавақ омадан, ба ҳаяҷон омадан, ба шӯр омаданро низ ифода мекунад.

2. Ибораҳои фразеологии ҳоси забони шеър. Як гурӯҳ ибораҳои фразеологии феълии дар ғазалиёти Абдулрахмони Ҷомӣ истифодашуда ҳоси услуби шеър мебошанд. Ин ибораҳо дар забони умумихалқӣ мавҷуданд, вале аз сабаби ба услуби бадеӣ ва забони шеър тааллуқ доштани ягон калимаашон ва тарзи ифодаи шакли маъниашон ба услуби бадеӣ мансуб гаштаанд. Ин гуна воҳидҳои рехта бо обу ранг ва таровати бадеии худ аз воҳидҳои фразеологии умумиистеъмоли фарқ мекунанд. Ба ин гурӯҳ оҳангҳои мутантану бошукӯҳ, вижагиҳои шоирона ҳос аст.

Шоир дар ғазалиёт бо услуби баланд ва суҳанони шоирона эҳсоси худро баён мекунад. Бинобар он баъзе аз ибораҳои ӯ ҳоси услуби баланд ҳастанд, ки дар забони гуфтугӯӣ қорбурди зиёд надоранд:

“**Дил рабудан**” киноя аз ошиқ ва шефта гардонидан:

Шоҳиди ҳоли зи сурат кай тавонад **дил рабуд**,

То на бар шакли нигоре чун ту тасвираш кунад (233).

Воҳиди фразеологии “**дил рабудан**” дар гуфтугӯи умум дар шакли “**дил бурдан**” истифода мешаванд.

Дарзабонамон ибораи рехтаи “**дил дуздидан**” ба маънии дил рабудан, ошику шефта гардондан ба кор меравад. Шоир гунаи дигари он, ки бештар хоси забони адабӣ аст, ба кор бурдааст: “**баторочи дилу дин сар баровардан**”.

Хатат, к-аз тарфи насрин сар баровард,

Ба тороҷи дилу дин сар баровард (242).

“**Аз дил шарар хестан**” шӯру ғалаён, исёни ишқ.

Мешавад соиқаи хирмани сабр,

Шараре к-аз дили ман бархезад (248).

“**Дил ба каманди касе бастан**” ошиқ шудан

Эй навҷавон, ки **дил ба каманди ту бастаам**,

Раҳме намо, ки пиру заифу шикастаам (362).

“**Чону дил шайдо будан**” сахт ошиқ шудан, мафтуну шефта будан:

Он чӣ дар чашмам зи ёру талъати зебои ўст,

Ќойи он дорад, агар **чону дилам шайдои ўст**
(139).

“**Тир ба дил халидан**” тири ишқ расидан, ошиқ шудан, шефтаву шайдо шудан.

Тире ба дил халид, ки завқаш ба ҷон расид,

Ин завқ чист, гарна кушодаш зи шасти туст
(130).

Ин гуна ибораҳои рехта дар ғазалиёти шоир фаровон ба назар мерасанд.

3. Натиҷа. Ҳамин тавр аз таҳлилу тадқиқи як силсилаи муродифоти фразеологӣ бо ҷузъи “дил” дар ғазалиёти Абдурахмони Ҷомӣ чунин натиҷагирӣ кардан метавон:

3.1. Муродифоти фразеологӣ бо ҷузъи “дил”, ки дар ғазалиёти шоир корбаст гардидаанд, бештаринашон маънии дӯст доштан, нағз диданро ифода мекунанд. Азбаски вожаи “дил” сермаъно аст, ибораҳои рехтаи он

низ зиёданд ва як силсилаи беохири муродифотро ташкил додаанд.

3.2. Муродифоти фразеологӣ бо чузъи “дил”, ки маънои дӯст доштан, ошиқ шуданро ифода мекунанд, маъноҳои ба ҳам наздикро ифода мекунанд. Дар айни ҳол ин ибораҳо аз ҳам бо тобишҳои нозуки маъноӣ фарқ мекунанд.

3.3. Дар ғазалиёти ӯ аз ҳама бештар ибораҳои фразеологӣи умумиистеъмоли, ки дар тамоми осори манзуму мансури забон истифода мешаванд, ба қор бурда шудаанд. Ин ибораҳои рехта дар забони муосири тоҷикӣ низ ба захираи умумиистеъмолии унсурҳои забон мансубанд. Қариб ҳамаи ибораҳои фразеологӣи ғазалиёти ӯ дар забони муосир шакл ва маъноҳои худро нигоҳ дошта, барои мо маълуму мафҳуманд.

3.4. Шоир баъзе унсурҳои ин воҳидҳои рехтаро ба вожаҳои шоирона иваз менамояд ва ба онҳо оҳангҳои мутантану шоирона мебахшад.

3.5. Таҳқиқи силсилаи муродифоти фразеологӣ бо чузъи “дил” нишон медиҳад, ки забони адабии мо бисёр бою ғанӣ буда, маъноҳои баланд ва бориқро ифода мекунад.

Адабиёти илмӣ:

1. Ғиёс-ул-лугот. Ҷ.1. – Душанбе: Адиб, 1987. - 480 с.
2. Ғиёс-ул-лугот. Ҷ.2. – Душанбе: Адиб, 1987. - 416 с.
3. Зулфигарова Ф. Идиоматические выражения в персидском языке. (по материалам Садики Хедаята). Авторефер. канд. дис. – Баку. - 1964.
4. Мачидов Х. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1982. - 104 с.
5. Мирзоева М. Воҳидҳои фразеологӣи асарҳои Айнӣ ва усулҳои тарҷумои онҳо ба забони русӣ. – Душанбе: Матбуот, 2008. - 160 с.
6. Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. – М.: Наука, 1981. - 274 с.
7. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1-М.: Сов.Энцикл., 1969.-951с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2.-М.: Сов.Энцикл., 1969.- 947 с.
9. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷ.1. Мураттиб Фозилов М. – Душанбе: Нашр. давл. Тоҷикистон, 1963.- 952 с.
10. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷ.2. Мураттиб Фозилов М. – Душанбе: Ирфон, 1974. - 807 с.
11. Фарҳанги осори Ҷомӣ Ҷ. 1. Мураттиб Нуров Амон. – Душанбе 1983. - 536 с.

12. Фарҳанги осори Ҷомӣ Ҷ. 2. Мураттиб Нуров Амон. – Душанбе, 1984-541с.

13. Хушенова С.В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка. – Душанбе: Дониш, 1971.-190 с.

14. Ҳалимов С. Баъзе хусусиятҳои забони осори манзум дар асрҳои XIII-XIV // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1990. - С. 85-93.

15. Шарипова Г.Ш. Фразеологические синонимы /Паёми донишгоҳ. – Душанбе:, 2010. – рақами 7. –С.13-15.

Манбаъ:

Абдуррахмони Ҷомӣ. Осор. Воситат-ул-икд. Девони сонӣ. Ҷилди 6. – Душанбе: Адиб, 1989. -542с.

Аннотация

В течение многих веков в таджикском языке скопились множество фразеологических единиц, и они отражаются в нашем письменном наследии. Эти фразеологические единицы создали синонимических **серий**, которые выражают различных значений. Синонимические фразеологизмы с частью «сердце» в газелей Абдуррахмана Джахив основном выражают значение «любить» и имеют бесконечную цепь. Они классифицируются на две группы:

1. Общеупотребительные фразеологические единицы, которые употребляются во всех стилях языка.

2. Поэтические фразеологические синонимы, которые используются в поэзии.

Ключевые слова: серия фразеологических синонимов, общеупотребительные фразеологические синонимы, поэтические фразеологические синонимы.

Annotate

For many centuries in Tajik language has accumulated numerous phraseological units, and they are reflected in our written heritage. These phraseological units created the sinonimcal series, which express various means. Synonymic idioms with part of the "heart" of the Gazelles Abdurrahman Dzhami in mostly express means of "love" and have an infinite chain, they are classified into two groups:

1. Common phraseological units, which are used in all styles of language.

2. Poetic phraseological synonyms that are used in poetry.

key words: the part of phraseological synonyms, commonly used phraseological synonyms, poetic phraseological synonyms.

Сведения об авторе: С. Халимова – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории языка и типологии ТНУ. Телефон: **985 61 90 77**

Шарҳи як силсилаи муродифоти фразеологӣ дар газалиёти

Абдуррахмони Ҷомӣ

Ҷакида

Дар забони мо дар тӯли қарнҳо воҳидҳои зиёди фразеологие ба вучуд омадаанд ва онҳо дар осори хаттии мо сабт гардидаанд. Ин воҳидҳои фразеологӣ силсилаи муродифотро ташкил додаанд ва маъниҳои гуногунро ифода мекунанд. Муродифоти фразеологӣ бо ҷузъи “дил” дар газалиёти Абдуррахмони Ҷомӣ бештар маънои **дӯст доштан**ро ифода кардаанд ва

силсилаи муродифии беохиреро ба вучуд овардаанд. Силсилаи муродифоти фразеологӣ бо чузъи “дил” ба ду гурӯҳ тасниф мешаванд:

1. Воҳидҳои фразеологӣи умумиистеъмол, ки дар тамоми шаклу услубиёти забон истифода мешаванд.

2. Воҳидҳои фразеологӣи шоирона, ки дар забони шеър корбаст мегарданд.

Таҳқиқи силсилаи муродифоти фразеологӣ бо чузъи “дил” нишон медиҳад, ки забони адабии мо бисёр бою ғанӣ буда, маъноҳои баланд ва борикро ифода мекунад.

Вожаҳои калидӣ: силсилаи муродифоти фразеологӣ, муродифоти фразеологӣи умумиистеъмол, муродифоти фразеологӣи шоирона

Хуршед Камолов (ДМТ)

ВОМВОЖАҲОИ РУСИВУ АВРУПОӢ ДАР “НАВОДИРИ ЗИЁИЯ”-И САДРИ ЗИЁ

Таркиби луғавии забон инъикосгари таъриху фарҳанги миллат аст ва бо зиндагии мардум робитаи қавӣ дорад. Марҳилаҳои рушди забон, вазъи таърихӣ ва ҳолати кунунӣ он дар таркиби луғавии забон таҷассум мегардад. Дар таркиби луғавии ҳар як забон вожаҳои аслий ва иқтибосӣ ба назар мерасанд. Забоне вучуд надорад, ки вожаҳои иқтибосӣ надошта бошад. Таркиби луғавии ҳамаи забонҳо аз маҷмӯи вожаҳо ташкил меёбад ва фарогири вожаҳои асливу вомвожаҳо ё худ вожаҳои иқтибосист.

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ низ як гурӯҳ вожаҳоро иқтибосот ташкил медиҳанд. Вожаҳои мазкур ба забонҳои гуногун мансубанд. Азбаски иқтибоси вожа аз забони бегона вобаста ба ниёзи забон сурат мегирад, онро нишонаи

оқизии забон набояд ҳисобид. Мусаллам аст, ки дар давраҳои муайяни таърихӣ ҳар забон камбуди худро аз ҳисоби забонҳои дигар рафъ менамояд. Пеш аз ҳама, робитаҳои гуногун байни намояндагони забонҳои мухталиф омили аслии иқтибос шудани вожаҳо гардидааст. Воқеан, «дар олам ҳеҷ забоне нест, ки битавонад аз омехтагӣ ба забони дигар худро бар канор дорад, магар забони мардуме, ки ҳаргиз бо мардуми дигар омезиш накунад ва ин низ муҳол аст, чи ба василаи тиҷорат ва сафар ва муошират ва ҳатто ба василаи шунидани афсонаҳову ривоёти милали дигар луғот аз он мардум дар ин мардум нуфуз мекунад» [6, 401].

Миқдоре аз вомвожаҳоро дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ иқтибосоти русӣ ва вожаҳои аврупоӣ, ки тавассути забони русӣ ба забони тоҷикӣ ворид гардидаанд, ташкил медиҳад. Таъкид гардидааст, ки “дар забони тоҷикӣ кор фармуда шудани вожаҳои русӣ асосан пас аз ба Россия ҳамроҳ карда шудани (?) Осиёи Миёна сар мешавад” [2, 44].

Воқеан, таъсири забонҳо ба якдигар тавассути муносибатҳои гуногуни сиёсӣ иқтисодӣ, иҷтимоӣ фарҳангӣ ва амсоли ин бештар сурат мегирад. Аз ин нуқтаи назар, вожаҳои русӣ ва вожаҳои аврупоӣ тавассути забони русӣ ба забони тоҷикӣ иқтибосшуда таърихи дурудароз надоранд. Иқтибос гардидани чунин вожаҳо баъди забт гардидани Осиёи Миёна аз ҷониби Русия аз нимаи дуюми асри XIX оғоз гардидааст. Мусаллам аст, ки ҳангоми таълифи асари илмӣ муаллиф гоҳе ба зарурат истилоҳоти иқтибосиро корбаст менамояд ва ба ин васила таркиби луғавии забон аз ҳисоби вожаи забони дигар такмил меёбад. Яъне сабаби иқтибос гардидани вожа дар ин маврид ба ташаббуси эҷодкор пайваست аст. Вожаҳои фаровони арабӣ ба забони тоҷикӣ бо ин роҳ низ ворид шудаанд. Аммо дар мавриди иқтибос гардидани вожаҳо аз забони русӣ дар давраҳои аввал ҳолати дигаре низ мушоҳида гардидааст. Таъкид мегардад, ки “дар ибтидо онҳо дар муҳовара – забони

зиндаи мардум ба кор бурда мешуданд, баъдан тавассути асарҳои адибони ҷудогона ба забони адабии хаттӣ низ ворид шудан мегиранд. Аз ин ҷост, ки дар қиёфаи овозии аксари онҳо осори талаффузи забони зинда, мутобиқшавӣ ба меъёрҳои талаффузи забони тоҷикӣ баръало мушоҳида мешаванд” [4, 115].

Иқтибос гардидани вожаҳои русӣ ба забони тоҷикӣ ва иқтибоси вожаҳои аврупоӣ тавассути забони русӣ ба забони тоҷикӣ баъди инқилоби соли 1917 дар Русия ва дар натиҷаи таъсис гардидани Ҷумҳурии Мухтори Тоҷикистон дар ҳайати Узбекистон, дар аввал, ва Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар ҳайати собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, баъдан, авҷ мегирад. Иқтибоси чунин вожаҳо гоҳе аз рӯйи зарурат сурат гирифта бошад, дар мавриди дигар бидуни ҳеҷ ниёзе ин ё он вожаи бегона ҷойгузини вожаи тоҷикӣ (ва ё вожаи иқтибосии асрҳо дар забони тоҷикӣ мустаъмал) гардидааст. Магар зарурате вучуд дошт, ки ба ҷойи **мизу курсӣ** вожаҳои **столу стул** ва ё ба ҷойи **сиёсат** вожаи **политика**, ба ҷойи **таҷриба** вожаи **практика** ва амсоли ин истифода гардад? Дуруст таъкид шудааст, ки “дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар қабули истифодаи вожаҳои русию аврупоӣ ягон меъёри муайяне вучуд надошт. Аз ҳамин сабаб на фақат дар солҳои 20-уму 30-юм, ҳатто солҳои 50-уму 60-ум ҳам вожаҳои зиёди русию аврупоӣ бе ягон зарурат ба ҷойи вожаҳои худӣ ба кор бурда мешуданд” [4, 115].

Табиати ҳар забон фарқкунанда аст. Бар ин далел, ҳар вожаи иқтибосшуда дар забон коркард бояд шавад, аз нигоҳи талаффуз ба забон мутобиқ гардад. Ба таври дигар, забони вомгирифта вожаи иқтибосиро бояд ҳазм намояд. Тағйири шакл намудани калимаҳои **стакан**, **трактор**, **шётка**, **фэтон**, **октябр** ва амсоли ин ба **истакон**, **тирактир**, **шўтка**, **фойтун**, **уктобир** бесабаб нест. Ба ин васила вомвожаҳои мазкур ба табиати забони тоҷикӣ мутобиқ шудаанд ва ин як ҳодисаи

забонии табиист. Ҳодисаи мазкур дар забонҳои дигар низ мушоҳида мегардад. Масалан, сарфи назар аз он ки дар забони русӣ ҳамаи овозҳои фарогири вожаҳои зер мавҷуданд, номвожаҳои тоҷикии **Норак, Бадахшон, Турсунзода** бар гунаи **Нурек, Бадахшан, Турсунзаде** навишта ва хонда мешавад.

Аммо тавре ки маълум аст, мувофиқи талабот ва сиёсати замони шӯравӣ вожаҳои русию аврупоӣ мебоист дар шакли овозию имлои русии онҳо ба кор бурда мешуданд. Ҳатто дар мавридҳои зиёд талаффуз ва мавқеи задаи аслии вожаҳо, ба он тарзе ки дар забони русӣ роиҷ буд, нигоҳ дошта мешуд. Ҳамин аст, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ як гурӯҳ вомвожаҳо бар ҳилофи меъёри забони тоҷикӣ талаффуз карда мешавад. Масалан, тоҷикон вожаҳои **картошка, август** ва ғайраро мутобиқ ба забони русӣ талаффуз мекунанд: **карто́шка, а́вгуст**. Ҳол он ки мувофиқи меъёри забони тоҷикӣ задаи вожаҳои мазкур бояд дар ҳиҷои охир гузошта шавад: **картошкá, авгúст**. Оқибати манфии чунин тарзи иқтибосгирӣ профессор Ҳомид Мачидов чунин арзёбӣ мекунад: “Чунин муносибат, албатта, ба системаҳои овозӣ, маъноӣ ва аксентологии вожаҳои худӣ бетаъсир намеронд. Дурусттараш, он ба забони тоҷикӣ таъсири манфӣ гузошта, боиси нотавонӣ ба ҳаробии он мегардид. Ҳарчанд чунин таъсири забони русиро ба забонҳои миллӣ, аз ҷумла, ба тоҷикӣ сиёсатмадорони соҳаи забон аз ҳодисаҳои мусбат, нишонаи интернационали он, наздикшавии халқҳои миллатҳои гуногун маънидод кардаанд, он ба ҷуз ботил гардонидани ҳосиятҳои милливу анъанаҳои қадими забонамон чизи дигареро ба бор наовард [4, 122].

Дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон, хусусан дар забони васоити ахбори умум, имрӯзҳо навишт ва талаффузи дигаргунаи иқтибосоти русию аврупоӣ, ки ба меъёрҳои забони тоҷикӣ то андозае мутобиқ карда шудаанд, мушоҳида мешавад. Масалан, ба ҷойи вожаҳои *Россия, Гёте, Франция, Англия, парламент* муодили онҳо дар шакли *Русия, Ҳёте, Англия, парламент*

Фаронса, Инглистон, порлумон истифода шуда истодааст. Агар ҳамаи вомвожаҳо ба меъёри забони тоҷикӣ мутобиқ карда шаванд, ихтилофҳо дар талаффуз аз байн хоҳанд рафт. Бехуда нест, ки баъзе муҳаққиқон ба ин масъала таваҷҷуҳ намуда, пешниҳодҳои ҷолиб низ намудаанд. Чунончи: "...вожаҳои аврупоии чи ба воситаи русӣ ва чи бо роҳҳои мухталифи Шарқ воридшуда мутобиқи меъёрҳои худӣ забони тоҷикӣ тағйир дода шуда, бо вожаҳои худӣ ҳамранг гардонида шаванд. Бо таъбири дигар, ҳамоно усулҳои қабули вожаҳои русию аврупоӣ, ки ҳанӯз пеш аз Инқилоби Октябр истифода шудаанд ва дар заминаи онҳо вожаҳои навӣи **калӯш, самовор, чойнак, истакон, шӯтка, суғурта, фойтун, патнӯс** ва монанди инҳо тоҷикӣ карда шудаанд, нисбати вожаҳои дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ воридшуда ҳам татбиқ карда шаванд. Албатта, ҳалли ин мушкилот ба фаъолияти дастҷамъии на фақат муҳаққиқони забон, балки тамоми зиёӣони соҳибзавқи тоҷик вобастагӣ дорад ва он аз вазифаҳои ояндаи аҳли ҷомеа аст [4, 123].

Бояд гуфт, ки дар осори намояндагони адабиёти асри XIX вожаҳои иқтибосии русию аврупоӣ то ҳадде ба меъёрҳои талаффузи забони тоҷикӣ мутобиқ истифода шудаанд. Ин хусусияти истифодаи иқтибосоти русию аврупоиро дар асарҳои Мирзо Сироҷи Ҳаким, Аҳмади Дониш, Садри Зиё ва дигарон дида мумкин аст. Масалан, дар осори Аҳмади Дониш вожаҳои "губернатор" ва "император" дар шаклҳои "губирнотур" ва "импиротур" корбаст гардиданд. Аҳмади Дониш вожаи русии "закон"-ро низ дар шакли "зокун" истифода намудааст: Маро пеш хонд ва гуфт: Ту мусалмонӣ ва зокуну низоми онҳоро медонӣ, бирав ва фалониро аз ҳабс махласӣ бидех.³

Забони осори Шарифҷон-махдуми Садри Зиёро, ки аз равшанфикрони Бухорои қарни 19 маҳсуб мешавад, нисбат ба

³ Аҳмад Махдуми Дониш, Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. – Душанбе: Сарват, 1992. С 43.

дигар эҷодкорони ҳамзамонаш мураккабтар ҳисобидаанд. Таъкид намудаанд, ки “...забони асарҳои Садри Зиё нисбат ба ҳамасронаш мушкул ва мураккабтар аст. Тарзи ифодаи фикр ва услуби ӯро бо услуби асарҳои Мирзосироҷ, Гулҳанӣ ва “Таҳзиб-ус-сибён”-и Садриддин Айнӣ дар як қатор гузоштан мумкин нест” [14,40]. Сабаби чунин ҳулоса баровардани муҳаққиқон, албатта, ба услуби баёни Садри Зиё ва истифодаи фаровони калимаву ибораҳои арабӣ аз ҷониби ӯ иртибот дорад.

Садри Зиё дар Бухоро дар баробари корҳои давлатдорӣ ба эҷод низ машғул буд ва “Наводири зиёия” яке аз асарҳои хонданбоби ӯст. Дар “Наводири зиёия”-и Садри Зиё як гурӯҳ вожаҳои иқтибосии русию аврупоӣ қорбасти гардидаанд, ки услуби хоси истифода доранд. Муаллиф он вожаҳои иқтибосиро то андозае ба меъёри талаффузии забони тоҷикӣ мутобиқ истифода бурдааст. Чунончи: **Тихника**. Ин вожа аслан мансуб ба забони юнонӣ буда, ба забони русӣ дар шакли “техника” иқтибоси шудааст. Задаи ин вожа дар забони русӣ дар ҳиҷои якум аст, аммо бо иваз кардани овози “э” ба “и” Садри Зиё онро дар шакли “тихника” қорбасти намудааст. Садоноки “э” устувор аст ва истифодаи намудани садоноки ноустувори “и” ба ҷойи он дар мутобиқ гардидани ин калима ба меъёри забони тоҷикӣ мусоидат намудааст. Дар ин ҳолат зада ба ҳиҷои охир кӯчида, талаффузи он ба забони тоҷикӣ мувофиқ гардидааст: тихника́. Мисол: *Яке аз ҳузурдоштагон ва бандагони ин воқеа ба роқим ҳикоят кард, ки чун аз тараққиёти **тихникаи** Урупо яке ойруплон буд, ки тоза баромада ва шуйуъ ёфта, Ҳаким Ғарибӣ худ айруплон шуда париданро муқаррар карданд(57)⁴. **Ойруплон / айруплон**. Тавре ки мушоҳида менамоям, дар ҷумлаи боло ба ҷуз аз вожаи “тихника” боз як*

⁴ Садри Зиё. Наводири Зиёия. – Душанбе: Адиб, 1991. – 124 с. Минбаъд дар қавсайн ба саҳифаҳои асари мазкур ишора мешавад.

вожаи иқтибосии дигар корбурд дорад, ки дар ду шакл омадааст – *ойруплон* ва *айруплон*. Ин вожа низ аслан юнонӣ буда, дар шакли тағйирёфтаи “аэроплан” ба забони русӣ ва аз он ба забони тоҷикӣ иқтибос шудааст ва ба маънои *ҳавопаймо* корбурд дорад. Мутаассифона, дар осори нависандагони адабиёти муосир вожаи мазкур бо ҳам дар шакли “аэроплан” корбааст гардидааст. **Гинирол.** Вожаи мазкур, ки аз забони латинӣ ба забони русӣ иқтибос шудааст, ба гурӯҳи истилоҳоти ҷарбӣ дохил мешавад ва “унвони олии ҷарбӣ ва рутбаи шахсони роҳбарикунандаи қувваҳои мусаллаҳ” (12, 330) мебошад. Шакли русии ин вожа *генерал* аст. Ба забони тоҷикӣ ба ҳамин гуна иқтибос гардидааст ва имрӯзҳо дар ҳамин сурат истифода мегардад. Аммо Садри Зиё ин вожаро ба гунаи *гинирол* корбааст намудааст, ки ба табиати забони тоҷикӣ мувофиқтар ба назар меояд. Чунончи: *Амири мазкур вазири худ Чонбегӣ-қушбегиро дар боби эҳтимом ва риояти хоштири гинироли сафир таъкидоти бисёр кард [62]. Аз он ҷумла ҳангоми гармии суҳбат ба гинироли меҳмон хитоб намуда гуфт... [62].*

Консул/кунсул. Вожаи мазкур дар асар дар ду шакл – “консул” ва “кунсул”, ба назар мерасад. Он аслан вожаи латинӣ буда, тавассути забони русӣ ба тоҷикӣ иқтибос гардидааст. Консул “мансабдор – намояндаи доимии дипломатии давлати хориҷӣ дар яке аз шаҳрҳои мамлакате, ки манфиатҳои давлати худ ва корҳои ба раводид ва истиқомату рафтуомад вобастаи шаҳрвандони давлати худро ҳимоя мекунад” [12, 610]. Мисол: *Дар замони амир Олимхон аз тарафи давлати Русия ба унвони элчигарӣ консуле фиристод [65]. ...Милдир ном кунсули тоза воридаи Бухоро шуд [65].*

Бояд гуфт, ки гунаи “консул” ҳоло дар забони тоҷикӣ мустаъмал аст, аммо дар талаффузи он зада нодуруст гузошта мешавад: **кóнсул**. Ҳол он ки **консúл** талаффуз гардидани он мутобиқ ба меъёри забони тоҷикӣ аст. **Самовор.** Ин вожа дар забони русӣ дар шакли *самовар* истифода мешавад. Самовор “зарфи филизии ҷумакдори махсус барои ҷӯшонидани об” [13,

204] аст. Муаллиф бо тағйири садоноки “а” ба “о” дар ҳиҷои охир онро ба забони тоҷикӣ мувофиқ намудааст. Мисол: *Барояш самовор оташ додам, ба зудӣ наҷӯшид [59].*

Вожаи мазкур имрӯз низ дар шакли **самавор** дар ғӯйишҳои забони тоҷикӣ мавриди истифода қарор дорад.

Калиска. Вожаи “калиска” шакли тағйирёфтаи вожаи русии “коляска” мебошад, ки яке аз маъниҳояш фойтун аст. Тағйири овози “о” ба “а” дар ҳиҷои якум ва тағйири “я” ба “и” дар ҳиҷои дуюм сабаби кӯчидани зада ба ҳиҷои охир мегардад. Вожаи *калиска* ба маънои фойтун дар “Наводири зиёя” корбурд дорад. Чунончи:

Вақте ки ба калискаи худ савор мешуд, беихтиёр ба худии худ гуфт... [66].

Казарма. Вожаи *казарма* дар соҳаи низомӣ истифода мегардад ва ба забони тоҷикӣ тавассути забони русӣ иқтибос гаштааст. Он аслан баромади итолиёӣ дорад. Дар баъзе луғатномаҳои русӣ-тоҷикӣ ин вожаро ба гунаҳои *сарбозхона*, *истиқоматгоҳи аскарон* тарҷума кардаанд. Садри Зиё дар як ҷумлаи асараш вожаҳои *казарма* ва *сарбозхона*ро ҳамчун муроди ҷуфт истифода намудааст. Чунончи: *...онҳо ба ду моҳу чаҳор моҳ ёди казармаву сарбозхонаро намекарданд, ба пайи касбу кор ва дуздӣро қиморбозии худ мегаишанд [77].*

Вагон. Ин вожа аз забони англисӣ ба забони русӣ ва тавассути забони русӣ ба забони тоҷикӣ иқтибос гардидааст. Вагон “воситаи маҳсуси хонамонанд барои кашонидани бор ва мусофирон дар роҳи оҳан, ки ба қатора васл карда мешавад” аст (12, 264). Ин вожа имрӯз низ дар забони тоҷикӣ корбурд дорад. Дар асар *вагон* ба маънои қатора омадааст: *Ман ҳам аз амири подон ба ин тариқ интиқом кашидам, ки ҳамроҳи вағони Расӣ ворида Бухоро шудам [94].*

Нумур. Шакли аслии ин вожа *номер* буда, мансуб ба забони русист. Бо иваз гардидани садонокҳои “о” ва “е” ба “у” зада ба ҳиҷои охир кӯчидаст ва талаффузи он ба меъёри забони тоҷикӣ мутобиқ шудааст. Дар баъзе ғӯйишҳои забони

точикӣ ин вожа айнан дар шакли *нумур* дар истеъмол аст, ҳарчанд ки дар забони адабӣ онро вожаи арабии *рақам* иваз намудааст. Намуна аз асар: *Аккосони урупой кучо, ки ба ҳамин ҳолату дар чунин сурат акси муборакро гирифта, дар намоишхонаҳо нумури аввал карда доман-доман тангаю тиллоро иловаи мо-фй-л-кисаи худ созанд [22].*

Линт. Вожаи *линт* шакли тағйирёфтаи вожаи “лента”-и русӣ, “матой нафиси паҳни тасмамонанд, ки барои ороиши либос ва мӯйи сари занону духтарон ба кор мебаранд” [12, 712] аст. Аммо дар асар он ба маънои бандинае омадааст, ки нишон ё худ орден дар он овехта мешавад. Ҳамчунин, он метавонист бандинае бошад, ки дар сари китф мебастанд ва он нишонаи дараҷа, унвон ва мавқеи иҷтимоии шахс буда метавонист. Вожаи *линт* дар асар дар як маврид зикр гардидааст. Мисол: *...вазифаашон ҳавохоҳии давлатхонаи олӣ ва ризоҷӯйии аҳолии элчихонаи Расӣ аст, дигар ҳаққеву дахле дар умури мулкӣ надоранд, ки ба ҳазрати эшон калон осӣ мешаванд. Натиҷаи исён агар хусрони ухравӣ бошад, музоифа нест, лекин аз *линт* ё нишони дараҷаи аъло мемонанд [77].*

Дар “Наводири зиёия” як гурӯҳ вожаҳое ба назар мерасанд, ки исмҳои хос буда, мансуб ба номи шахру кишварҳоянд. Хусусияти хоси корбурди ин гуна номвожаҳо дар он аст, ки муаллиф онҳоро дар навишту талаффуз мутобиқ ба меъёри забони тоҷикӣ истифода намудааст. Чунончи: **Урупо** (ба ҷойи Аврупо): *Яке аз ҳузурдоштагон ва бандагони ин воқеа ба роқим ҳикоят кард, ки чун аз тараққиёти тижникаи Урупо... [57].* **Расӣ** (ба ҷойи Русия): *...ҳар сол як маротиба озими мулки Расӣ гашта, пулҳои ба чандин масхарагӣ ҷамъшударо ба ҳазор расвой сарф карда меомад [70].* **Пориҷ** (ба ҷойи Париж): Ба ҳамин ҳангома, ки дар тамошохонаи **Пориҷ** ҳам намунаи он мавҷуд намешавад, аз гаронии дастору либосҳои қатор андар қатор ҳазрати устозро қуввати рафтор набуд [22]. **Тифлис** (ба ҷойи Тбилиси): Дар ҳилоли ин аҳвол ҳоҷӣ Абдулҳафиз ном

бародари ҳоҷӣ Султони мазкур аз дар даромад, робеи ҳуззори маҷлис гашт ва ҳокии ахбори **Руму Тифлис** [35]. **Исломбул** (ба ҷойи **Истанбул**):...давлати Усмонияро муттакои худ ва **Исломбулро** маркази исломияи худ медонанд [65].

Дар осори хатти намояндагони дигари асри XIX низ номвожаҳои русиву аврупоӣ мувофиқ ба табиати забони тоҷикӣ сабт ёфтаанд. Масалан, Аҳмади Дониш номвожаи “Петербург”-ро дар шакли “Фитирбурх”, “Оренбург”-ро дар шакли “Уринбурх”, “Россия”-ро дар шакли “Русия”, “Истанбул”-ро дар шакли “Исломбул”, “Москва”-ро дар шакли “Москов” истифода бурдааст. Намунаҳо: Аз **Фитирбурх** расидааст... . Алалфавр аз пойтахти **Русия** эълон доданд ба **Уринбурх**... . Ман агар саворӣ кунам, рост болои **Москов** меравам. ... ободии **Исломбул** ва давлати салотини он чоро бидонем.⁵

Хулоса, дар “Наводири зиёия”-и Садри Зиё вожаҳои русӣ ва вожаҳои аврупоӣ, ки тавассути забони русӣ ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд, гурӯҳи хурди иқтибосотро ташкил додаанд. Хусусияти хоси ин гурӯҳи иқтибосот дар он аст, ки талаффуз ва навишти вожаҳои мазкур мутобиқ ба меъёрҳои овозии забони тоҷикӣ корбаст гардидаанд.

Рӯйхати адабиёт:

Бердиева, Т. Назарияи иқтибос / Т.Бердиева. – Душанбе, 1991. – 128 с.

Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология / зери таҳрири профессор Б.Ниёзмӯҳаммадов. –Душанбе, 1973. – 451 с.

Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 491 с.

Маҷидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. Луғатшиносӣ / Ҳ. Маҷидов. – Душанбе, 2007. – 243 с.

Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2011. – 385 с.

⁵ Аҳмад Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. – Душанбе: Сарват, 1992. Саҳифаҳои 23, 42.

Муҳаммад Тақии Баҳор. Сабкшиносӣ. Ҷ.1. / – Техрон, 1349. – 462 с.

Муҳаммадиев, М. Манбаъҳои такмили таркиби луғавии забони тоҷикӣ / М. Муҳаммадиев // Вазифаи воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. – Душанбе, 1995. – С.64-69.

Пейсиков, Л.С. Лексикология современного персидского языка. /Л.С. Пейсиков. – М.: Изд. МГУ,1975. – 206 с.

Сабзаев, С. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар. / С. Сабзаев. – Душанбе: Маориф, 1991. – 80с.

Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1 / зери таҳрири М.Шукуров ва диг. – М.: СЭ, 1969. – 951 с.

Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2 / зери таҳрири М.Шукуров ва диг. – М.: СЭ, 1969. – 947 с.

Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.1. / зери таҳрири С.Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Ҳ.Султон. –Душанбе, 2008. –949с.

Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.1. / зери таҳрири С.Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Ҳ.Султон. –Душанбе, 2008. –944с.

Ҳоҷиев С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX / С. Ҳоҷиев. – Душанбе : Дониш, 1967. – 167 с.

Русско-европейские заимствованные слова в “Наводири зиёи” Садри Зиё

Небольшую часть заимствованных слов в таджикском языке XIX-го века составляют русские слова и слова из европейских языков. Эти слова проникли в литературный язык через разговорную речь и в основном адаптировались фонетическим нормам таджикского языка. В произведение Садри Зиё “Наводири Зиёи” встречаются несколько русско-европейские заимствованные слова, которые указывают на технические названия, политические термины и предметы быта. Названия городов и стран использовались в адаптированной форме с нормами таджикского языка.

Ключевые слова: заимствование, русско-европейские слова, заимствованные слова, ударение, адаптация.

Russian-European loanwords in "Navodiri ziyoiya" Sadri Ziyo

Russian words and words from European languages, which had been borrowed through Russian, constitute a small part of borrowing words in Tajik language of 19th century. These words penetrated to the literary language through conversation and basically adapted in phonetic rules of the Tajik language. In Sadri Ziyo's novel "Navodiri Ziyoiya" there are several Russian-European borrowing words, which indicate the name of machine, political terminology and household things. The name of cities and countries had been used in adapted form of the Tajik language standards

Keywords: borrowing, Russian-European words, loanwords, stress, adaptation

Ҳалимова С. (ДМТ)

ТОБИШҲОИ МАЪНОИИ ВОЖАИ «ГУЛ» ДАР ОСОРИ САЙИДОИ НАСАФӢ

Дар забони тоҷикӣ вожаҳо ба маъноҳои зиёд кор фармуда мешаванд. Дар шеър доираи маънои вожаҳо боз ҳам бештар мегарданд. Сайидои Насафӣ имконияти вожаҳои сермаъноро васеъ истифода мебарад. Ӯ ба маъниҳои маъмулу машҳури вожаҳо така карда, тобишҳои гуногуни маъноии онҳоро мекушояд. Шоир вожаҳои алоҳидаи забонро моҳирона истифода бурда, ба онҳо тобишу ҷилоҳои нави маъноӣ медиҳад.

Сермаъноии калимаҳо яке аз хусусиятҳои асосии шеъри Сайидо аст. Дар ғазалиёти шоир вожаҳо дорои тобишу ҷилоҳои гуногуни маъноиянд, ки ин баёнгари қудрати баланди сухансарой ва маъниофаринии ӯст.

Сермаъноии вожаҳо дар ғазалиёти Сайидо дар доираи калимаҳои исмӣ, сифатӣ ва феълӣ фаровон аст. Дар ин ҷо мо сермаъноии вожаи **гул**ро дар ғазалиёти Сайидо мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Бояд қайд кард, ки мафҳуми гул яке аз мафҳумҳои маъмултарин ва машҳуртарини адабиёти класикии форсу тоҷик ба шумор меравад. Ҳамаи шоирон ҳангоми тасвири мавзӯи муҳаббат аз он фаровон истифода намудаанд. Онҳо зебӣ, нафосат, назокат ва дигар сифатҳои маҳбубаро ба гул ташбеҳ додаанд. Дар осори Сайидо низ мафҳуми гул нақши асосӣ дорад. Ин вожа дар шеърҳои ӯ, бахусус дар ғазалиёташ серистеъмол ва сермаъно аст.

Вожаи **гул** аз қадимтарин даврон (**vard**) дар забони тоҷикӣ истеъмол гашта, аз калимаҳои асил ва сермаъноӣ забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Дар давраи тӯлонии инкишофи худ ин вожа маъноҳои зиёди луғавӣ ва маҷозиро касб намудааст. “Ҷиҳати муҳимми калимаи сермаъно он аст, ки паҳлуҳои гуногуни ҳодисаи воқеиро дар шакли як калима акс мекунад ва ҳамаи он маъноҳо ба ҳам алоқамандӣ доранд.

Маъноҳои ҷудогонаи ин гуна калимаҳо дар назар ҳалқаҳои як занҷири муназзамро ба хотир меоваранд» [4,46].

Вожаи **гул** дар луғатҳо чунин шарҳ дода шудааст: «**Гул** маъруф аст аст; ҳар ҷо ки лафзи **гул** билоизофат ба исми мазкур шавад, хоси гули сурх мурод бошад... ва агар музоф бошад ба сӯйи дарахте, дар он сураат ом аст, чунончи гули савсан ва гули наргис; ва лафзи **гул** ба маънии ахгари оташ низ ҳаст; ва лафзи **гул** маҷозан ба маънии натиҷа низ омада; ва низ ба маънии беҳтар ва хуб» [2, 195].

«**Гул** – ғунча ва ё муғҷаи вошудаи гиёҳон ва дарахтон, шукуфаи кушода, баргҳои рангини ба ҳам пайваста, ки баъзе дарахтон ва гиёҳон дар шохҳои худ ҳосил мекунанд ва баъд аз муддате ба ҷойи он тухм ва ё мева ба вучуд меояд; гули садбарг, вард, ки аксар хор дорад» (8, 281).

I. Вожаи «гул» дар осори Сайидо дорои тобишҳои маъноии зиёд аст. Маънии аввалину аслии ин вожа ғунча ва ё муғҷаи вошудаи гиёҳону дарахтон аст:

Навбаҳор омад, шукуфт аз ҳар сари девор **гул**,
Хор шуд помол, берун шуд ба ҷойи хор **гул**.

Маънии маҷозии маъмултарин ва машхуртарини ин калима дар забони адабиёти классикӣ **маҳбуба** аст. Дар шеърҳои Сайидо низ ин вожа бештар ба ҳамин маъно ба кор бурда шудааст:

Ҳамраҳи ағёр он **гул** сар ба саҳро карду рафт,
Оташи доғи маро чун лола боло карду рафт.

[2,115].

II. Калимаи «гул» дар ашъори ӯ ба худ муайянкунанда ва ё муайяншаванда гирифта, барои равшан сохтани маънои маҳбуба хизмат кардааст. Ибораҳои зиёде дар шеърҳои шоир барои ифодаи маънии **маҳбуба** омадааст: **гули хандон** (Сайидо, базме ба хуни дил муҳайё кардааст, Эй **гули хандон**, биё бо чехраи хуррам биё. 2, 21); **гули раъно** (Танг аст хомаи **гули раъно** ба пеши ман, Осудаам зи пирохани эътиборҳо. 2, 57), **гули мо** (Зи ғунҷаи дили мо беҳабар бувад **гули мо**, Даруни

байза хазон шуд баҳори булбули мо. 2, 16), **гули сурх** (Маломате ба ҷавонони порсо нарасад, Шукуфтарӯй нишинад дар анҷуман **гули сурх**. 2, 162), **гули садбарги тар** (Ба боғи даҳр чу шабнам сафед шуд чашмам, Ҳанӯзам, эй гули садбарги тар, намеой. 2, 516), **гулҳои шаббӯ** (Накҳати зулфи кӣ овардаст дар гулшан насим? Боғро доман пур аз **гулҳои шаббӯ** мекунад. 2, 180), **шоҳи гул** (Чун барги лола доғи маро тоза сохтӣ, Эй **шоҳи гул**, ба сайри гулистон хуш омадӣ, 2, 488)...

Дар ашъори шоир калимаи «гул» ба маънии **ризқу рӯзии кам** низ воমেҳӯрад:

Монанди сарву бед, на **гул** дораму на бар,

Баҳри чӣ коштанд, дар ин бўстон маро?

Ба маънои зебой, нафисӣ:

Аз шаби меҳроҷ бо чандин латофат омадӣ:

Даст – гул, по – гул, бадан – гул, чеҳра – гул, рухсор – гул (1, 14).

Дар таркиби ибораҳои изофӣ ин вожа тобишу ҷилоҳои маъноии гуногунро ифода кардааст: **хандаи гул** – шукуфтани гул (Мурғи беболам гулистон кай ҳавас бошад маро, **Хандаи гул** чоки девори қафас бошад маро. 1, 80), **гули рӯйи ту** – киноя аз рӯй. (Аз чаман ком тавон ёфт ба айёми баҳор, Сабзаи хатти **гули рӯйи ту** моро санад аст. 2, 133), **фасли гул** – баҳор (**Фасли гул** боз аст зи дасти боғбони гулфурӯш, Хони ҳар кас паҳн дар айёми арзонӣ бувад. 2, 172), **гули доғ** – захмҳои дил, дардҳои дил (Дидани лола кунад тоза **гули доғи** маро, Ин чароғ аз нафаси сӯхта равшан бошад. 2, 278), **гули хуршед** – офтоб, киноя аз маҳбуба (Коми дил аз **гули хуршед** чу шабнам гирад, Сайидо, ҳар кӣ назар ёфт зи чашми тари мо. 2, 43), **гули моҳтоб** – «порчаҳои моҳтоб, ки аз миёни барги дарахтон бар замин меафтад» (7, 195) – (Кунад насим хабардор ғунчахуспонро, Шабе, ки сайри **гули моҳтоб** хоҳад кард. 2, 267), **гули қисмат** – сарнавишт, тақдир, аҳвол (Ғунча гардид **гули қисматам** аз камсухани, Чун нафас, танг шуда рӯзиям аз бедахани, 2, 500),

гули мурод – мақсад. (**Гули муроди** худ аз шохи орзу чидам, 2, 607), **гули беҳор** – чизи беайб, бенуқсон, (**Гулистоне** деҳ аз **гулҳои беҳор**, **Зи меҳнатҳои давронам** ниғаҳ дор. 1, 19).

III. Дар таркиби ибораҳои феълӣ: гул чидан - баҳра бурдан (**Зи шохи орзу гул чидан** аз дастам намеояд, **Худоё** дур кун аз панҷаи ман норасоиро. 2, 104).

Ба маънии баромадани офтоб, сар барзадани офтоб:

То гулистони ҷаҳонро зебу зиннат додаӣ,

Мекунад хуршед ҳар субҳ аз сари кӯҳсор гул [1,71].

Мақоли «олам – гулистон» дар ғазалиёти Сайидо дучор меояд:

Мешавад аз хандаи оина олам гулситон,

Ғар бубинам акси рӯи зафарони хештан.

Ибораи феълии гул кардан дар шеърҳои шоир ба ду маъно кор фармуда шудааст:

а) шукуфтан:

Аз рутубат хори девори чаман **гул мекунад**,

Рӯзи ҳашр уммед аз миҷғони тар бошад маро (2, 101).

б) авҷ гирифтани, боло рафтани:

Доғҳо чун лола аз аъзои ман **гул кардааст**,

Чоки пирӯҳан намоёда раҳнаи бӯстон маро (2, 102).

IV. Дар таркибҳои антонимӣ: гулу хор – хубу бад.

Яксон кунанд ба боғ тамошои хору гул,

Имрӯз имтиёз ба шабнам намондааст [1,149].

VI. Дар таркиби ибораҳои фразеологӣ: гули сари (ё рӯи) сабад—беҳтарин писандидатарин (**Рӯят гули сари сабади** лолазорҳо, 2, 57), **чун гул шукуфтан** – хушҳол шудан, мамнун гардидан, шод гардидан, тағйир ёфтани чеҳра (рӯй) аз хурсандӣ (**Шукуфтанд чун гул самарқандиён**, **Ки омад сӯи боғ он боғбон**. 1, 84); **Зи ҳамнишинии ту Сайидо, шукуфт чу гул**, **Ба хонае, ки ту бошӣ, наметавон бархост**. 2, 127), **гул ба ҷашми касе** (ё чизе **афтодан**) – доғи сафедии ҷашм, як навъ сафедӣ, ки дар ҷашм меафтад (**Гул афтода ба ҷашми тобадонҳо**), **устоди**

гулдаст – устои моҳир (Зи дасташ гул кунад ҳар ҷо гуле ҳаст, Надида кас чунин **устоди гулдаст**. 1, 62).

Сайидо мақоли «**гул бе хор нест**» (ҳар чизи хуб чиҳати баде ҳам дорад)-ро дар шеъри худ ба кор бурдааст:

Бо нигори хоркаш гуфтам, туро агёр нест?

Гуфт: Роҳи хона сар кун, **ҳеч гул бе хор нест** [1,446].

VII. Дар таркиби калимаҳои сохта ва мураккаб. Калимаи **гул** ҳамчун яке аз калимаҳои аслии забонамон дар калимасозӣ сермаҳсул аст. **Калимаҳои сохта:** **гулзор** (Рӯи **гулзори** туро набвад ба шабнам эҳтиёҷ. 2, 95), **гулистон** (Аз чаман зинҳор по берун манех, эй андалеб, Дар **гулистон** ғунчаҳои нимрас бошад маро. 2, 80) **гулгун** – сурхранг (Зи чоки сина дуди охи ман **гулгун** бурун ояд, Зи марҳам даст бояд шуст аз захме, ки хун ояд. 2, 239).

Вожаи «гул» ҳамчун калимаи серистеъмоли забонамон дар калимасозӣ низ ғаёл аст. Ҳамчун як ҷузъи калимаҳои мураккаб дар ғазалиёти шоир фаровон истифода гардидааст. Калимаҳои зиёди мураккабе чун: **гулгунпӯш** (170), **ҷомагулгун** (230), **гулгунқаб** (10), **гулбадан** (496), **пироҳангулистон** (463), **гулпироҳан** (77), **гулшансароён** (291), **гулруҳон**, **гулбасар** (285), **гулрӯ** (442) ба маънии маҳбуба кор фармуда шудаанд:

Биёбони Хутан, эй Сайидо, гардид гулзорам,

Гузар кардаст он **гулрӯ** магар аз кӯчабоғи ман (442).

Беқарор имрӯз он симинбадан дорад маро,

Хор дар пироҳан он **гулпироҳан** дорад маро (77).

Раҳти ҳастӣ дил сӯйи он **ҷомагулгун** мекашад,

Бахт ёрӣ менамояд ё маро хун мекунад (230).

Калимаҳои дигар дар таркиби ибораҳои изофӣ дар сифати маҳбуба ё либоси он омадаанд: **сарви гуландом** (473), **чехраи гулшанфиреб** (84), **тани гулбарги насрине** (498), **қабои гулно** (504), **ҷомаи гулранг** (166).

Чехраи гулшанфиребаш менамояд рангҳо,
Метавонад сохт минои гулоб оинаро (84).

Вожаҳои зиёди мураккаб дар шеърҳои шоир дучор мешаванд, ки дар забони ҳозираи тоҷикӣ низ аз вожаҳои ғаёланд: **пургул** (75), **гулчин** (80), **гулхан** (173), **гулрез** (496), **гулдаста** (351), **гулрез** (496), **гулафшон**, **гулқанд** (номи хӯрдание, ки аз шир, орд, шакар, тухм тайёр мешавад), **гулоб**, **гулфурӯш**:

Гулфурӯш – номи касб, шахсе, ки ба парвариш ва фурӯхтани гул машғул аст.

Кунанд аз гунча чидан **гулфурӯшон** дасти худ кӯтоҳ,

Зи чашми манфиат чӯёи бозори фаромӯшам [364].

Гулоб – оби муаттари як навъ гули садбарг, ки ба воситаи анбиқ (асбоби арақашӣ) ҳосил мекунанд ва ҳамчун атриёт ва давои қуввати дил ва дафъкунандаи хафақон, молихулиё ё дигар касалиҳо ба кор равад; ашк, сиришк; май, шароб.

Зи доғаш Сайидо дар дил гулистоне, ки ман дорам,

Агар бар шабнамаш сози назар, бӯи **гулоб** ояд.

Ҳамин тавр, аз таҳлилу тадқиқи тобишҳои маъноии вожаи **гул** дар ғазалиёти Сайидо чунин натиҷагирӣ кардан мумкин аст:

1. Вожаи **гул** аз вожаҳои асил ва сермаъноии забони тоҷикӣ буда, дар забони адабиёти бадеӣ ба таври фаровон истеъмол мегардад. Сайидо доираи маъниҳои ин вожаро боз ҳам ривоч додааст.

2. Ин вожа дар таркиби ибораҳои изофӣ, ибораҳои феълӣ ва воҳидҳои фразеологӣ омада, маъниҳои гуногунро ифода намудааст.

3. Вожаи **гул** дар калимасозӣ низ ғаёл буда бо он калимаҳои мураккаб фаровон сохта шудааст. Сайидо бо ин вожа калимаҳои мураккаби нав сохтааст: **пироҳангулистон**, **гулшанфиреб**, **гулшансароён**.

Рӯйхати адабиёт:

1. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ.1. – Душанбе: Адиб, 1987. - 480 с.

- 2.Ғиёс-ул-луғот. Ҷ.2. – Душанбе: Адиб, 1987. - 416 с.
3. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X) Ҷ.1. / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003.- 490 с.
- 4.Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик (Луғатшиносӣ. Ҷ.1.). Ҳ.Маҷидов. –Душанбе 2007.- 242 с.
- 5.Ҳалимов С.Ҳ. Таърихи забони адабии тоҷик (асри X)/ С.Ҳ.Ҳалимов. – Душанбе, 1979.- 96 с.
- 6.Саъдиев С.Таърихи адабиёти тоҷик дар асри XVII/ С.Саъдиев. – Душанбе:Дониш, 1985.-259 с
- 7.Тоҷиев Д.Т. Осори мунтахаб./Д.Тоҷиев.–Душанбе: Деваштиҷ. - 484 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1 – М.: СЭ, 1969. -951 с.
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. – М.: СЭ, 1969. -947 с.

Манбаъҳо:

- 1.Сайидои Насафӣ. Асарҳои мунтахаб. / Насафӣ Сайидо. – Душанбе: Ирфон, 1977. - 702 с.
- 2.Сайидои Насафӣ. Куллии осор (ба хатти арабӣ)/ Насафӣ Сайидо. – Душанбе: Дониш, 1991. -512 с.

Аннотация

“Гул” (цветок) исконное и многозначное слово таджикского языка, которое широко употребляется в литературе. Сайидо Насафи в своих газелях развивает пределы значений этого слово. Это слово в составе изафетных, глагольных и фразеологических словосочетаниях выражает различные значения и создаёт семантическое поле. Оно также широко используется в словообразовании. С этим словом в таджикском языке многочисленно создано сложные слова. Сайидо Насафи с этим словом также создал новые сложные слова: pirahanguliston, gulshanfireb, gulshansaroyon.

Ключевие слова: полисемия слова «цветок», словосочетание, словообразование.

Summary

Key words: polysemy of the word "flower", phrase, word formation.

Сведения об авторе: С. Халимова – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории языка и типологии ТНУ. Телефон: 985 61 90 77 .

Хуршед Камолов (ДМТ)

МАВҚЕИ ВОМВОЖАҲОИ ТУРКИВУ МУҒУЛӢ ДАР «НАВОДИРИ ЗИЁИЯ»-И САДРИ ЗИЁ

Вожаҳои мансуб ба гурӯҳи забонҳои туркӣ бо сабабҳои гуногун ва дар замонҳои гуногун ба забони тоҷикӣ иқтибос шудаанд. Дар адабиёти илмӣ ин гуна вожаҳоро, одатан, ба унвони “калимаҳои туркӣ”; “калимаҳои туркӣ-муғулӣ” [4, 33] “калимаҳои туркӣ (ӯзбекӣ)”; “иқтибосҳои туркӣ-ӯзбекӣ” [14,110], “калимаҳои ӯзбекӣ” [7,147], “лексикаи забони ӯзбекӣ ва дигар забонҳои туркӣ, ки ба тавассути забони ӯзбекӣ ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд” [2, 41] ва амсоли ин ёдовар мешаванд. Аз ҳамаи он, воқеан, “дар ифодаи ин гурӯҳи калимаҳо қабули танҳо истилоҳи туркиву муғулӣ ба мақсад мувофиқ аст, зеро ки он ба умумияти таърихӣ ин забонҳо далолат карда, маҷмӯи калимаҳои аз онҳо воридшударо ба пуррагӣ дар бар гирифта метавонад” [5, 108].

Гуфтан метавон, ки робитаҳо дар байни тоҷикону қавмҳои туркзабон дар давоми беш аз ҳазор соли охир вучуд доштааст. Ба ин гуфтаҳо осори таърихиву бадеии классикони мо далел гардида метавонанд. Дар натиҷаи ҳамзистиву ҳамкорӣ, додугирифтӣ иқтисодиву иҷтимоӣ, робитаҳои фарҳангӣ ва амсоли ин забонҳои туркӣ ва тоҷикӣ ба ҳамдигар асар карданд ва вожаҳоро аз ҳамдигар вом гирифтанд. Вомвожаҳои туркиву муғулӣ аз он даврон ба осори хаттии тоҷикон низ роҳ ёфта буданд. Корбурди чанде аз ин вомвожаҳо дар осори Абӯабдуллоҳи Рӯдакиву «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ва «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ далели ин гуфтаҳоианд.

Бо таъкид бар он ки “воридшавии фаъоли калимаҳои туркиву муғулӣ ба адабиёти бадеӣ аз забони зиндаи мардум фақат аз нимаҳои асри XIX шурӯъ гардидааст”, профессор Ҳ. Маҷидов сабабҳои иқтибосшавии вожаҳои туркиву муғулиро чунин шарҳ додааст: “Дар ин даврон як гурӯҳ калимаҳои аслии тоҷикӣ

ва аз

арабӣ иқтибосшуда кӯҳна шуда аз истеъмол мебароянд ва бар ивази онҳо ҳар чӣ бештар калимаҳои туркиву муғулӣ ба кор бурда мешаванд...Намояндагони равияи маорифпарварӣ бо мақсади содакардани забони асарҳои худ аз калимаҳои душворфаҳми арабӣ даст кашида, ба луғати забони зинда, ки дар он вожаҳои туркиву муғулӣ ҳам фаровон буданд, муроҷиат мекунанд” [5, 110].

Дар муддати қарнҳои зиёд мардуми тоҷик бо қавму миллатҳои туркнажод, аз ҷумли узбекҳо дар як минтақа умр ба сар мебаранд. “Дар натиҷаи рафтуомад, додугирифт ва муносибатҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ, аз як тараф, таркиби луғавии забони узбекӣ бо калима ва ибораҳои тоҷикӣ бой шуда бошад, аз тарафи дигар, калима ва ибораҳои забони узбекӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шуда, бо ин роҳ забони тоҷикӣ аз ҳисоби калимаҳои ин забон як андоза бой гардидааст” [15, 78]. Таъкид бояд намуд, ки вожаҳои иқтибосии туркиву муғулӣ минбаъд дар осори хаттӣ бештар роҳ меёбанд. Мавҷудияти вожаҳои туркиву муғулӣ дар осори адибони асри XIX, аз қабилӣ Аҳмади Дониш, Шамсиддин Шохин, Шарифҷон-махдуми Садри Зиё ва дигарон далел бар ин гуфтаҳоианд. Мо тасмим гирифтем, ки дар мақолаи мазкур доир ба мавқеи вомвожаҳои туркиву муғулӣ дар “Наводири Зиёия”-и Садри Зиё, ки яке аз асарҳои хонданӣ, ибрази андеша намоем.

Вожаҳои мансуб ба забонҳои туркӣ-муғулии дар “Наводири зиёия” истифодашударо вобаста ба маънои луғавиашон ба чунин гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

1. Номи унвону вазифа ва мансабҳо

Маълум аст, ки дар қарни XIX қавмҳои туркнажод дар Осиёи Марказӣ дар сари қудрат буданд. Табиист, ки дар ин ҳолат номи баъзе унвону мансабҳои давлатӣ ва вазифаҳои гуногун аз забони узбекӣ ба забони тоҷикӣ иқтибос шудаанд.

Қушбегӣ. Шақли дурусти ин вожаро “қушбегӣ” гуфтаанд [12,708]. Он аз ҷузъҳои қуш (бошишгоҳ) ва бег (ҳоким) бо ёрии пасванди “-й” сохта шудааст. Қушбегӣ унвони “мансаби сарвазири амирони Бухоро (*олитарин мансаб*), ки корҳои маъмурии давлатӣ дар дасти ӯ буд” [14, 692]. Мисол: *Ҷонмирзои қушбегӣ вазири аъзами аҳди Абдулаҳадхон буд [62]*⁶.

Иноқ. Вожаи **иноқ** ифодакунандаи номи яке аз мансабҳои давлатӣ ба ҳисоб меравад. Ин вожа аз ҷиҳати сохт сода буда, ба забонҳои туркӣ-муғулӣ мансуб аст ва “яке аз мансабҳои олий; рутбаи ёздаҳум аз понздаҳ рутбаи мансабдорон дар аморати Бухоро” [13, 572] будааст. Садрӣ Зиё мефармояд: *Яке аз нудамо, ки Абдулқодири иноқ гуфтандӣ, ки марди уммиву бесавод ва аблаҳу баднажод буд, баъд аз таом аз рӯйи хон биринҷ мечиду мехӯрд [35].*

Лашкарбошӣ. Вожаи мазкур аз ҷиҳати сохт мураккаб буда, аз ду реша иборат аст. Қисми аввали вожа – лашкар тоҷикӣ буда, қисмати дуюми онро вожаи туркии *бош* ташкил медиҳад, ки ба маънои “сар” омадааст. Бо ёрии пасванди “-й” аз ин ду ҷузъ вожаи туркии *лашкарбошӣ* сохта шудааст ва дар маҷмӯъ маънои луғавии он “сардори лашкар ё сарлашкар” аст. Намуна аз “Наводири зиёия”: *Ҷаноби лашкарбошӣ – ғуломи ҷаноби олий, саргарми аскарфурӯшӣ ва моҳонадуздӣ [77]. Моҳонаи онро ҷаноби лашкарбошӣ, ки ғуломи ҷаноби олий ҳастанд, ҳамроҳи саркардаи даста ба ҳам медиданд... [77].*

Дар қолаби вожаи лашкарбошӣ чанд вожаи дигар сохта шудааст, номи вазифаҳои гуногуни дарбори амирони Бухороро ифода мекарданд. Чунончи:

Ясовулбошӣ. Ин вожа низ аз ду реша иборат аст, аммо ҳар ду реша мансуб ба забонҳои туркӣ аст. Ҷузъи аввали вожа – ясовул, дар фарҳангномаҳо чунин шарҳ дода шудааст: “хидматгори дарбори амир, ҳоким ва мансабдори калон, ки

⁶ Садрӣ Зиё. Наводири Зиёия. – Душанбе: Адиб, 1991. – 124 с. Минбаъд дар кавсайн ба саҳифаҳои асари мазкур ишора мешавад.

чӯб ва яроқ гирифта тартиб нигоҳ медошт ва дар сафар ҳамроҳӣ мекард” [14,723]. Ҷузъи дуҷуми ин вожаи мураккабро *бош* [сар] ташкил додааст. Дар маҷмӯъ, *ясовулбошӣ* маънои “сардори ясовулон”-ро дорад. Намуна:

Ман ба тариқи мулоимат ва мулозимат ба ясовулбошӣ гуфтам [96].

Юзбошӣ. Қисми аввали вожаи юзбошӣ аз шумораи *юз*, яъне “сад” иборат аст. Юзбошӣ “мансаби ҳарбӣ дар Бухорои амирӣ, сардори сад нафар лашкариён” [12, 624] аст. Ҷузъи дуҷуми вожа – *бош*, яъне “сар” аст. Дар “Наводири зиёия” омадааст: *Моҳонаи онро ҷаноби лашкарбошӣ, ки гуломи ҷаноби оӣ ҳастанд, ҳамроҳи саркардаи даста ба ҳам мидиданд, юзбошӣ ҳоказо, даҳбошӣ ҳамчунин – ҳама бар вазни якдигар* [77].

Даҳбошӣ. Ин вожа низ мисли вожаи *юзбошӣ* сохта шудааст, аммо фарқ дар он аст, ки қисми аввали он аз шумораи тоҷикии “даҳ” иборат аст. Даҳбошӣ дар аморати Бухоро “саркардаи даҳ сипоҳӣ” [11, 357] будааст. Намуна аз “Наводири зиёия”:

Моҳонаи онро ... ҳамроҳи саркардаи даста ба ҳам мидиданд... даҳбошӣ ҳамчунин... [77].

Мирохурбошӣ. Ҷузъи аввали ин вожа “мирохур” буда, муфасссирон онро чунин шарҳ додаанд: “маъмур ва мутасаддии аспхона; сардори саисон ва саисхонаҳои давлатӣ (яке аз мансабҳо дар дарбори амирони Бухоро)” (13, 806). Аслан, “мирохур” аз ду ҷузъ иборат буда, шакли аслии он иборати изофии “мири охур” бояд бошад. “Охур”, ки “қойи махсус барои коҳ, ҷав ва алаф андохтан дар пеши чорпоён” [11, 941] аст, ба маънои “оғил, саисхона” [11, 941] низ меояд. Пас, “мири охур” ҳамон “охурсолор” ё худ “сардори саисхона” аст. *Мирохурбошӣ* бошад, сарвари мирохурон аст. Садри Зиё менависад:

...чанд тангаи дигар сарфи хизматонаи мулозим ва ҳабсхонаи мирохурбошӣ ва котибонаи мирзо, хароҷоти

баққолхонаи амину оқсаққол – аз ҷумлаи мутаммимоти халосӣ аз ҳабси қозӣ буд (82).

Тўқсабо. Вожаи мазкур низ ифодакунандаи номи яке аз унвонҳои ҳарбӣ будааст. Онро чунин шарҳ додаанд: “яке аз мансабҳои олии сипоҳӣ дар аморати Бухорои давраи амирӣ” (14, 377). Мисол:

*Ман як нафари хизматгорони худро ба мири **тўқсабо** фиристода гуфтам... (93).*

Вожаи мазкур ба гунаи “тўқсабо” дар асар бештар истифода шудааст:

*Ба ранге худро дар маҷлис гирифтанд, ба тазарруву илтиҷо худро ба канои амлоқдор, яъне Мирзо Муҳаммад Амини **тўқсабо** афканданд (68).*

Қаровулбегӣ. Ин вожа ифодакунандаи яке аз мансабҳои буда, аз ҷиҳати сохт мураккаб ва ҳар ду ҷузъи он мансуб ба забонҳои туркӣ мебошад. Ҷузъи аввали он “қаровул” аслан ба маънои “посбон”, “дидбон” меояд. Бо илова гардидаи вожаи туркии “бег”, ки маънои “ҳоким”-ро дорад, он ба номи мансаб табдил гардидааст. *Қаровулбегӣ*, яъне “сардори посбонони дарбори амирони Бухоро” [13, 659] аст. Мисол:

*Муқимхоҷа ном як нафар **қаровулбегӣ** аз худдомаи рӯзе хидмате мувофиқи маромаи ба ҷо овард (62). Абдулҳалим ном раиси он вилоро ҳамроҳи мирзо Қобили **қаровулбегии** мирзои худ барои тарака қардан фиристодам (89).*

Баковул. Ин вожа низ мансуб ба забонҳои туркӣ-муғулӣ буда, ба маъмури ишора мекунад. Баковул “1. маъмури сариштадорӣ лашкар, аз ҷумла пардохти музди сипоҳиён. 2. маъмури таҳияи хӯрду хӯрок барои шоҳон ва амирон, сардори ошпазҳо, калони ошпазҳо (13, 129).

Баковул дар хориҷ, қадбонуён дар ҳарам саргарми пухтупаз буданд (68).

Муаллиф вожаи “баковул”-ро дар ҷумлаи боло ба маънои маъмур, балки ба маънои ошпаз истифода кардааст.

Таъкид бояд намуд, ки ҳоло низ дар баъзе лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ вожаи *баковул* ба маънои ошпаз истифода мегардад.

Ўроқ. Вожаи мазкур аз ҷиҳати сохт сода буда, номи яке аз унвонҳои фахриро ифода мекард, ки аз тарафи дарбори амир ба донишмандон дода мешуд (14, 384). Намуна:

Аҳмад маҳдومي ўроқи муҳандиси доништахаллус тамоми умраи сарфи ин шуд (80). ...ба замми ўроқи ба ҷойе калонтар қозӣ хоҳанд шуд (71).

Оқсақол. Вожаи *оқсақол* аз нигоҳи сохтор мураккаб буда аз ду вожаи туркӣ таркиб ёфтааст. Ҷузъи аввали он “оқ” ба маънои “сафед” ва ҷузъи дуюми он “сақол” ба маънои “риш” меояд. Ин вожа дар фарҳангҳо ба ду маънӣ зикр шудааст: “1. ришсафед, пирмарди соҳибэҳтиром; калонтари деҳ, сардор. 2. *таър*. сардор, сардори маҳалла, деҳа ё сардори як гурӯҳ косиб ва ҳунаrpешагон (*яке аз мансабҳои хурди маъмурӣ дар гузашта*)” (13, 25). Дар “Наводири зиёия” вожаи *оқсақол* якчанд маротиба ба маънои дуюм, яъне сардор истифода шудааст. Чунончи:

Амлоқдору раис ва амини оқсақолонро даъват намуд (68). Ду-се нафар оқсақолону одамиавандагон низ ҳамроҳ буданд (89). Аммо маблағи мазкур ба дастии оқсаққол истода (93).

2. Вожаҳои туркии мансуб ба соҳаҳои гуногун

Дар “Наводири зиёия”-и Шарифҷон маҳдومي Садри Зиё дар баробари вожаҳои ифодакунандаи номи унвону вазифаҳои давлатӣ ва мансабҳои хурди гуногун як қатор вожаҳои туркӣ-муғулие истифода гардидаанд, ки ба соҳаҳои гуногун мансуб мебошанд. Аз сабаби он ки ин гуна вожаҳо ба ҳар соҳа мансубанд ва миқдоран каманд, мо тасмим гирифтем, ки ҳамаи онҳоро дар як гурӯҳ мавриди баррасӣ қарор диҳем. Чунончи:

Эл. Вожаи мазкур дар забонҳои туркӣ маъмул буда, дорои маъноҳои гуногун аст. Ду маънои он дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ ба ин тарз зикр шудааст: “1. дӯст, ёр,

рафик; эл шудан. 2. қавм, қабила, тоифа; элу улус қабилаҳо, тоифаҳо” (14, 699).

Вай ҳам аз ин эл як нафар аст (96). ...ин маъниро аз Ҳаит Чамшед ном аз эли худашон гумон карда, ба ману ҳоким омада арз карданд (95).

Дар ҷумлаҳои овардашуда вожаи эл ба маънои қавму қабила ё худ тоифа истифода гардидааст.

Элотия. Ин вожа ба шакли ҷамъи вожаи эл ишора мекунад. Онро муфассирон чунин шарҳ додаанд: “элҳо, элот, ўзбакҳои кўчманчӣ” (14, 701). Намуна аз “Наводири зиёя”:

Як ҷамоаи элотияро аҷузае буд, ки духтаре дошт дар зояти ҳусну ҷамол (71). Иттифоқ кардани элотиям... ва қабул накардани шуморо камокон дониста будам (97).

Турк. Вожаи мазкур яке аз калимаҳои дигаре мебошад, ки дар асар истифода шудааст ва ба номи қавм ишора мекунад. Турк “ҳалқи забонаш мансуб ба гурӯҳи забонҳои туркӣ, ки сокинони асосии Туркияро ташкил медиҳад” (14, 374). Ин шарҳи фарҳанг, албатта, ба қавми имрӯзаи турк мансуб аст, аммо вожае, ки дар асари Садри Зиё истифода шудааст, ба қавми туркнаҷод дар маҷмӯъ ишора мекунад. Чунончи:

...дар афвоҳу алсинаи дуру наздик ва турку тоҷик ба унвони Қозикалони Шал машҳуру мазкуранд... (16).

Бояд гуфт, ки дар як маврид муаллиф вожаи *туркро* дар қолаби забони арабӣ дар шакли *тарокима* ҷамъбандӣ намудааст. Садри Зиё мегӯяд:

Элотия муттафиқан мегӯянд, ки мо мардумро Ҳаит Чамшед ба назди тамоми тарокимаи Каркӣ ва Чаҳорҷӯй мулзаму муттаҳам сохт... (95).

Туркмон. Ин вожа номи яке аз қавмҳои туркнаҷодро ифода мекунад, ки дар Осиёи Марказӣ умр ба сар мебаранд. Имрӯзҳо *туркмон* (“ҳалқи забонаш мансуб ба гурӯҳи забонҳои туркӣ, мардуми асосии Туркманистон” (29, 374)) дар шакли *туркман* мустаъмал аст. Мисол:

Элотияи туркмон, ба ҳар ҷо ки бошанд, фаҳманд... (95).

Қўрғон. Муодили тоҷикии вожаи мазкур “қалъа, ҳисор, диж; истеҳкомот” (13, 693) мебошад. Мисол:

...дар зарфи ду-се рӯз Амонбой ном аз даруни қўрғони Чаҳорҷӯй фавтид (88).

Қолиб аст, ки вожаи мазкур дар сохтани номвожаҳо низ фаъол будааст, аз қабилӣ “Қўрғонтеппа”, “Аҷинатеппа” ва ғайра.

Қўш. Вожай туркиву муғулӣ буда, мурод аз он “манзили муваққатӣ; бошишгоҳ” (12, 708) аст. Намуна:

Чун ба қўши худ расидам, Бобоҳон аз ақиб расида... (70).

Ем. Вожай ем, ки дар асар вомехӯрад, ба маъноӣ “хӯроки ғалладонагӣ ва равғанноки ҳайвоноти хонагӣ” (13, 508) истифода бурда мешавад. Мисол аз асар:

Ҳамин рӯз барои харҷи бозор ё ему бедаи асп як танга ҳам надорем (82).

Ин вожа имрӯзҳо низ ба ҳамин маъно дар гӯйишҳои забони тоҷикӣ истифода мегардад.

Туман. Вожай туман, ки имрӯзҳо дар забони узбекӣ дар шакли тумон низ вомехӯрад “воҳиди тақсмоти маъмурӣ ва марзӣ дар Бухорои амирӣ; музофот, ноҳия” (14, 171) будааст. Масалан:

Ҷонмирзои қушбегӣ вориди он туман шуд (63).

Чўл. Вожай мазкур мансуб ба забонҳои туркӣ-муғулӣ буда, муодили “биёбон”, “сахро” аст. Намуна:

Вақте ки аз роҳи чўли Каркӣ, аз болои Қарий озими вилояти Кармина будам, аз ақибам як нафар бо шитоб асп тохта меомад (97).

Тортуқ. Ин вожа, ки дар асар серистифода нест, ба маъноӣ пешниҳод кардани чизе ё касе ба ягон амалдор ба назар мерасад. Вожай тортуқро чунин тафсир кардаанд: “он чи зердаст ба забардаст тақдим мекард, пешкаш, ҳадя; тортуқ кардан, пешкаш кардан, ҳадя тақдим кардан” (14, 367).

...аз ҳамон ҷойе ки маъзул шудаанд, амир ба қуҷо ки бошад, ба ҳамон ҷо рафта, арзаи тавбаю тортуқи маъзулиро дода, пас аз он ба иҷозати амир дохили автонашон мешуданд (94).

Бӯл. Дар қатори вожаҳои иқтибосие, ки аз назар гузаронидем ва ба исм тааллуқ доранд, дар як порчаи шеърӣ Садри Зиё аз феъли узбекӣ низ истифода кардааст. Он вожаи бӯл буда, асоси замони ҳозираи феъли “бӯлмоқ”, яъне “будан” аст. Ин вожа, ки феъли фармоиш аст, ба забони тоҷикӣ дар шакли “бош” ва “шав” тарҷума мешавад. Муаллиф мегӯяд:

Мири Сулай қаландар бӯл,

Ақлидуси бепар бӯл,

В-аз муҷарради шар бӯл,

Пири тўпидўзонам (15).

Ин порчаи шеърӣ, мувофиқи нақли як персонажи ҳикоят, ки Сулаймон ном дошт, гӯё аз забони паррандаи ҳамадон – ақлидус, гуфта шудааст.

Бӯлак. Мансуб ба забони гуфтугӯӣ буда, ба маънии “пора, бурда; қисм, қитъа” (13, 252) омадааст. Вожаи мазкур дар баъзе гӯйишҳои забони тоҷикӣ имрӯз низ мустаъмал аст. Намуна аз асар:

Барои муҳронаи шумо бисту панҷ ҳазор танга фиристоданд, – гуфт ва як бӯлак коғази николаиро ба назди ман гузошт (96).

Хулоса, аз мутолиа ва баррасии забони “Наводири зиёӣ”-и Шарифҷон маҳдуми Сари Зиё маълум мегардад, ки як миқдори вомвожаҳоро дар асар вожаҳои туркиву муғулӣ ташкил медиҳанд. Дар муқоиса метавон гуфт, ки миқдори ҷунин иқтибосот нисбат ба иқтибосоти арабии асар хеле кам аст. Гурӯҳи асосии вожаҳои иқтибосии туркӣ-муғулиро вожаҳое ташкил медиҳанд, ки номи унвону вазифаҳои давлатӣ ва мансабҳои дигарро ифода мекунанд. Баъзе вожаҳо мураккаб буда, ҷузъҳояшон аз вожаҳои тоҷикиву туркӣ ва баъзеашон аз ду вожаи туркӣ сохта шудаанд. Дар баробари номи унвонҳо як

катор вожаҳои туркиву муғулие дар асар истифода гардидаанд, ки ба соҳаҳои гуногун мансубанд, аммо чунин вожаҳо серистеъмол нестанд.

Рӯйхати адабиёт:

- Бердиева, Т. Назарияи иқтибос / Т. Бердиева. – Душанбе, 1991. – 128 с.
- Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология / зери таҳрири профессор Б.Ниёзмӯҳаммадов. – Душанбе, 1973. – 451 с.
- Зехнӣ, Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ / Т.Зехнӣ. – Душанбе : Дониш, 1987. – 236 с.
- Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 491 с.
- Маҷидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. Луғатшиносӣ / Ҳ. Маҷидов. – Душанбе, 2007. – 243 с.
- Маъсумӣ, Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Дониш, 1976. – 73с.
- Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2011. – 385 с.
- Муҳаммадиев, М. Манбаъҳои тақмили таркиби луғавии забони тоҷикӣ / М. Муҳаммадиев // Вазифаи воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. – Душанбе, 1995. – С.64-69.
- Муҳаммадиев, М. Лексикаи забони адабии тоҷик / М.Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова, Ю. Нурмуҳаммадов. – Душанбе, 1997. – 190 с.
- Сабзаев, С. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар. / С. Сабзаев. – Душанбе: Маориф, 1991. – 80с.
- Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1 / зери таҳрири М.Шукуров ва диг. – М.: СЭ, 1969. – 951 с.
- Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2 / зери таҳрири М.Шукуров ва диг. – М.: СЭ, 1969. – 947 с.
- Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.1. / зери таҳрири С.Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Ҳ.Султон. – Душанбе, 2008. –949с.
- Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.1. / зери таҳрири С.Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Ҳ.Султон. – Душанбе, 2008. –944с.
- Ҳоҷиев С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX / С. Ҳоҷиев. – Душанбе : Дониш, 1967. – 167 с.

МЕСТО ТЮРКСКО-МОНГОЛЬСКИЕ ЗАИМСТВОВАННЫЕ СЛОВА В “НАВОДИРИ ЗИЁЯ” САДРИ ЗИЁ

Тюркско-монгольские слова составляют часть заимствованных слов в таджикском языке. Эта группа заимствованных слов проникла в таджикский язык еще в X-ом веке. В результате совместной жизни и повседневной коммуникации некоторые тюркско-монгольские слова

заимствовались таджикским языком. В произведении XIX-го века “Наводири Зиёя” Садри Зиё встречается группа тюркско-монгольских заимствованных слов, которая в основном указывает на названия должностей и государственных чины.

Ключевые слова: заимствование, тюрко-монгольские заимствованные слова, должность.

THE ROLE OF TURKISH-MONGOLIAN BORROWING WORDS IN "NAVODIRI ZIYOIYA" SADRI ZIYO

The Turkish-Mongolian words constitute part of borrowing words in Tajik. This group of loanwords penetrated to the Tajik language in 10th century. As a result in joint life and dairy communication, some Turkish-Mongolian words had been borrowed into Tajik. In the novel of Sadri Ziyu “Navodiri Ziyoiya” which belongs to the 19th century meets a group of Turkish-Mongolian borrowing words that indicate in titles and state officials.

Keywords: borrowing, the Turkish-Mongolian borrowing words, position.

С. Ҳалимова (ДМТ)

ИСТИЛОҲОТИ МЕЪМОРӢ ДАР «САФАРНОМА»-И НОСИРИ ХУСРАВ

«Сафарнома»-и Носири Хусрав яке аз пурарзиштарин асарҳои насри адабиёти классикии тоҷик мебошад. «Сафарнома» дар сарғаҳи ташаккули забони адабии мо офарида шуда, забони асар содаву раван ва таркиби луғавии он гуногунранг аст. “Забони насри бадеӣ дар асрҳои XI-XII шакли муайян мегирад ва дар жанрҳои гуногун осори зиёди бадеӣ навишта мешавад. Дар байни онҳо “Сафарнома”-и Носири Хусрав ҷойи алоҳидаро мегирад ва ба гуфтаи Маликушшуаро Баҳор “аз латифтарин осори насри форсӣ” аст” [5, 50].

Нависанда ба кишварҳои зиёд сафар карда, дар бораи ободонии шаҳрҳо, роҳҳо, мардуми шаҳрҳои гуногун ва урфу одати онҳо маълумоти муҳим медиҳад. Ӯ ба ҳар шаҳру деҳа, ки ворид мешуд, диққаташро пеш аз ҳама иморатҳои он ҷалб мекард. Бинобар ин нависанда дар «Сафарнома» дар бораи иморату биноҳо ва ҷойҳои муҳими он маълумоти ҷолиб медиҳад. Носири Хусрав ҳангоми тасвири ҳар як бинову иморат, қисматҳои он, тарзи сохту ороишоти онҳо вожаи истилоҳоти зиёдро ба кор бурдааст. Нависанда дида ва шунидаҳояшро ба воситаи калимаи ибораҳои оммафаҳм ифода мекунад. Дар таркиби луғавии «Сафарнома» мавқеи муайяно вожаи истилоҳоти меъморӣ ишғол мекунад, ки онҳоро чунин гуруҳбандӣ метавон кард:

1. **Номи умумии ҷой ё макони зист.** Дар «Сафарнома» барои ифодаи ин мафҳум вожаҳои тоҷикии **шаҳр, шаҳрак, шаҳристон, деҳ, деҳа** истифода шудааст. Инҳо вожаҳои асли тоҷикианд, ки то имрӯз дар ҳамин шакл ва маъноҳо ба кор мераванд.

Аз он ҷо бирафтем ва ба **шаҳре** расидем, ки Қурул номи он буд (15). Барои **шаҳристон** сад газ беш бар замини хушк набуд (20). Ва Ҷор **шаҳракест** аз замини Ҳичоз бар лаби дарё (47). Ва рӯй сӯи ҷануб бирафтам, ба деҳа дигар расидам, ки онро Ҳозира мегуфтанд.

2. **Номи соҳаҳои бинокорӣ:** кандакорӣ, наққошӣ, нуқракорӣ, наҷворӣ. Ҳама сангҳоро **кандакорӣ** ва **наққошии** хуб карда, чунончи дар ҷӯб бад-он неқӯи кам кунанд (18).

Дарест аз ҷӯби соҷ ба ду мисроъ... ва бар он **нуқракорӣ**, доираҳо ва китобатҳо (79).

3. **Номи касб:** муҳандис. «Муҳандис–бинокор, меъмор.» [3,798].

Муҳандисон онро масоҳат кардаанд, баробари шаҳристони Миёфориқин аст [49].

4. **Номи иморат:** хона, хонаи ҷаҳордаҳтабақа [129].

Ва чун аз дур шаҳри Мисрро ниғаҳ кунанд, пиндоранд, ки кӯҳест ва **хонаҳое** ҳаст, ки **чаҳордаҳқабата** аз болои якдигар аст [56]. А) Номи биноҳои истиқоматӣ-маъмурӣ: **қаср, кӯшк, даргоҳ**. Ва **қасри султон** миёни шаҳри Қоҳира аст [49]. Гуфтанд, ки сӣ ҳазор одамӣ дар он **қаср** аст ва он дувоздаҳ **кӯшк** аст. Ва боғистон ва ашқори он чунон буд, ки гӯйӣ подшоҳе сохтааст ба ҳавас ва **кӯшке** дар он бароварда.

Б). Номи биноҳои мансуби соҳаи савдо ва ҳунармандӣ: **бозор, дӯкон, тоқ, тим, коргоҳ**.

Дар “Сафарнома” вожаи **ноижа** дучор меояд, ки маънои қубур, лӯлаи обро дорад [3,865]: Ва дар **бозор** машриае сохтааст, ки ба панҷ **ноижа** оби бисёр берун меояд [18]. Ва андар соҳати масҷид санге бузург ниҳодааст ва ҳавзе сангини мудаври азими бузург бар сари он санг ниҳода ва иртифоаш қомати марде ва даври доираи он ду газ ва **ноижае биринчӣ** аз миёни ҳавз баромада, ки оби софе ба фаввора аз он берун меояд, ки мадҳал ва маҳраҷи он об маълум нест [21].

Имрӯз дар забони тоҷикӣ вожаи туркии **қолин** ҷорӣ аст. Носири Хусрав муродифи тоҷикии он – **зилуро** ба кор бурдааст: Ва аз он ҷо ба шаҳри Бейрут расидам. **Тоқе** дидам **сангин**. Гуфтанд дар ин шаҳр чаҳорсад **коргоҳ** будааст, ки **зилу** бофтандӣ [104].

Дар забони ҳозираи тоҷик вожаи **ошёна** ба кор меравад. Дар “Сафарнома” Носири Хусрав калимаи **табақаро** корбасти менамояд, ки саҳеҳтар аст: Дар ҳазор арш **тим чаҳору панҷтабақа ва шаш** низ ҳам ҳаст ва **кӯчаҳо** ва **бозорҳои неқӯ** ва покиза, ки гӯйӣ ҳар яке қасрест ороста [17].

В) Номи ибодатгоҳҳо ва қисматҳои он: **масҷид, савмаа, калисо, манора**: Ва андар соҳати **масҷид** санге бузург истодааст (14). Ва назди **масҷид калисо**ест азим ба тақаллуф ҳам аз сангҳо сохта замини **калис**о мураҳхам карда шуда бо нақшҳо (140).

Г). Номи биноҳо-таваққуфҳои мусофирон: **корвонсарой, сарой, работ**. Дар он ҷо се **корвонсаройи** бузург сохтаанд [98].

Андар ҳар **сарой** ҳавзҳо бошад, ки оби борон бигиранд [24]. Ва аз он ҷо ба раҳи работи Зубайда, ки онро **работи** маромӣ гӯянд, бирафтем [101].

Д) Номи биноҳои хизмати маишӣ: **гармоба, ҷаммом, дӯкон**. Ва берун аз ин шаҳристон корвонсароҳо ва бозорҳост ва **гармобаҳо** [13]. Чандон ки мо дар **ҷаммом** шудем.

Дар «Сафарнома» вожаи **гармоба** нисбат ба муроди фиарабии он **ҷаммом** зиёдтар ба кор рафтааст.

Е).Номи иморатҳои дигар: **гӯрхона, мақбара, бурҷ, девор, бора, ҳисор, бору, сур** [девори қалъа].

Аз дасти чап **гӯрхона**и зани Яъқуб аст [39].

Ва миёни **мақбара** ва минбар ҳам ҳозир аст аз сангҳои руҳом карда [60]. Ва бар ҳар панҷоҳ газе **бурҷе** сохта [156]. **Бору** – девори қалъа ва ҳисор [3, 205]. Бисёр ҷой нардбонҳои сангин бастааст, ки бар сари **бору** тавонад шуд.

5. Номи қисматҳои таркибии иморат: девор, бом (81), дар (29), дариҷа (39), дарвоза (3), қуфли нуқрагин (80), меҳроб (79), нардбон (78), кунгура (13), новадони хона (80), новадони боми хона (81), устувонаи руҳом (13), ҳавз, фаввораи биринҷин (18), қубба (18), сутун (19), посутун, сарсутун, тансутун (19), устувон (19), сақф (4), гунбад (26), равоқ (28), даҳлез (29), ҳалқаҳо ва меҳҳо бар дарҳо (29), хишт (19), дарз. Ва **даҳлезро** масҷид сохтаанд [29]. Сару тани **сутунҳо** мунаққаш ва **дарзхоро** ба арзиз гирифта (30).

Чаҳор **дарвоза** бар ин шаҳристон ҳама **оҳани** бечӯб.

Ба **сарҳои девор кунгура** ва андаруни **кунгура мармар** (13).

Бораи сангини тарошида, дарзҳои он ба қир гирифта [20]. Ва он масҷид ба чаҳорсад амуди руҳом қоим аст ва он **девор**, ки **меҳроб** бар ўст, сар то сар тахтаҳои руҳомӣ сапед аст [56]. Ва ҳама саҳрои он ноҳият **сутунҳои руҳом** аст ва **сарсутунҳо** ҳама **руҳомӣ манқуши мудаввар** (19).

Ҳамин тавр аз таҳлилу тадқиқи истилоҳоти меъморӣ «Сафарнома»-и Носири Хусрав ба натиҷаҳои зерин омадан мумкин аст: Носири Хусрав асосан вожаҳои тоҷикӣ ва баъзан

арабиро кор мефармояд. Қариб ҳамаи истилоҳоти меъморие, ки дар асар корбаст гардидааст, имрӯз ҳам ба кор мераванд. Адиби ҷаҳонгард манзараи шаҳру шаҳрак, шаҳристону деҳоти асри XI-ро тасвир кардааст. Аз рӯйи ин асар инкишофи санъати меъмориро дар он давраи дур тасаввур кардан мумкин аст. Маълум мегардад, ки ҳанӯз 1000 сол муқаддам инсонҳо биноҳои ҷаҳордаҳтабақа бунёд карда, дар он зиндагӣ ба сар мебуданд. Ҳамчунин дар асар вожаи истилоҳоти фаровони меъморие гирд омадааст, ки аз бойиғарии таркиби луғавии забони мо дар ин марҳилаи инкишофи забон гувоҳӣ медиҳанд.

Рӯйхати адабиёт:

1. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик. (IX-X) қ.1.- Душанбе, 2003.-490с.
2. Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик (Луғатшиносӣ. қ.1.) - Душанбе 2007. -242с.
3. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1 - М.: СЭ, 1969. - 951 с.
4. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. - М.: СЭ, 1969. - 947 с.
5. Ҳалимов С.Ҳ. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои XI-XII). – Душанбе, 2002.- 95 с.

Манбаъ:

Носири Хусрав. Сафарнома. – Душанбе: Ирфон, 1976. 184 с.

Аннотация

Ключевие слова: строительная терминология, наименований отраслей строительства, название зданий и ихни частей.

Строительная терминология является частью лексики таджикского языка. В статье речь идет о специальной группе терминов, которые были употреблены в «Сафарнаме» Насира Хосрава и обозначают строительства, наименований отраслей строительства, название зданий и ихни частей. Строительная терминология широко использованна в «Сафарнаме» Насира Хосрава и свидетельствует о богатстве таджикского языка в этом этапе развития языка.

Annotate

Key words: building terminology, names of industries of building, names of building and parts of building.

Сведения об авторе: *С. Халимова* – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории языка и типологии ТНУ. Телефон: **985 61 90 77**

Қурбонов Н.Ф. (ДМТ)

НАЗАРЕ БА БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВИИ ЗАБОНИ АНГЛИСИИ ҚАДИМ

Забон пешбарандаи ҷомеа буд, аст ва боқӣ хоҳад монд. Аз ин рӯ, омӯзиши забонҳои мухталиф ба мо имкон фароҳам меорад, ки ба баландтарин қуллаҳои илму дониш бирасем, аз ҷумла омӯзиши забони англисӣ. Аслан забони англисӣ-забони расмии англисҳо (забони расмии Англия ва феълан тамоми Британияи Кабир), сокинони Амрико (забони расмии 31 иёлот), яке аз ду забони расмии Ирландия, Канада ва забони расмии Австралия, Зеландияи Нав ба шумор меравад. Он ҳамчун забони расмӣ дар баъзе мамлакатҳои Осиё (Ҳиндустон, Покистон) ва Африқо амал мекунад. Дар забоншиносӣ англисзабонҳо онро «англофон-ҳо» меноманд, истилоҳи мазкур дар Канада васеъ паҳн гардидааст.

Забони англисӣ ба гурӯҳи забонҳои олмонии оилаи ҳиндуаврупоӣ дохил мешавад. Шумораи нафароне, ки онро ҳамчун забони модарӣ истифода мебаранд, ба 410 миллион нафар расида, дар баробари ин, аз рӯйи нишондодҳои соли 2007 шумораи англисзабонҳо (ҳамчун забони дуюм истифодабаранда) ба 1 миллиард расида буд. Забони мазкур яке аз шаш забонҳои расмӣ ва қорӣи Созмони Миллали Муттаҳид ба шумор меравад. Дар забони мазкур шакли аналитикии ифодаи мафҳумҳои грамматикӣ бартарӣ дорад. Тартиби қалма дар ҷумла хеле ҷиддӣ ба роҳ монда шудааст. 70% и қалмаҳои забон иқтибосӣ мебошанд, ки ба типҳои флективии забонҳо дохил мегардад. Хатти забони мазкур дар асоси алифбои латинӣ таҳия гардида, ҳанӯз аз асри 7 амал мекунад. Воқеан, В. Л. Андреев хеле ба маврид қайд

намудаанд, ки «Барои дарк намудани ҳолати муосири забон, шаклҳои грамматикии он, сохтори грамматикию фонетикии ва сохти таркиби луғавӣ лозим меояд, ки ҳар як зухуроти забони англисӣ ҳамчун натиҷаи муайяни [Андреев, В.Л., 1985, С. 1235] ташаккули дарозмуддати таърихӣ, чун ҳосили як қатор тағйироту табдилёбиҳо, ки дар зарфи фосилаи дарози вақт ба вуқӯъ омадаанд, омӯхта шаванд». Бинобар ин, мо кӯшиш намудем, ки баъзе вижагиҳои луғавии забони англисии давраи қадимро мавриди баррасӣ қарор диҳем.

Ба омӯзиши таърихии забони англисӣ забоншиносони англис Хлебникова И. Б., Смирнитский А.И., Беляева Т.М., Чахоян Л.С, Карл Бруннер, Ричард Ҳог, Алберт Баф, Эдвард Кенан, Брус Митчел, Саймон Смит ва забоншиносони рус Алексеева Л.С., Расторгуева Т.А., Иванова Б.А., Сорокина Т.С., Аракин В.Д. ва дигарон шомил мебошанд.

Дар забони англисӣ методҳои маъмули зиёде арзи вучуд доранд, аммо маъмултарини онҳо, ки баҳри дарёфти шабоҳат ё монандиву тафовути ин ё он забон корбурд мегардад-методи муқоисавӣ-таърихӣ ном дорад. Тавре ки аз номаш ҳувайдост он ҳар баҳши ҷудогонаи забоншиносиро хоҳ овозшиносӣ аён мегардад. Забоншиносон асосгузори ин методро ба олими олмониножад Вилгелм Гумбольт нисбат медиҳанд, ки ин воқеан дуруст аст. Ӯ аввалин шуда, ду забони ба ҳамназдикро аз лиҳози грамматика муқоиса намуда бад-ин васила ба пайдоиш ва рушди минбаъдаи ин метод замина гузошт.

Бояд қайд намоем, ки забони англисии давраи қадим бо дар назардошти забонҳои олмонӣ ба се гурӯҳ тақсим мешуданд: 1) ғарбӣ, 2) шимолӣ ва ё скандинавӣ ва 3) шарқӣ. Ба зергуруҳи ғарбӣ забонҳои англисии қадим, фризӣ, саксонӣ ва олмонии қадим шомил буданд. Забони англисӣ шурӯъ аз асри 7-и мелодӣ бо ёддоштҳои хаттиаш машҳур аст. Таърихи онро метавон ба се давраи асосӣ ҷудо намуд: 1) давраи англисии қадим-то оғози асри 11, 2) давраи англисии асрмиёнагӣ-аз

охири асри 11 то охирҳои асри 15 ва 3) давраи англисии нав - аз охириҳои асри 15 то инҷониб [11, 56].

Умуман пайдарпай омӯхтани ташаккули забон имкон медиҳад, ки суи ва ё босуръат ташаккул ёфтани онро вобаста ба давраҳои гуногун муайян созем. Ва маҳз ин омил боиси ба давраҳо ҷудо кардани ташаккули забон мегардад. Давраҳои ташаккули босурати забони англисӣ ба асрҳои 11-15 рост меояд, ва ба мо имкон медиҳад, ки сарҳадҳои байни гузариши давраҳоро аниқ созем. Ба ғайр аз ин дар омӯзиши таърихи забон санаҳои муҳими конкретиро номбар намудан бар манфиати кор аст. Барои забони англисӣ ба ҳайси чунин санаҳо соли 1660 (истилои нормандиҳо) ва 1476 (воридсозии чопи китобӣ дар Англия)-ро метавон қабул намуд, чунки он ба чоряки охири асрҳои 11 -15 рост омада, ба тағйир ёфтани шароити мавҷудияти забони англисӣ мувофиқат мекунад. Аммо барои комилан зикр намудани шартӣ будани ин санаҳо, зарур аст то ки ҳар ду санаро пурра намоем, ба монанди унвон додани санаҳои 1075 ва 1475 ҳамчун солҳои гузариши байни асрҳои қадим ва миёнаи забони англисӣ. Забони англисии қадим аз лаҳҷаҳои гуногуни қабिलाҳои олмонӣ, ки дар асрҳои 4-5 мелодӣ ба Ютландия ва минтақаҳои шимолу ғарбии олмон куч бастаанд, ба миён амадааст. Муҳимтарини ин қабिलाҳо англҳо, саксҳо ва ютҳо ба ҳисоб мераванд. Дар асри 5 онҳо истилои худро оғоз намуда, ба Британия кӯч бастанд, ки он то соли 410 мустамликаи Рим ба шумор мерафт ва аксари аҳолии онро келтҳо ташкил медоданд. Ҳамин тавр, баъдан ютҳо ва саксҳо дар раванди таърих муқими Ҷазираҳои Бритонӣ гардиданд.

Лаҳҷаҳои сершумори англҳо, саксҳо, ютҳо ва баъзе аз дигар қабिलाҳо мустақилияти худро гум намуда, билохира дар Британия гурӯҳ-гурӯҳ ҳамъ шуда, якҷанд шеваҳои калонро ташкил намуданд, ки асоси забони англисии қадимро ташкил медиҳанд. Барои тасаввурот пайдо намудан оид ба

сарчашмаҳои фонологии забони англисии муосир пеш аз ҳама зарур меояд, ки ҳолати сохтори фонетикаро аз қадимтарин забони мабада тасвир намоем. Зинаҳои баромади таърихии забони англисии муосир аз Ҷониби забоншинос Андросова М.А, шурӯъ аз забонҳои умумии ҳиндуаврупоӣ ба таври зайл тасвир гардидаанд:

- Ҳолати забонии умумиаврупоӣ;
- Давраи ибтидоии умумиолмонӣ (2500 сол пеш аз мелодӣ);
- Давраи умумиолмонии дер (солҳои 200 мелодӣ);
- Давраи умумияти ғарбӣ-олмонӣ (солҳои 200-400 мелодӣ);
- Давраи то муҳочирати англосаксҳо, фризҳо ва ютҳо ба Ҷазираи ритонӣ (солҳои 400-500 мелодӣ);
- Давраи англисии қадимаи то хаттӣ (солҳои 500-700 мелодӣ)
- Давраи ибтидоии забони англисии қадима (соҳони 700-900);
- Давраи забони англисии қадимаи дур (с. 900-1100 мелодӣ);
- Давраи ибтидоии англисии асрмиёнагӣ (с.1100-1300 мелодӣ);
- Давраи классики англисии асрмиёнагӣ (солҳои 1300-1500 мелодӣ);
- Давраи ибтидоии забони англисии муосир (с.1500-1900);
- Давраи забони англисии муосир (с. 700-1900 мелодӣ) [4;125].

Давраи забони англисии қадим ба замоне рост меояд, ки қабилаҳои олмонии англҳо, саксҳо, ютҳо ва фризҳо ба ҷазираи Бритонӣ (санаи расмии ин руйдод соли 449.) куч баста, дар он ҷо маскан гирифта, давлатҳои хешро таъсис доданд. Забони англисии қадимаи ин давра гурӯҳи шеваҳои қабилаҳои бо ҳам хешро дар бар мегирифт. Маҳз дар ҳамин давра дар соҳаи фонетика тағйиротҳои аҳамиятнок ба амал

омадаанд. Забони англисии муосирро омӯхта, мо дар таркиби фонетика, луғат ва сохтори грамматикии он бо як қатор зуҳуротҳои бароямон нофаҳмо дучор мегардем. Дар сохтори фонетикии забон, аниқтараш равобити байни навишт ва талаффузи калимаҳо бо зуҳуротҳои аз нуқтаи назари забони англисии муосир бароямон душворфаҳм рӯ ба рӯ мегардем. Масалан, ба кадом хотир дар калимаҳои *light, naught, know, gnat* ва умуман дар як ғуруҳи калони калимаҳои зайл ҳарфҳои навишта мешаванд, ки дар талаффуз ифода намеёбанд? Барои чӣ ҳамбастагии ҳарфҳои **ea** дар калимаҳои *speak, great, bear, heard, heart* овозҳои гуногунро ифода менамоянд? Барои чӣ овози [ə] дар калимаҳои *sun, cut, butter* бо ҳарифи **u** ва дар калимаҳои *love, son, brother* бо ҳарфи **o** ишора мегардад? Ҷавоби чунин саволҳоро танҳо бо роҳи омӯзиши таърихӣ фонетикаи забони англисӣ метавон пайдо намуд. Калимаҳои иқтибосӣ дар забони англисии давраи қадим танҳо ду сарчашма доранд: забонҳои латинӣ ва келтӣ. Баъзе калимаҳои аз забони латинӣ иқтибосшуда ба забони латинӣ аз забони грекӣ ворид шудаанд.

Калимаҳои латинӣ. Онҳоро метавон ба ду навъ тақсим намуд: 1. ғуруҳи калимаҳои кӯхнатарин, ки аз Романиҳо ва Англо-Саксонҳои дар заминҳои Британия маскан гирифта иқтибос шудаан; 2 ба ин ғуруҳ калимаҳои марбути дин ва мазҳаб дохил мешаванд, ки баъди пешниҳод шудани динии масеҳии соли 597 оғоз шуда дохил шудаанд; ин калимаҳо марбути асри 7-ум мебошанд. **Калимаҳои ғуруҳи аввал.** Аз як тараф ба ин ғуруҳ номҳои ашӯҳои маданияти моддӣ ва аз тарафи дигар номи маҳслотҳои, ки Англо-саксонҳо аз тоҷирони римӣ меҳариданд, дохил мешаванд. Ғуруҳи аввалро калимаҳои зерин ифода мекунанд: *stræt* ‘street’ аз калимаи *strāta* –и забони латинӣ (*via*) ‘paved road’; *weall* ‘wall’ аз калимаи *vullum* –и забони латинӣ; *myln* ‘mill’ аз *molīnum* –и забони латинӣ; *pipor* ‘papper’ аз калимаи *pipor* –и забони латинӣ; *win*

‘wine’ аз калимаи *vīnum*–и забони лотинӣ. Исми *castra*–и забони лотинӣ қисми як гурӯҳ калимаҳои ифодакунандаи номҳои шахро месозад, ки дар қарни Романиҳо қароргоҳ буданд: *Chester, Manchester, Winchester, Worcester, Leicester*; калимаи *colonia*–и забони лотинӣ дар номҳои ифодакунандаи макон нигоҳ дошташудааст: *Lincoln, Colchester*. Калимаи *portus* ‘port’–и забони лотинӣ дар калимаҳои *Portsmouth, Bridport*, калимаи *strāta* –и забони лотинӣ дар калимаи *Stratford*; калимаи *fossa* ‘moat’–и забони лотинӣ дар калимаҳои *Fossway, Frosbroke* дида мешавад. **Калимаҳои гурӯҳи дуюм.** Ба гурӯҳи дуюм калимаҳои дохил мешаванд, ки муталиқи дин ва мазабанд. Вақте, ки дини масеҳӣ ба Англия пешниҳод шуд, забони лотинӣ ҳамчун забони калиссо истифода мешуд. Дар ин давом як гурӯҳи аниқи калимаҳои лотинӣ ба забони англисӣ ворид гаштанд: *biscop* ‘bishop’ аз калимаи *episcopus*–и забони лотинӣ, *episkopos*–и забони грекӣ; *cleric* ‘church man’ аз калимаи *clericus*–и забони лотинӣ, *klērikōs*–и забони грекӣ; *apostol* ‘apostle’ аз калимаи *apostolus*–и забони лотинӣ *apóstolos*–и забони грекӣ; *deofol* ‘devil’ аз калимаи *diabololus*–и забони лотинӣ, *diábolos*–и забони грекӣ; *mæsse* ‘mass’ аз калимаи *missa*–и забони лотинӣ; *munuc* ‘monc’ аз калимаи *monuchus*–и забони лотинӣ ва *monachó* –и забони грекӣ; *māzister* ‘teacher’ аз калимаи *magister*–и забони лотинӣ; *scrifan* ‘prescribe’ аз калимаи *scriber*–и забони лотинӣ. Баъзе калимаҳои иқтибосии забони лотинӣ чунин калимаҳоро месошанд: *biscophād* ‘bishopric’, *biscopunz* ‘becoming a bishop’, *scrift* ‘shrift’. Дар зер таъсири забони лотинӣ баъзе калимаҳои таҳҷоии забони англисӣ маънои нав пайдо карданд: ба мисли исми *ēastron*, ки аслан таҳти баҳории ваҳшиёнаро ифода мекард, маънои иди писҳоро гирифт. Баъзан истилоҳоти нав аз рӯи тарҳи калимаҳои лотинӣ сохта шудаанд, ба мисли *zōdspell* “godspel” (ҳарф ба ҳарф) *œrēnes* “Trinity”. **Забони келтӣ.** Забони келтӣ хеле кам ба

сохтори луғавии забони англисӣ таъсир расонидааст. Аз байни калимаҳои иқтибосии келтӣ мо метавонем аз калимаҳои зерин хотир расон шавем: dūne (Забони англисии муосир down-ба поён), dune “dun”, bin “bin”. Баъзе Ҷузъиётҳои забони келтӣ дар номҳои Ҷуғрофи нигоҳ дошта шудаанд: Gaelic amhuin ‘river’ дар Avon, Evon; Gaelic cothair ‘fortress’ дар Carnarvon; Gaelic uisge ‘water’ дар Exe, Usk, Esk; dun, dum ‘hill’ дар Dumbraton, Dumfries, Dunedin ; llan ‘church’ дар Llandaff, Llandovery, Llandudno; coil ‘forest’ дар Kilbrook, Killiemore; kil ‘church’ дар Kilbride, Kilmalkolm; Ceann ‘cape’ дар Keadre, Kingussie; inis ‘island’ дар Innisfail; Inbher ‘mountain’ дар Iverness, Inverurie; bail ‘house’ дар Ballantrae, Ballyshannon.

Ба ҳар ҳол, шумораи калимаҳои иқтибосӣ дар забони англисии давраи қадим назар ба давраҳои минбаъда хеле кам буд.

Таъсири забони лотинӣ. Бори аввал Римиҳо аз Ирландия ва Рим ҳамчун таблиғари масеҳият омада буданд. Онҳо натавонанд хондану навиштанро таблиғ карданд, балки бо худ луғати зиёди забони Лотиниро низ оварданд.

Анло-Саксонҳо албата алақай бо забони лотинӣ вохурда буданд, зеро он аз тарафи лашкарҳои кавми Рим ва Риму Британия истифода мешуд аммо дар натиҷа танҳо миқдори ками калимаҳои қабелӣ забони лотинӣ ба забони англисии қадима ворид гаштанд. Дар муқоиса таблиғгарон ба воридшавии садҳо калимаҳои нав ба забон мусоидат карданд ва аксарияти калимаҳои сохтаре далелнок карданд. Луғатҳои нав асосан ба Қалисо ва хизматрасони он, илми фиқҳ ва омузиш сару қор доштанд, аммо дар байни онҳо инчунин бисёр калимаҳои ба биология, ҳайвонҳои ҳонагӣ ва калимаҳои умумӣ алоқаманди дошта низ буданд, ки баъзе аз онҳо дар забони англисии муосир боқӣ мондаанд. Дар баробари ин дар зери таъсири таблиғгарон як гурӯҳ калимаҳои забони англисии қадим тобиши нави насрони пайдо карданд. Heaven (осмон),

hell (дузах), God (Худо), sin(гуноҳ) ва чандин калимаҳои дигар маънои нав гирифтанд. Калимаҳо аз забонҳои дигар мудати дароз ворид мегаштанд, ки бо хусусиятҳои худ фарқ мекарданд. То ҳуди асри 10-ум бештари онҳо аз забони латинии гуфтугӯӣ ворид мегаштанд, ки ин бештар ба масоили ҳаррӯза вобаста буд. Баъди асри 10-ум бо дубора тавлид шудани омузиш, ки бо шох Алфред алоқаманди дошт ва аз нав бавучудоии монастири Бенадикт дар асри 10-ум, лугатҳо аз навиштаҷоти қадима меомаданд, ки бештар тобиши илмӣ ва техникӣ доштанд. Дар баъзе мавридҳо ҳатто охирчаспакҳои забони латини дар калимаҳо нигоҳ дошта мешуд, ба ҷои он, ки ба охирчаспакҳои муҳими забони англисии қадим иваз шаванд. Масалан(acoluthas-“acolute”), ки бори аввал дар асарҳои Elfrics ҳамчун Acolitus пайдо шуд. **Таъсири забони норвегиягӣ.** Дуюмин таъсири бузург ба забон дар натиҷаи ҳуҷуми Викингҳо ба Британия буд, ки соли 787 сар шуда, қариб 200 сол давом кард. Маскуншавии доимӣ дар миёнаҳои асри 9-ум сар шуда, баъд аз чанд сол даниягӣҳо қисми зиёди Англияро идора мекарданд. Онҳоро аз бурдбориҳои минбада дар натиҷаи мағлуб шуданашон соли 878 дар Есандум боз доштанд. Мувофиқи шартномаи Ведмор соли 886 дар қисмати шимолӣ шарқии мамлакат маскан гирифтанд-худуде, ки номи Қонуни даниягӣ бахшида шуда буд ва баъдтар номи Данелов (Danelaw) -ро гирифт. Ҳуҷумҳои минбада дар соли 991 барои лашкари даниягӣҳо якчанд музафариятҳоро овард (аз ҷумла муҳорибаи Малдон), ки дар натиҷа подшоҳи англис Алфред бадарға гардид ва даниягӣҳо тахтро аз худ карданд. Баъди ин Англия мудати 25 сол дар зери ҳукмронии даниягӣҳо монд [33;114]. Натиҷаи лингвистии ин давраи дарозамала се чанд зиёд гардид. Шумораи зиёди маскангириҳо бо номҳои даниягӣ дар Англия ба вуҷуд омаданд. Дар номҳои шахсии скандинавиягӣ афзоиши намоён ба чашм мерасид. Бисёр калимаҳои умумӣ ба забон ворид гаштанд, тақрибан 1000 калима дар натиҷа қисми

забони англисии адабӣ гаштанд. Аз ин калимаҳо танҳо 150 – тоаш дар забони англисии давраи қадим во меҳуранд; нахустин дастнавис дар шартномаи байнӣ Алфред ва Гусрум, ва дар шимол дастнависҳои сабти Англосаксонҳо. Ба онҳо дохил мешаванд **landing, score, beck, fellow, take, hasting**, ва **steersman** **инчунин** калимаҳои зиёде, ки дар забони англисии минбаъда боқӣ намонданд (бештар истилоҳоти муталиқи қонун ва фарҳанги даниягӣ, ки баъди истилои Нормандиҳо нобуд шуданд). Калимаҳои бешумори иқтибосӣ то саршавии асри 12 пайдо нашуданд. Ба онҳо бисёри калимаҳои муосире, ки овози [sk] доранд (хусусиятҳои қадимаи норвегиягӣ) ба мисли **skirt, sky**, ва **skin** дохил мешаванд. Алоқаи наздик байни англосаксонҳо ва муҳочирони даниягӣ дар иқтибосоти зиёд пай бурда мешавад. Бештари калимаҳои умумӣ дар забони англисии муосир ба забон дар ҳамон давра ворид гаштанд. Ба мисли **both, same, get** ва **give**. Ҳатто системаи ҷонишинҳои шахсӣ ба ҷонишинҳои **they, them**, ва **their** бархурд карда шаклҳои пешинаро иваз карданд. Аз ҳама вайронкунии таъҷубовар ин таъсир расонидани забони норвегиягии қадим ба феълӣ **to be** буд. Ивазшавии **to sindon bo are** албата натиҷаи таъсири забони скандинавиягӣ аст, чуноне ки охириаспаки шахси сеюми шумораи танҳо - дар замони ҳозира ба дигар феълҳо паҳн гашт. Байни роҳҳои истифодаи лексикаи давраи қадим ва лексикаи замони муосир тафовути зиёд мавҷуд аст. Англосаксонҳо ибораҳои авзалтар медонистанд, ки синоним мебошанд ва тоҳол дар замони муосир афзалият доранд, инчунин онҳо дар истифодаи калимаҳои мураккаб зирак мебошанд. Набудани лексикаи бисёри иқтибосӣ онҳоро водор кард, ки ба равияи ташакулёбии калимабандии луғавӣ бо истифодаи ҷузъиётҳои таҳҷой така кунанд. Бештари захираҳои луғавии муосир сохта буданд, чихеле ки аз тарҷумаи бисёри иқтибосоти дар асрҳои минбаъда пешниҳод шуда дида мешавад.

Калкаҳо ҷузъҳои луғавие мебошанд, ки қисм ба қисм ба забони дигар тарҷума шудаанд. Ин чараён дар замони муосир камнамо мебошад. Масалан калимаи **superman**, ки тарҷумани калимаи олмонии **iibermensch** аст. Дар забони англисии давраи қадим баръакс, тавре ки аз мисолҳо бармеояд, онҳо мақбули ҳама мебошанд.

praepositio	'preposition'	>	foresetnys
coniunctio	'joining'	>	gefteodnys
episcopatus	'episcopate'	>	biscophad
significatio	'signification'	>	getacnung

Элфрик ягона шахсест, ки онҳоро дар навишт васеъ истифода намудааст, ба хусус ҳангоми инкишоф додани истилоҳоти грамматикаи худ. Бояд қайд кард, ки дар забони англисии давраи қадим зиёда аз 24000 ҷузъиётҳои гуногуни луғавӣ мавҷуд аст. Тақрибан 85 фисади калимаҳои забони англисии давраи қадим дигар истифода намешаванд. Бағайр аз ин танҳо 3 фисад калимаҳои забони англисии давраи қадим дар муқоиса ба 70 фисади калимаҳои имрӯза калимаҳои иқтибосӣ мебошанд. Системаи луғавии забони англисии давраи қадим амиқ олмони буд, аммо ҳоло чунин нест. Қариб нисфи калимаҳои забони англисии муосир дар натиҷаи ворид гаштани калимаҳои зиёд дар забони англисии давраи миёна аз забони франсавӣ ё лотинӣ ба забон дохил шуданд.

Таҳлили луғатҳои забони англисии давраи қадим дар асарҳои Гаедмон. Луғати қадимаи забони англисии барои касоне, ки бори аввал бо он во мехуранд як тарҳи омехтаре ифода мекунад. Аксарияти калимаҳо дар асарҳои Гаедмон ба забони англисии муосир наздиканд- баъзан вақт бо талафузи нофаҳмо ва флексияҳои тасодуфи имкон медиҳанд - ҳоло он ки дар асарҳои бадеӣ ин ҳолат во намерӯрад. Бандакдор хастанд, назар ба ин асарҳои шоирона мавҷуд нестанд. Дар асари Гаедмон ҳангоми шинохтани баъзе калимаҳо мо каме ба мушкили ру ба ру

мешавем Масалан: **singan** ҳамчун **sing** ё **stod** ҳамчун **stood**, **ondswarede** ба **answered** шабоҳат дорад, **onslepte** ба **sleep**", **geleornode** ба **"learned."** Omitting the **ge~** prefix helps enormously, making **-seted** more like **seated**⁹ **-seah**) like **saw**, and **-hyrde** like **heard**: Ба назар нагирифтани префикси **ge-** барои монанд кардани **-seted** ба **seated**, **-seah** ба **saw**, ва **-hyrde** ба **heard** кӯмаки зиёд мерасонад. Аксарияти пешояндҳо ва ҷонишинҳо дар шакл монанд хастанд (ҳарчанд на ҳама вақт аз рӯи маъно): **for, from, in, cet** [«at»], **he, him, his**. Аз тарафи дигар, баъзе калимаҳо дар назар бисёр бегона метобанд, зеро онҳо аз забон нопадид шудаанд. Дар асарҳои Гаедмон ин калимаҳои инхоянд: **gelimplice** "suitable" (муносиб), **neata** "cattle", (хайвоноти шохдор), **swefn** 'dream' (орзу кардан) **bebo-den** 'entrusted', and **frumsceaft** инчунин баъзе калимаҳои грамматикӣ ба монанди **se** (the). Ин мисолҳо инчунин хусусиятҳои асосии лексикаи забони англисии қадимро ва майли аз як чанд қисм сохта шудани калимаҳоро, ки аз сарнавишт ҳосил забони англисӣ буд, шарҳ медиҳанд, муносиб шуда метавонанд.

Ба хулосае омадан мумкин аст, ки барои дарк намудани вазъи забони муосир хусусан сохтори луғавӣ бояд ҳама гуна зуҳуротҳои забони муосир ҳамчун натиҷаи муайяни ташаккули таърихӣ, чун ҳосили як тағйирот ва таҳаввулоти тӯли фосилаи кӯтоҳ ё дароз ба амал омада омӯхта шаванд.

Key words: *lexica, grammar, historic, structure, ancient period, compare, development and novelty.*

In this article considered about the changings of the lexical structure of the language in the steps of different development, to open the factors of promotion to the lexical changings, and to improving of the skills of explanation and to interpret of obvious of linguistic in the modern text from the point of view of the appearance of general legitimacy of improving the grammar of English language, and teaching of connection between the history of English people and the history of English language and another interesting sides of historical English language.

**КАЛИМАҲОИ АРАБИИ КАМИСТЕЪМОЛ ДАР ҚАСОИДИ
МАНУЧЕҲРИИ ДОМҒОНӢ
Муслимов Ҳ., ассистенти ДМТ**

Таркиби луғавии забон тамоми калимаҳои мавҷудаи дар истеъмолбударо дарбар мегирад, аз ин рӯ, то ба дараҷае ҳолати дируза ва имрӯзаи миллатро инъикос карда метавонад. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаҳои забонҳои дигари дунё низ мавҷуданд, ки ба забони тоҷикӣ дохил шудани онҳо ба шароитҳои таърихии халқи тоҷик вобаста аст.

Иқтибоси калима аз забони бегона, агарчи аз рӯи эҳтиёҷ сурат мегирад, он аҷзи (нотавонӣ-М.Ҳ.) забон нест. «Забоне, ки аз забонҳои дигар калимаҳоро қабул мекунад, забони қафомонда нест, балки дар давраи муайяни таърихӣ чизи ба худ заруриро қабул мекунад, зеро эҳтиёҷоти забон ниҳоят гуногун буда метавонад» [11,2].

Забоншинос Додихудо Саймиддинов калимаҳои иқтибосӣ дар забони форсии миёнаро мавриди тадқиқ қарор дода ба хулосае меояд, ки «қисми зиёди иқтибосоти ғайриэронӣ дар забони форсии миёна хусусияти китобӣ доранд. Ин иқтибосот аввалан дар матнҳои хусусияти расмӣ, динӣ, илмию фалсафидошта ва ғайра мавриди истифода қарор гирифта, баъдан тадриҷан ба нутқи шифоҳӣ ворид шудаанд» [6, 46].

Иқтибосикалимаҳои арабӣ дар қасоиди Манучехрии Домғонӣ то ҳол махсус мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст. Бинобар ин мо тасмим гирифтаем, ки дар доираи ин мақола то андозае роҳҳои воридшавии калимаҳои арабӣ ва вижагиҳои онҳоро нишон диҳем.

Бояд гуфт, ки дар қасоиди Манучехрии Домғонӣ калимаҳои арабии маъмул бештар мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки барои тақвияти андешаамон чанд мисол меоварем: **абад** (100), **абадуддаҳр** (150), **азм** (95), **ато** (131), **бадан** (78), **бало** (58), **бахил** (108), **баъд** (67), **вубол** (151), **ваъда**(82), **вақт** (249), **восита** (165), **вучуд** (291), **давлат** (104), **даво** (239), **давр** (45), **даъво** (40), **диёр** (331), **дунё** (122), **зарра** (65), **захира** (84), **илм** (110), **ибодат** (326), **ифтитоҳ** (23), **замон** (251), **зикр**

(151), **калом** (89), **касб** (36), **қазо** (119), **қаноат** (219), **қиёмат** (84), **қобил** (198), **лавҳ** (118), **лоиқ** (190), **лутф** (109), **мафтун** (121), **мактаб** (109) ва ғайраҳо дар қасоиди ӯ дучор меоём, ки барои мо ва хонандагони осори шоир ягон мушкилиеро эҷод намеkunанд.

Ҳар замон руҳи ту лаҳте аз **бадан** камтар канад,
Гӯи андар руҳи ту музмар ҳаме гардад **бадан** (79).

Масъуди малик он, ки набудасту набошад,
Аз мамлакаташ то **абалуддахр**чудой (150).

Гар рӯзи **қиёмат** барад Эзид ба биҳиштам,
Чӯи майи пур хоҳам аз зулминани ман (78).

Ин гурӯҳи калимаҳои арабӣ, ки дар қасидаҳои Манучехрии Домғонӣ истифода шудаанд, дар тӯли таърихи забони адабии тоҷикӣ то ба замони мо омада расидаанд ва ҳанӯз ба соҳибони забон мафҳум ва маълуманд.

Ҳамзамон дар қасоиди Манучехрии Домғонӣ калимаҳои душворфаҳми арабӣ низ ба назар мерасанд, ки чанде аз онҳоро дар поён меоварем ва то қадри имкон таҳлил менамоем.

Бар сар **исобаи** зари румӣ кунад ҳаме,
Дар бар лабодае зи забарҷад кунад ҳаме (136)⁷.

Дар ин байт вожаи **исоба** калимаи камистеъмоли арабӣ буда, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маънои **рӯймоле**, ки ба сар ё пешона мебандад, **сарбанд**, **дастюр**, **сала** шарҳу эзоҳ ёфтааст. Ин калимаи иқтибосӣ бо хатти арабӣ чунин шакл дорад: **عصابه** [9, 495].

⁷. Манучехрии Домғонӣ. Девон. – Бо эҳтимоми дуктур Саидмуҳаммад Дабири Саёқӣ.- Техрон, 1390 ш. – 421 с. –(Минбаъд дар қавсайн ба саҳифаҳои ҳамин асар ишора мешавад).

Дигар аз вожаи арабии душворфаҳме, ки дар қасоиди шоир ба кор рафтааст, вожаи **иқтирон** мебошад.

Мисол:

Бо оташат мувозана, бо хокат иртифоъ,

Ба ахтарат муқобила, бо обат **иқтирон** (98).

Вожаи **иқтирон** калимаи камистеъмоли арабӣ буда дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънии қарин шудан, дӯст шудан, ёр шудан, ёр ҳамдам шудан; наздикӣ, пайвастагӣ омадааст ва бар вазни **ифтиъол** мебошад. Дар хатти арабӣ чунин шакли навишт дорад: **افتران** [7,521].

Дар шарари хашми ӯ бисӯзад ёқут,

Гар-ш насӯзад шарори нори **муваққид** (23).

Вожаи мазкур дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” чунин шарҳ ёфтааст: сӯзон, сӯзанда, сӯзонанда ва дар қолаби **муфъъил** мебошад. Шакли навишти ин вожа дар хатти арабӣ чунин аст: **موقد** [7,715].

Бе удбод **удимусаллас** кунад ҳама,

Бе тоб об дириъ **музаррад** кунад ҳама (136).

Вожаи **музаррад** мансуби забони арабӣ буда, дар луғатҳалқа-ҳалқа, (дар бораи зиреҳ) ва шакли навишти калима дар забони арабӣ **مزررد** ва дар қолаби **муфъъал** мебошад (9;1.720). Дар байти мазкур вожаи **мусаллас** ҳам истифода шудааст, ки хоси забони арабӣ мебошад ва дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба се маъно шарҳ ёфтааст: 1. секунҷа, сегӯша. 2. ҳар чизи мураккаб аз се чиз ё сохташуда аз ҷузъ (мас., хушбӯйи сегона, ки аз мушк, уд ва анбар ва мисли инҳо иборат аст). 3. навъе аз шароб, ки баъди соф карда ҷӯшонидани шираи ангур, сеяки он боқӣ мемондааст мусалласи шарбӣ майи ба ин тариқ тайёр карда шудааст ва шакли навишти калимаи мазкур дар арабӣ чунин аст: **مثلث** ва дар қолаби **муфъъал** мебошад [9;1.750]. Дар байти мазкур вожаи **уд** ҳам хоси забони арабӣ мебошад, ки ба калимаи **мусаллас** синоним шудааст. Вожаи **уд** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба ин маънӣ омадааст:

дарахтест, ки чӯби сиёхранг дорад ва дар вақти сӯзондан бӯйи хуш медиҳад ва шакли навишташ дар арабӣчунин мебошад: **عود**[8,376].

Вожаи дигари арабии камистеъмол **маъдан/маъдин** мебошад, ки дар қасоиди Манучехрӣ истифода шудаанд:

Ёқут набошад аҷаб аз **маъдани** ёқут,

Гулбарг набошад аҷаб андар маҳи озор [44].

Калимаи **маъданро** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба чанд маънӣ овардаанд: кони фулуқот, кони сангҳои қиматбаҳо, ҷавоҳирот ва ғайра. Шакли навишти калима дар хатти арабӣ ба таври зайл мебошад: **معادن** ва дар қолаби **мафъал** мебошад [9, 663].

Вақти баҳор асту вақти варди **муваррад**,

Гетӣ ороста чу **хулди мухаллад** (22).

Дар як байт такрор шудани се вожаи арабӣ, **муваррад**, **хулд** ва **мухаллад**. Вожаи **мухаллад**дар луғат ҳамешагӣ, ҷовидон, доимӣ, абадӣ, боқива дар қолаби **муфаъъл** мебошад [8,780]. Вожаи **хулд** дар «Фарҳангзабони тоҷикӣ ба чунин маъноҳо омадааст 1. бақои доим ва ҳамешагӣ, ҷовидонӣ; 2. биҳишт, ҷаннат, фирдавс [10,502]. Калима **муваррад** хоси забони арабӣ мебошад ва шарҳаш дар луғат чунин аст 1. гулкарда, шукуфта; 2. маҷ. гулгун, сурх ва дар қолаби **муфаъъл** мебошад [9,715].

Лабат ба май, каф ба ҷому гӯш ба барбат

Дил-т қавӣ, тан ҷавону рӯй **муваррад** (23).

Дигар аз вожаҳои арабие, ки дар қасоиди шоир ба кор рафтааст, вожаи **ҷулҷул** мебошад. Масалан:

Чун фохтаи дилбар бартар парад аз ар-ар,

Гӯйӣ, ки ба зери пар, барбаста яке **ҷулҷул** (69).

Маънои вожаи **ҷулҷул** дар луғат чунин мебошад:1. зангӯлаи хурд, ки ба доираву нақора ё гардани ҳайвонот мебанданд. 2. доира, даф [10;2. 793]. Вале дар қасоиди Манучехрӣ ба маънои зангӯла истифода шудааст.

Вожаи **зуфунун** дар луғат донандаи чандин илму фан, соҳибу илму фазилатҳо; донишманд, аллома маънидод шудааст [9, 552].

Эй зунасаб ба асли худу **зуфунун** ба илм,

Комил ту дар фуни замона чу як фаннӣ (144).

Дар қасоиди Манучехрии Домғонӣ калимаю таркиб ва ибораҳои арабӣ хеле зиёд ба чашм мерасанд ва аз онҳо шоир барои ифодаи фикри баландпарвози худ фаровон истифода карда, қасоиди худро ҳам аз нигоҳи маънӣ ва ҳам аз нигоҳи шакл хеле хонданбоб кардааст.

Ҳамин тариқ, аз мисолҳои гирдоварда маълум гашт, ки калимаҳои камистеъмоли арабӣ дар қасоиди Манучехрии Домғонӣ мавқеи махсус дошта, истифодаи чунин калимаҳо тарзи гуфтори шоирро содаву раван ва фаҳмо гардондааст.

Рӯйхати адабиёт:

1. Бердиева Т. Назарияи иқтибос. / Т. Бердиева./ - Душанбе, 1991.-128 с.
2. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои 9-10). Қисми 1./ М.Н. Қосимова./-Душанбе, 2003. - 490 с.
3. Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. 1.- Луғатшиносӣ./Ҳ. Маҷидов./-Душанбе, 2007.-243 с.
4. Муҳаммад Тақии Баҳор. Сабкшиносӣ. Ҷ.2.- Техрон, 1349.- 436 с.
5. Назарзода С. Забон ва истилоҳот. (Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот)./С. Назарзода/- Душанбе, 2003.- С. 59 –71.
6. Саймиддинов Д. Лексика среднеперсидского языка. Авт. дис. доктор фил. наук. /Д. Саймиддинов/- Душанбе, 1998. – 54 с.
7. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1.-М.: СЭ. 1969.- 951с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. – М.: СЭ. 1969.-949 с.

9. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ.–Душанбе, 2008.-Ҷ.1.- 950 с.
10. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ.–Душанбе, 2008.-Ҷ.2.-945 с.
11. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик (асри X).-Душанбе, 1979. - 101 с.
12. Шанский Н. М., Иванов В. В. Современный русский язык. – М.: Просвещение, 1981. – 190с.

Манбаъ:

1. Манучехрии Домғонӣ. Девон. Бо эҳтимоми Саид Муҳаммади Сиёқӣ.–Тоҳрон, 1390 – 421с.

МАЛОУПОТРЕБИТЕЛЬНЫЕ АРАБСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В КАСЫДАХ МАНУЧЕХРИИ ДОМГОНИ

В данной статье речь идет о малоупотребительных заимствованных словах с арабского языка в творчестве Манучехрии Домгони, которые проанализированы на материале его касид, как одного из продуктивных поэтических жанров творчества поэта. В статье также отмечается, что анализируемая группа слов имеет своеобразные языковые и семантико-стилистические особенности. К числу таких особенностей можно отнести такие семантические свойства как трудность в понимании этих слов и недоступности их употребления в повседневной разговорной речи, а также и в литературном языке. С другой стороны, следует отметить, что ограничение употребления и недоступности употребления этих слов способствовали в трудности их понимания. В творчестве Манучехрии Домгони количество данной группы слов употреблены в ограниченном количестве.

Ключевые слова: арабские заимствования, лексический состав, непонятные по значению, понятные по значению, специальные слова, состав, слова, касиды, значение, форма, лексическая особенность, доступные, культура, лексика.

ARAB INFREQUENT BORROWINGS IN MANOUCHEHRI DOMGHONI QASIDAS

In this article we are talking about infrequent borrowing words from Arabic in the qasidas Manuchehri Domghoni which analyzed as one of the productive poetic genre of the poet's creativity. The article also notes that the analyzed group of words are a kind of semantic and stylistic features. Such attributes can include semantic features as the difficulty in understanding these words and inaccessibility of their use in everyday

conversation, as well as in the literary language. On the other hand, it should be noted that the restriction of use and the use of these words unavailability contributed to the difficulty of understanding. In the qasidas of Manouchehri Domghoni this group of words are used in a limited number.

Keywords: Arabic borrowing, lexical structure, unclear in meaning, clear in meaning, special words, part of words, qasida, value, form, lexical features, culture, words.

Сведения об авторе: Муслимов Х. - ассистент кафедры истории языка и типологии ТНУ. 907-93-10-94

С. Маҷидова (ДДС ба номи Алишери Навоӣ)
МАЪНИОФАРИИ ҶОМӢ БО САНЪАТИ ТАШБЕҲ
ДАР ЗЕРИ КАЛИМАИ “ДИЛ”

Ҳар як шоир бо маҳорати суҳандонӣ ва устодии худ аз санъатҳои бадеӣ истифода менамояд. Вақте ашъори адибонро варақ мезанем, ба маҳорати шоири онҳо асосан аз ғояҳои баланд, мазмуни барҷаставу дилнишин, латифу нозук ва шакли зебо, ки бо воситаи тасвирҳои бадеӣ ва санъатҳои адабӣ ороиш дода шудааст, баҳогузори мекунем. Зеро воситаи тасвир асоси бадеияти қалами шоирро муайян намуда, барои ғоҷаму

дилнишин ва таъсирбахш баён намудани мақсад ва ғояи асар омили асосӣ мебошад. Яъне санъатҳои бадеӣ мақсад ва ғояи пешбурдаи шоирро ҳам шаклан ва ҳам мазмунан нишонрас мегардонад. Чи тавре ки Шамси Қайси Розӣ дар “Ал-мӯъҷам” овардааст: “Ҳар сухане, ки дар он маънии латиф набошад, таъби аҳли тамиз ба он майл намекунад, ҳамчунон бошад, ки зарфи холӣ ва дар вай матоъ набувад.”[6,161]

Санъатҳои шеърӣ дар ашъори ҳар як шоир мақоми хосса дорад. Аз ҷумла, дар ашъори устоди шоирони асри ХУ Абдурахмони Ҷомӣ низ истифодаи сухани фасеҳ ва биниши нозук ба назар мерасад, ки мо барои исботи фикри худ маъниофарии шоирро дар асоси як калима – “дил” ва як санъати шеърӣ – “ташбеҳ” дида мебароем.

“Дил” аз ҷумлаи сермахсултарин калимаҳои ашъори адибони форсу тоҷик ба шумор меравад, ки калом бадеъ бо тобишҳои гуногуни маъноӣ ҷилвагар мегардад. Аз ҷумла дар “Девони Фонӣ”-и Алишер Навоӣ 726 маротиба, дар девони Ҳофиз 594 маротиба [1,7] ва дар девони Абдурахмон Ҷомӣ 820 маротиба ба калимаи “дил” дучор меоём. Аз сермахсулии калимаи “дил” дар шеърҳои ғазалҳои адибон дарк намудан мумкин аст, ки маъноҳои ҷудогона ва ҷолибро дар худ таҷассум намудааст.

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” “дил” ба маъноҳои 1 – узви хунгардонӣ (ба шакли халтачаи мушакӣ), ки дар тарафи чапи сари синаи инсон ва ҳайвон воқеъ аст, қалб; 2 – дарун, дохил, даруни чизе; 3 – ботин, хотир; ҷон, рӯҳ; 4 – фикр, андеша; 5 – майл, хоҳиш, ҳавас; 6 – дилбар, ёр, маҳбуба, дӯст; 7 – далерӣ, шучоат, ҷуръат оварда шудааст.[4,370] Инчунин якчанд ибораҳои таркибӣ низ шарҳи тафсири худро ёфтаанд. “Дил” дар луғати “Фарҳанги осори Ҷомӣ”[2,215] низ чун “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ифода ёфтааст.

Дар яке аз луғатҳои мӯътабари забони форсӣ, ки луғати Муҳаммад Муъин аст, 12 то таркиби маъноии калимаи “дил”

бо чунин тартиб зикр ёфтааст: Дил: 1 – узви дохилии бадан ба шакли санавбаре, ки сорбонҳояш мӯчибу даруни хун мегардад; 2 – шикам; 3 – хотир, замир; 4 – қон, равон; 5 – мағзи сар; 6 – мағзи дарахт ва монанди он; 7 – миён, васат, дарун, дохил, дили дарахт; 8 – марказ; 9 – қуръат, шаҳомат; 10 – Лутфи раббоню руҳонӣ ва он ҳақиқати инсон аст ва мударрис ва олим ва ориф ва ошиқ аст; 11 – маҳалли тафсили маонӣ: нафси нотиқа; 12 – махзани асрори ҳақ, қалб.[10,1386]

Аз рӯи шумораи нишондодашуда маълум мегардад, ки дар девони Ҷомӣ калимаи “дил” хеле сермаҳсул буда, дар луғатномаҳои болоӣ низ аз ғазалиёти шоир мисолҳои фаровон истифода гардидаанд. Зеро Ҷомӣ “дил”-ро бо маънову мазмунҳои гуногун ва тобишҳои ҷолиб ба риштаи назм кашидааст, ки дар ғазалиёти ӯ ба маъноӣ узви хунгарди инсон, маъноҳои ифодакунандаи муносибатҳои ҳиссӣ ва шуурии инсон, ифодагари муносибатҳои иҷтимоии инсон, ифодагари воқеаҳои таърихиву асотирӣ, диниву мазҳабӣ, маҷозӣ, тасаввуфӣ ва ғайра намоён шудааст. Инчунин ин ҷо маҳорати баланди суҳанофарӣ ва маънигустарии Ҷомӣ низ мавқеи махсус дошта, ӯ дар ашъори худ аз санъатҳои бадеӣ бомаҳорат ва бомаврид истифода намуда, доди суҳанро додааст ва худ чунин тасдиқ намудааст:

Рамузи ишқ шавад фош агарна килк Ҷомӣ,
Суҳан ба сурати ташбеҳу истиора нависад. [9,142]

Аммо бояд таъкид намуд, ки дар ғазалиёти Ҷомӣ на танҳо ҷанбаҳои ҳиссу шавқ ва шӯру иштиёқи ошиқ, балки дар ҳар байт ба мавзӯи ҷудогона, фикру андеша ва панду андарзҳои гушношунид бархӯрдан мумкин аст, ки ин маъниофарӣ ва санъати баланди шоиронаи ӯро нишон медиҳад. Дар ашъори шоир “дил” бо воситаҳои бадеии гуногун, аз ҷумла ташбеҳ, истиора, киноя, муболиға, тазмин, тавсиф, талмеҳ, таҳхис, лаффу нашр, ихом, тазод ва ғайра бо

тобишҳои рангбаранг ҷилвагар шудааст, аммо дар ин гузоришот мақсади пешгузоштаи мо танҳо бо воситаи “ташбеҳ” муайян намудани маъниофарии шоир аст:

Чӣ гӯям ки аз ғамат чун метапад дил,

Чу сайди ғарқа дар хун метапад дил. Ф.101/1

Дар байти болоӣ маъноӣ “дил” ба воситаи ташбеҳи равшан муайян шудааст. “Тапиши дил” ба “сайди ғарқа дар хун” ташбеҳ карда шудааст ва ба ин восита “шиддати эҳсосоти дарунии дил”-ро ифода намудааст. Яъне аз эҳсосоти баланди дарду ғам тапиши дил ба шиддат, ба вачҳ омада, мисоли сайди ба хун олуи дар тапиш аст. Шоир ана ҳамин ҳолати кори дил, тапиш ва ба хун олуи будани дилро тавассути санъати ташбеҳ ба сайди тирхӯрда, захмдида, ки ғарқаи хун аз тири сайёд асту бо худ метапад шабеҳ намудааст.

Сӯхт Ҷомиро дилу раҳме накард он масти ноз,

Мастро, охир, чӣ бок аст аз кабои сӯхтан! Ф.301/7

Дар байт маъноӣ “дил” бо воситаи ташбеҳи пӯшида оварда шудааст. Шоир “дили сӯхта”-ро ба “кабои сӯхта” ташбеҳ кунонидааст. “Дили сӯхта” ба кабои (хӯроке, ки бо гӯшт тайёр мекунад) дар оташ пухта монанд аст. Бо ин восита шоир чиқадар дарднок будани ҳиссиёти ботинӣ, эҳсоси дили ошиқро ифода намудааст. Яъне дили ман (ошиқ) дар оташи ишқ чунон дар азобу итоб аст, аммо маъшуқи бебок ба ин зътиное надорад.

Бе лаъли ту дил даруни сина

Хун аст чу май дар обгина. В.458/1

Дар байт “дил” ҳамчун узви инсон аст, ки таркиби «даруни сина», яъне дар қафаси синаи инсон ҷой доштан ва калимаи «хун» ин маъноро равшан мекунад. Шоир бо воситаи ташбеҳи равшан дили дар хун тапидаистодаро ба майи сурхи дар даруни шишабуда шабоҳат додаст, ва инчунин маҷозан дили хуншударо низ дар назар дорад, ки чун манбаи ҳиссиёт,

қалби пурғаму алам ва маҳзуни ошиқи дар ҳаҷрбуда, дар ҳасрати маҳрумӣ мондари мефаҳмонад.

Гирифт он ки чу ҷон дар даруни дил ҷо дошт,
Ба сони мардумак андар саводи дида висок.

X.224/4

Дар байти мазкур маънои “дил” бо воситаи ташбеҳи пӯшидаи мураккаб оварда шудааст. Дар даруни дил, дар ботини инсон ҷой гирифтани ҷонро ба гавҳараки чашм, ки дар миёни дидаи инсон ҷой дорад монанд кардааст. Маҷозан дар қалб, дар дилу ҷони касе чун чизи азизу мӯътабар, бемислу монанд ҷой гирифтани аст. Яъне “ҷон”- гавҳар, мардуми чашм ин ҷо сирру асрор буда, “дил” ҷои хуфёна, пинҳона маҳзани асрор аст.

Аз шикӯи сина бар дил мефитад з-он рух фуруғ,
Хонаи вайрон, бале, аз нури маҳ дорад ҷароғ. Ф.52/4

Азбаски сухан ваҷҳи синаи сӯроҳ меравад, пас ногузир дар ин байт аз дили муқаррари инсон, дили моддӣ ва як аъзои инсон ҳарф зада шудааст. Он ҳамчун манбаи ҳиссиёт истифода гардидааст. Истилоҳи «дил» дар байти мавриди назар бо ибораи “хонаи вайрон” ва “фуруғи рух” бо “нури моҳ”, “рӯшани дил” бо “ҷароғ” таносуб дорад. Дар байт аз хусуси дили умедвор сухан меравад, зеро ҳамин фуруғи моҳе, ки хира аст, ба ин қалб аз ишқ умед доштанро илқо менамояд. “Бар дил афтидани фуруғ” маҷозан аз дунё боуммед будани инсонро ифода намудааст. Шоир бо воситаи ташбеҳи пӯшидаи дили хешро ба “хонаи вайрон” шабоҳат медиҳад, ки дар мисраи дуюм ба фикр равшанӣ меандозад, яъне таҷаллии нури илоҳӣ аз назари шоир ба ҳамин гуна дил бештар умеду умедворӣ мебахшад. Дар байти дигар низ шоир “дил”-ро ба вайрона шабоҳат медиҳад, аммо дар он қалби мӯҳтоҷро дар назар дорад:

Дил ҷӣ бандам ба маҳу меҳр, ки ин вайрона

Рушноӣ напозирад ба ҷароғи дигарон. Ф.292/3

Байти дигар:

баробари манбаи шодиву нишот, манбаи дарду алам низ
корбаст намудааст.

Чу лола доғи Лайлӣ дошт дар дил,
Гуле, к-аз турбати Маҷнун баромад.

Х.122/5

Дар байт шоир санъати ташбеҳро хеле моҳирона
истифода бурда, «дил»-ро чун манбаи эҳсосии инсон, қалби
ғамгин ифода намудааст. Яъне сиёҳии даруни лоларо доғи дили
Маҷнун ғаму андӯҳи ишқи Лайлӣ хонда, аз ин сиёҳӣ, ки тухмаи
гул аст, дар турбати Маҷнун сабзидани гулро васф намудааст.
Шоир ин ҷо бо воситаи ташбеҳи измор “дил”-ро чун манбаи
ғаму андӯҳи ишқи Лайлӣ васф намудааст ва бо чунин монандӣ
манбаи эҳсоси чуқури дарду ғам ва алам будани қалби инсонро
акс намудааст. Дар ин байт бошад тобиши дигари “доғи лола”-
ро воমেҳӯрем:

Халқе чу гул шукуфтаву хандон ба тарфи боғ,

Мову диле зи ҳаҷри ту чун лола доғ-доғ. Ф.50/1

Дар байт “дил” қалби пуризтироб ва дар ҳаҷрмонда буда,
ба “лолаи доғ-доғ” монанд карда шуда, таносуб дорад ва дар
айни ҳол ба гули шукуфтаву хандон тазод аст. Ачиб ин ҷо
зоҳир мегардад, ки шоир дар қатори шахси худ, яъне
ҷонишини шахсии «мо», «дил»-ро низ алоҳида таъкид
менамояд. Ин ҷо вожаи «дил» қариб дар радифи шахс - инсон
қарор гирифтааст. Доғ-доғ будани дил аз доғи муқаррарии
зоҳирӣ-тасвирӣ дигар буда, ин аз ҳамон сӯзишу бирён будани
дил нишона аст. Он ҳамчун манбаи тафаккур, ҳамчун ҷараёни
рӯҳии қаҳрамон намудор мегардад.

Гаштай гум, дило, ба фикри лабаш,

Чун магас ғарқи ангубин шудай. Ф.425/6

Дар ин байт “дил” ба маънои шахс омадааст. Ин ҷо
«дило» чун муҳотаб ифодакунандаи шахси ошиқ аст, ки шоир
онро бо воситаи ташбеҳи равшан овардааст. Шоир шахси
ошиқ ва аз ишқ беҳудгаштаро ба магасе, ки ба шахду ширинӣ

ғарқ мешавад монанд карда, ба фикри лаби маъшуқа, лутфу марҳамати маъшуқа шефта шудани ўро таъкид мекунад. Яъне “дил” дар байт “манбаи гирифторӣ, шефтагӣ” корбаст шудааст.

Дил оина асту тафриқаи рӯзгор занг,

Ин занг чуз ба сайқали май кай тавон зудуд?! В.193/3

Дар байти “дил” қалби пурэхсосро ифода намудааст, ки он мушоҳиди тамоми воқеоти аз сар гузаронидаистодаи инсон буда, ба “оина”, ки аксунандаи сурати чизҳост, ташбеҳ шуда омадааст. Яъне “дил” мисоли ойинаест ва парокандагии рӯзгор занг, хирагии ойина аст, ки ин зангро, ин хирагиро танҳо бо сайқали май метавон покиза намуд. Ин ҷо “май” ба маънои ишқи илоҳӣ корбаст шудааст ва аз ин бармеояд, ки “дил” дар байт маънои “таҷаллии ҳақиқати илоҳӣ” аст.

Дил чу тӯморест, дар ҳар печи ӯ сад ҳарфи шавқ,

Хоҳамаш аз риштаи ҷон баст бар бозӯи ту. Ф.324/3

Дар байт “дил” ба маънои “манбаи шавқ” ифода ёфта, бо воситаи ташбеҳи равшан ба “тӯмор”, ки номаи ба шакли лӯла печонидашуда аст[5,382] монанд карда шудааст. Аммо ин ҷо “тӯмор” ба маънои динӣ, оятҳои Қуръони каримро ба қоғаз навишта, дар шакли секунча печонда, бар сина ва ё бозу баста гаштан омадааст. Яъне дили ман мисоли тӯморест, ки дар ҳар печи худ шавқи ишқу муҳаббат ва дидори висол дорад. Ин шабеҳи шоир бевосита ба шакл - секунчагӣ ва қабатҳои дил ишора буда, чун воситаи ҳимоятгари инсон аз тамоми ҳаракат, ҳолат ва нохушиҳо корбаст шудааст.

Эй ки чун ғунча диле дорам аз андӯҳи ту танг,

Ҳамчу гул чанд дурӯ бошиву чун лола дуранг? Ф.80/1

Дар байт “дил” бо ташбеҳи равшан ба “ғунча” шабоҳат дорад. “Ғунча” гули ношукуфта буда, ҷои пинҳонаро ифода кардааст, аз ин лиҳоз “дил” дар байт маҳзани сиру асрори ниҳонист. Яъне ин ҷо “гул” киноя аз маҳбубаи бевафо буда, бо

дурӯягӣ дили ошиқеро, ки ишқи ӯро дар қалби худ сир медорад андӯҳгин карда истодааст.

То чу ҷоми май зи дастам рафтаӣ,

Бо дили пурхун чу соғар мондаам. Ф.170/3

Дар байт “дил” зоҳиран ба маънии аслии худ чун узви инсон омадааст, нишонаи он калимаи “пурхун” аст. Аммо ин ҷо ишора ба қалби пурэхсоси ошиқ буда, “дили пурхун” қалби дардманду пулармон корбаст шудааст. Яъне лаҳзае, ки “ҷоми май” аз дастам бадар рафт, ман бо қалби дардманду пулармон чун соғар, ки майи сурх дорад мондам. Шоир бо воситаи ташбеҳи равшан “дили пурхун”-ро ба соғари май монанд карда, бо чунин ташбеҳ маркази гардиши хун ва маркази ҳиссиёт будани дилро ифода намудааст.

Мурғи ваҳшист дилам, з-он сабаб аз риштаи сабр,

То зи ғам рам накунад, бастапараш медорам. Ф.178/6

Дар байт “дил” чун “манбаи эҳсос” буда, калимаҳои “сабр” ва “ғам” нишонаи маъноии он аст. Инчунин ин ҷо санъати ташбеҳ низ мавқеъ дорад, ки шоир то дар дил ҷой гирифтани сабру собирӣ ва ғамро паси сар кардан онро ба “мурғи ваҳшӣ” монанд кардааст ва мақсад аз ин монандкунӣ дар қалби инсон дар баробари сабру собирӣ ҷой доштани бебокиву бесабрист, ки ба он тарбия ва эътибор лозим аст. Яъне дили ман озоду бебок чун мурғи ваҳшист, з-ин сабаб то ба дарду ғам сабуриро пеша накунад, бозътиборона, баста нигоҳ медорам.

Ту хотамиву ҳалқаи он сайри дурият,

Дил фасси он, маорифу асрор нақши фас.

В.307/3

Дар ин байт санъати ташбеҳи пӯшида мавқеъ дошта, шоир “дил”-ро ба “фас” санги қимматбаҳо [3,230] ташбеҳ намудааст ва маърифат, илму донишро нақши он фас шуморидааст. Яъне ту “хотамӣ”- ангуштарӣ [3, 278], ки аз ноёбтарин, қимматбаҳотарин санг созиш дорӣ ва барои ба ту

соҳиб шудан, бояд дилро соҳибмаърифат сохт, макони илму дониш намуд. Бояд қайд намуд, ки гавҳару санги қимматбаҳо ҳам бе орову бе машаққат ангуштар намешавад. Дар ташбеҳи шоир низ “дил” чун санги қимматбаҳо, як парча гӯшт аст, барои тарбия ва ороиши он илму маърифат ва иродаи мустаҳкам лозим. Яъне “дил” дар байт махзани сирру асрор, макони маърифат аст.

Дилам он мавҷзандарёст з-авсофи ҷамоли ту,
Ки афтад сад садаф гавҳар зи ҳар мавҷаш ба соҳилҳо.

Х.27/2

Дар байт “дил” бо ташбеҳи равшан ба “мавҷзандарё”-дарёи пурмавҷ монанд карда шудааст ва манбаи гавҳар, макони илму ифода мекунад. Яъне дили ман мисоли мавҷзандарёст, ки аз васфу тавсифи ҷамоли ту, аз ҳар як мавҷи ӯ садҳо садафу гавҳар – сухани мавзуну фасеҳ ва балғ, маъниҳои бикру нозук мерезад.

Дил, ки маҳрум нишастаст аз он оразу хол

Монда мурғест ҳам аз об, ҳам аз дона ҷудо. Х.44/4

Маънои “дил” бевосита дар мисраи дуввум акси худро ёфта, диле, ки аз лутфу марҳамат ва латофати маъшуқа маҳрум мондааст, ба мурғе ташбеҳ карда шудааст, ки аз обу дона ҷудо мондааст. “Дил” дар байт манбаи умедворӣ буда, қалби ошиқест, ки аз бевафогии маъшуқ дар азоб аст, дарди ҳаҷру ҷудой дорад.

Турраи шабранги ту Лайливу дил Маҷнунӣ он,

Лаъли шаккарбори ту Ширину ҷон Фарҳоди ӯ.

Ф.336/2

Дар байт “дил” ба маънои савдоию шефта омадааст, ки калимаи “Маҷнун” нишонаи он аст ва ин ҷо дили савдоии ошиқ, қалби шефтаву шайдои ошиқ ба Маҷнун бо ташбеҳ ифода ёфтааст. Яъне шоир зулфони сиёҳу печдарпечи маъшуқаро ба Лайлӣ ва қалби савдоиву мубталои ошиқро ба

Маҷнун, лаби шаккарбори ӯро ба Ширину чони дар роҳи ишқ
фидоғаштаи ӯро ба Фарҳод шабоҳат додааст.

Дил чӣ бандам ба маҳу меҳр, ки ин вайрона

Рӯшноӣ напазирад зи чароғи дигарон. Ф.292/3

“Дил” чун манбаи ҳиссиёт қалби эҳтиёҷмандро
ифода намудааст. Дар байт дил талаби ишқи ҳақиқиро дошта,
эҳтиёҷмандии онро ифода кардааст, яъне ба маҳу меҳр дил
баста наметавонам, зеро ин қалби вайронаи ман аз чароғи
дигарон равшан намешавад, онҳо эҳтиёҷи маро қонеъ карда
наметавонанд. Ин ҷо “дил” ба “вайрона” ташбеҳ карда
шудааст.

Аз таҳлили маъновии байтҳои болоӣ аён мегардад, ки
Ҷомӣ устои суҳан аст. Шоир каломӣ бадеъро ба балогат ва
фасоҳат расонидааст. Чи тавре ки ӯ худ такрор ба такрор
месарояд, аз ҳар як нафаси ӯ дурру гавҳар мерезад, каломӣ
шоир фасеҳ ва балеғ аст. Монанди он ки наққош дар
сураткашӣ нақшгузорӣ мекунад, Ҷомӣ низ ашъори худро бо
санъатҳои бадеӣ оро дода, нақшгузорӣ кардааст. Дар байтҳои
болоӣ аз маҳорати шоир мо воқиф гардидем, зеро дар ҳар
байти овардашуда, Ҷомӣ аз якҷанд санъати бадеӣ истифода
намудааст, азбаски мақсади пешгузоштаи мо танҳо талқини
“дил” бо воситаи ташбеҳ буд, мо воситаҳои бадеии дигарро
сарфи назар намудем. Шоир дили бедор, шиддати қалби
пурэҳсоси худро ба сайди ғарқа дар хун, дарди ботин, эҳсоси
қалбии худро ба каботи сӯхта, қалби дар ҳаҷру фироқ мондаи
ошиқро ба майи сурхи дар шиша ҳайронмонда, дилу ҷонро ба
гавҳарак ва саводи дида, дили дардмандро ба хонаи вайрона,
маърифати дар қалб афтодаро ба равшанӣ ва нури офтоб,
қабати дилва шакли онро ба тӯмори печдарпеч, қалби аз илму
маърифат бойро ба маҳзани гавҳару манбаи илм, дарду алам ва
доғи дилро ба доғи лола, дили гирифтори ишқ ва савдоиро ба
Маҷнун, ашъори бемислу монанд ва сурудаҳои қалби худро ба
гавҳари ноёбу қимматбаҳо, ки аз ҳар мавҷи дарё ба соҳил

мерезад, ошиқи ташнаи ишқро ба шахси ташнаи оби салсабил, орзуҳои армонгаштаи дилро ба лолаҳои чида, аз навдааш чудонамудаи саҳро, қалби бебоку бепарвои ошиқро ба мурғи ёвой, ваҳшӣ, қалби аз ишқ беҳудро ба магаси ғарқи ангубингашта, қалби аз илтифоти маъшуқ бебаҳраро ба мурғи аз обу дона маҳрум ва ҳамчунин манбаи ишқ, макони орзуҳо, манбаи тафаккур, манбаи огоҳӣ, манбаи покизагӣ, манбаи шавқ ва дигар воситаҳо ташбеҳ намудааст, ки қироати он хонандаро ба вачҳ меорад. Аз шарҳу талқини байтҳо аён мегардад, ки “дил” дар ашъори шоир бо тобишҳои гуногуни маъноӣ ҷилва намуда, танҳо бо як санъат ё маъноҳои дар луғатномаҳо овардашуда не, балки услуби хоси ҳуди шоирро намоён мекунад. Чунин услуби баён бевосита ба ҷаҳонбинӣ, нигоҳҳои эстетикиву бадеӣ, қобилияти фикрронии мантиқӣ, дунёбинӣ ва эҳсоси он бо диди нозук аст. Аз ин сабаб ҳар як калима ва ё истилоҳ дар асоси илми бадеӣ интихобнамудаи шоир, вобаста ба мақсади эҷодкор маъноҳои гуногун ва ҷудогонаро касб мекунад. Ҳамчунин шоир аз силсилаи маъноӣ асосӣ дур нашуда, андешаҳои бикри ҳудро дар атрофи он баён мекунад. Мо дар боло шаклбӣи маъноӣ “дил”-ро бо санъати ташбеҳ аз назар гузаронидем ва тобишҳои гуногун ва ҷудогонаро пешкаш намудем. Дар рафти таҳлил ҳамаи ғазалиёти Ҷомӣ аз назар гузаронида, байтҳои якхела сарфи назар карда, байтҳои ҷудогонаро интихоб намудем ва ин ҷо танҳо дили бо ташбеҳ ороёфта, ки аз саҳрои рози шоир қатраеро дар бар мегирад, пешкаш карда шуд. Аммо дар ин мақола даъвои онро надорем, ки ҳамаи ифодаҳои ташбеҳкардаи шоир акси ҳудро ёфтааст, шояд ягон маъноӣ нозук ва дилписанди шоир аз назари банда дур монда бошад, зеро ҳар як нафаси Ҷомӣ дурру гавҳар аст.

Адабиёт:

1. Қуронбеков А. “Дил”- ҳақоиқ жилвагоҳи. Алишер Навоий ижоди ва шарқ адабиёти.(маж.). Тошкент-2011.-7-14б.

2. Нурув А. Фарҳанги осори Ҷомӣ.- ҷ.I. Душанбе, 1983.

3. Нурув А. Фарҳанги осори Ҷомӣ.- ҷ.II. Душанбе, 1984.

4. Фарҳанги забони тоҷикӣ.қисми I.Москва,1969.

5. Фарҳанги забони тоҷикӣ.қисми II. Москва,1969.

6. Шамс Қайси Розӣ. Ал-Мӯъҷам. - Душанбе: Адиб, 1991, 464 б.

7. Ҷомӣ А. Фотиҳат-уш-шубоб. Душанбе: Ирфон, 1987.-576с.

8. Ҷомӣ А. Воситат-ул-иқд. Душанбе:Ирфон,1988.-560 с.

7.Ҷомӣ А. Хотимат-ул-ҳаёт. Душанбе: Адиб,1989.-544 с.

د کتر محمد معین. فرهنگ فارسی. تهران. ۱۳۸۶

СМЫСЛОВОЕ ФОРМИРОВАНИЕ ОБРАЗА “ДИЛ” (СЕРДЦА) ПОСРЕДСТВОМ МЕТОДА СРАВНЕНИЯ В ГАЗЕЛЯХ ДЖАМИ

Употребление одного и того же слова-образа в творчестве поэтов-классиков свидетельствует о своеобразии и многозначительности его смысла. В данной статье поэзии Джами о душевных исканиях показана в разнообразии образов, путём поэтического мастерства. Особое значение в лирике поэта имеет место художественное искусство и поэтическое мастерство, которые являются ключом к пониманию образов, созданных поэтом и восхищению его красноречием и эстетикой его творчества.

Опорные слова и выражения: сердце, газель, символ, образ, поэтическое мастерство, смысловая трактовка, сравнение, поэтика.

SPIRITUAL TRENDS OF “HEART” SUMBOL AS A REPRIMAND ART IN GAZELLES OF DJAMI

Using of one word demonstrating its various meanings and peculiarities can be seen in words of classical poets indicating the power of word skills. This article is about Djami's poetry in different styles. Special attention is paid to literary art and poetical art, which are keys to understanding the images by aesthetics of his works.

Keywords and expressions: heart, gazelle, symbol, an image, ability of poetry, meaning of description, similarity, literary art, poetical image.

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ФАРҚКУНАНДАИ ИБОРАҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ФЕЪЛӢ ДАР ЗАБОНИ МАТБУОТ

**Бекназарова М., унвонҷӯи кафедраи забони муосири
тоҷикии ДМТ**

Дар забоншиносӣ масъалаи муайян намудани хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ солҳои зиёд мавриди мубоҳиса қарор дошта бошад ҳам, вале ҳанӯз ҳалли пурраи ҳудро наёфтааст. Аз ҳамин сабаб дар байни олимони ақидаи ягонае дида намешавад. Воҳидҳои фразеологӣ забонро чунин таъриф кардан мумкин аст: «Воҳидҳои фразеологӣ таркиб, ибора ва ҷумлаҳои устуворе мебошанд, ки аксар маънои яклухти маҷозӣ доранд». Ҷойи калимаҳо дар таркибашон устувор аст. Маънои умумии воҳидҳои фразеологӣ аз маънои луғавии калимаҳои таркиби онҳо бар намеоянд. Аммо мавҷудияти калимаҳо дар таркиби воҳид ҳатмист. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун масолеҳи тайёр дар забон вучуд доранд. Гӯянда ва нависанда онҳоро бо мақсади муассир ва образнок, тару тоза баён кардани матлаб, бо мавқеъ истеъмоли менамояд. Дар забоншиносии тоҷик аввалин тадқиқотҳо доир ба воҳидҳои фразеология ба қалами Н. Маъсумӣ «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик», Ҳасанов И. «Лексика ва фразеология. Дар асоси материали романи «Духтари оташ»-и Ҷ. Иқромӣ», Шавкатниёзӣ «Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ» тааллуқ дорад. Баъдан тадқиқоти мукаммале аз тарафи забоншинос Ҳ. Маҷидов ба анҷом расидааст, ки хизмати мавсуф дар пешрафти ин риштаи илм

назаррас аст. Забоншинос Маҷидов Ҳ. дар асараш «Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик» тамоми хусусиятҳои воҳидҳои фразеологии забони тоҷикиро ба риштаи тадқиқ кашидааст. Муаллиф зикр мекунад, ки ифодаи маъноӣ яклухти ба ҳиссаҳо ҷудонашаванда, устувории таркиби лексикӣ, аз байн рафтани алоқаи зиндаи синтаксисии ҷузъҳои таркиби ибора ё то андозае хира шудани ин алоқаҳо ва тамоюли умумихалқии онҳо хусусиятҳои асосии воҳидҳои фразеологиро ташкил медиҳанд. Воҳидҳои фразеологӣ дар шакли ифодаҳои ниҳоят мухтасар таҷрибаи ҳаёти бисёрсолаи одамон, таъбу кайфият ва урфу одати онҳо инъикос кардаанд. Онҳоро дар мавридҳои офаридани образҳои дилчаспи бадеӣ, портрет ва лавҳаҳои ҷудогонаи зиндагӣ баҳодихӣ ба ҳодисаю воқеаҳои ҳаёт ҳамчун воситаи муҳиму тайёри забон ба кор мебаранд [Маҷидов Ҳ. Фразеологияи забони адабии ҳозираи тоҷик.- Душанбе, 1982.-С.4]. Нависанда ё гӯянда ҳодисаву воқеаҳои реалиро метавонад, тавассути ин воҳиди луғавии забон образноку муассир баён намояд. Манбаи асосии пайдоиши воҳидҳои фразеологӣ забони зиндаи халқ аст. Масалан, «**сари касеро ҷуфт кардан**», «**ба сари касе об рехтан**», «**косаи сабри касе лабрес шудан**», «**ба дили касе алов андохтан**» аз забони зиндаи халқ ба забони адабӣ гузаштаанд. Фразеология захираи ибора ва ҷумлаҳои устувори анъанавӣ, маҷозӣ, забонзада шуда ва ба қолаби муайян дохилшудаи забони миллиро дар бар мегирад. Ибораҳои фразеологӣ мафҳуми муайянро ифода намуда, яклухт вазифаи ягонаи нахвиरो адо меkunанд. Онҳо дар давоми асрҳо такмил ва инкишоф ёфта, дар давоми асрҳо ҳам дар маъно ва ҳам дар шакли онҳо тағйирот рух додааст. Тағйирёбандагии воҳидҳои фразеологӣ

пеш аз ҳама ба ҳодисаю воқеаҳои зиндагонии одамон алоқаманд мебошанд. Воҳидҳои фразеологӣ аз ҷиҳати сохту таркибгуногун ва маъноҳои зиёдро дар бар мегиранд. Доир ба масъалаи ҳаҷм, моҳият ва мавқеи воҳидҳои фразеологӣ забоншиносии рус В.В. Виноградов ибрози ақида намуда, ҳангоми таснифот аломатҳои фарқкунандашонро ба чор гурӯҳи дигар ҷудо кардааст:

1. Ибораҳои, ки дар таркибашон калимаҳои кӯҳна (архаистӣ) дида мешаванд.

2. Ибораҳои, ки дар таркибашон архаизмҳои грамматикӣ доранд;

3. Ибораҳои, ки аз ҷиҳати пуробурангӣ фарди- кунонида шудаанд;

4. Ибораҳои, ки ҷузъҳои таркибиашон мустақилии маъноии худро пурра гум карданд ва барои фаҳмидани маъноии яклухти онҳо аҳамияте надоранд;

Муҳаққиқ дар ҳамин таснифоташ баъзе хусусияти фарқкунандаи ибораҳои фразеологиро, ки аз ҳам фарқ мекунанд, қайд кардааст ва дар асоси он таснифоти вижагӣҳои воҳидҳои фразеологӣ феълии забони тоҷикиро низ баррасӣ кардан лозимаст;

а) маъноии яклухти образнокро ифода мекунанд. Масалан, хусусияти образнокӣ дар воҳидҳои фразеологӣ феълии ба оташи касе равшан рехтан, дилтангшудан, дар фикр ғутовар гардидан, дам назадан, думро ҳода кардан равшан зоҳир гардидааст: *Ин суҳан ба оташи ғазоби соҳибхона равшан рехту ҳардуро аз дарвозаи қалон дар соати 12-и шаб берун карданд.* (Муҳаббат ва оила № 17, 22 .04. 2010) .

Ибораи фразеологӣ феълии ба оташи касе равшан рехтан дар «Фарҳанги ибораҳои рехта» ба маъноии қаҳру ғазоби касеро зиёд намудан, касеро асабӣ кардан, касеро шӯронидан омадааст:

Вай дар назди дарвоза истода лаҳзае дилаш танг шуд.
[Муҳаббат ва оила, № 29, 15.07. 2010, С. 4].

Ибораи фразеологии феълии *дили касе танг шудан* ба маънои зиқ шудан, гамгин, малул, озурда хотир шудан омадааст. [390]. Ибораи фразеологии мазкур серистеъмол буда, дар услуби гуфтугӯӣ зиёд ба кор меравад. *Умар дар лаби ҷӯйбор нишаста, дар фикр ғўтавар гардида буд.* [Муҳаббат ва Оила, № 41, 7.10. 2010, С. 7]. Қолаби дурусти ибораи фразеологии мазкур «дар дарёи фикр ғўтавар гардидан» мебошад ва рӯзноманигор калимаи дарёро фурӯ- гузор намудааст. Ибораи рехтаи *дар дарёи фикр ғўтавар гардидан* ба маънои-фикр кардан, ба андеша рафтан омадааст.

Ана мебинед-да шаб рӯз нашуда, инаш ҳам думро хода мекунад – гӯён духтарҳояшро иҷозат надод, то тӯйи онҳоро тамошо кунанд. «Муҳаббат ва оила» № 21 (478) 20. 05. 2010. С.7.]. Ибораи фразеологии феълии *думро хода кардан ба маънии гурехтан, фирор кардан* кор бурда мешавад.

Ибораҳои фразеологии феълии *дам ба дарун нишастан, дар даҳон об гирифтан* ба маънии «гап зада натавоништан, ба гап задан ҷуръат надоштан» дар услубҳои гуфтугӯӣ ва адабӣ серистеъмоланд: *Арӯс дам ба дарун менишаст, дигар чизе нагуфт. Бибиям бошад, гӯё дар даҳонаш об гирифта буд, лом намегуфт* [Муҳаббат ва Оила, № 17, 22.04. 2010,].

б) ҷузъи таркибиашон бо синонимҳояшон иваз шуда наметавонанд. Аслан воҳидҳои фразеологӣ ҷузъҳои устувор доранд, ҳангоми ивази ҷузъҳо маънои онҳо коста мегардад ё ба ибораи озоди наҳвӣ баробар мешаванд. Чунончи, ибораи фразеологии феълии ангушти ҳайрат газидан дар забон маъмул аст. Аммо дар забони васоити ахбори омма ибораи фразеологии «ангушти надомат газидан» истифода гардидааст. Рӯзноманигор ба ҷойи калимаи **ҳайрат** калимаи **надоматро** ба кор бурдааст, ки маънӣ табиӣ набаромадааст. Воҳиди фразеологии феълии **ангушти надомат газидан – пӯшаймон шудан** аст: *Ҳо, худо накунаду нақшаи ифлоси душман амалӣ*

шавад ё бо талафоти гарон мавқеи худро аз даст диҳанд, дигар аз пушаймонӣ ангушти надомат газидан чӣ суд?

Дар мисоли зер низ ибораи фразеологии феълии *дарун* – *дарун худро хӯрдан* дар шакли ғалат – *дарун–дарун худро месӯзонд* омадааст. Нигоранда ба ҷойи феъли *хӯрдан* феъли *сӯзониданро* истифода намудааст, ки матлаб норавшан мондааст: *Арӯс аз чунин шавҳари овозхону шуҳратманд доштаниш мефаҳрад ё рашк мекунад, ки худро дарун ба дарун месӯзонад* [Муҳаббат ва Оила, № 32, 5.08.2010, С. 2].

Аз таҳлили мисолҳо бармеояд, ки ибораи рехта бояд дар қолаби муқаррари худаш кор фармуда шавад. Дар мавриди иваз шудани ҷузъҳо маънои маҷозиро аз даст медиҳад.

в) аз ҷиҳати ифодаи маънои яклухт бо калимаҳои алоҳида хусусияти муродифӣ пайдо мекунанд: чунончи, ҷон ба лаб омадан «беҳол шудан, саҳт хаста шудан», аз дил гузаронидан «ба ҳаёли касе расидани ҷизе, фикр кардан, ба хотир овардан»; ҷашм ба олами ҳастӣ кушодан «таваллуд шудан, ба дунё омадан», дида дӯхтан «ба касе нигаристан, дурудароз нигоҳ кардан; дар тараддуди ёрӣ ва дастгирии касе будан, дар бораи таълим ва озоиши касе ё ҷизе дилсӯзӣ кардан»: *Аз чунин нешзаданҳо ҷонам ба лабам омад, хостам ягон сухани қоғазпеч гуфта, дар ҷояш шинонам аммо боз худамро доштам.* [Муҳаббат ва Оила, № 17, 25.04. 2010, С. 6]. Қаҳрамони Шариғзода 21-уми августи соли 1985 дар ноҳияи Ҷалолиддини Румӣ *ҷашм ба ҳамин олами ҳастӣ кушодааст.* [Муҳаббат ва Оила, № 20, 13.05. 2010, С 2]. *Вай гарчанде шарфаи пои Исломро шунида бошад ҳам, аммо аз ҷойгоҳ сар набардошт ва бо қираи ҷашм ҷониби шавҳар дида дӯхту бо аламу ҳасрат ва рашик хонумонсӯз боз ба оҳу нола даромад.* [Муҳаббат ва Оила, № 25, 17.06.2010, С. 18].

Ҳар як воҳиди фразеологии феълӣ чун масолеҳи тайёри забонӣ дар ҷараёни нутқ ба мураттаб оварда нашуда, онҳо дар шакли тайёр аз захираи луғавии забон гирифта кор фармуда

мешаванд. Истифодаи бомаврид ва бе нуқсони ибораҳои фразеологии феълӣ боиси саҳеҳ баён кардани фикр мегардад.

Дар ҳолати иваз намудани ҷузьҳо маънии табиӣ воҳиди фразеологӣ беобуранг мебарояд. Қаламкашонро зарур аст, ки чунин хусусияти фразеологизмҳоро бояд ба эътибор гиранд.

Як хусусияти муҳимми фразеологизмҳо муродиф- шавии онҳост. Ҳар муродифи фразеологӣ мавқеи корбурди хешро дорад. Аз ин рӯ ҳар як нависанда ё рӯзноманигорро зарур аст, ки ин ҷиҳатро ба эътибор гиранд.

Адабиёт:

1. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Сб. «Избранные труды», том 3, «Лексикология и лексикография. – М., 1978.

2.Маҷидов Ҳ. Фразеологияи забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе, 1982.

3.Камолидднов Б. Ҳуснибаён.-Душанбе: Маориф, 1989.

4.Камолиддинов Б. Сухан аз баҳридигаронгӯянд.- Душанбе, 2001.

5.Назирова М. Фразеологические единицы с компонентом цветообозначения английского, таджикского и русского языков. АКД фил. наук.-Душанбе, 2009.

6.Фарҳанги забони тоҷикӣ.-М.:Советская энциклопедия, 1969.-Ҷ.1.

7.Фарҳанги забонитоҷикӣ.-М.: Советская энциклопедия, 1969.-Ҷ.2.

8.Ҷоилов М.
Фарҳанги ибораҳои таърихӣ ва забони ҳозираи тоҷик.-Душанбе, 1963.-Ҷ.1.

9.Ҷоилов М.
Фарҳанги ибораҳои ҳуҷҷатӣ ва забони ҳозираи тоҷик.-Душанбе, 1964.-Ҷ.2.

10.Ғиёсиддин бини Ҷалолиддин. Ғиёсуллуғот. – Ҷ. I. – Душанбе: Адиб, 1987. – С. 139.

11.Ғиёсиддин бини Ҷалолиддин. Ғиёсуллуғот. – Ҷ. II. – Душанбе: Адиб, 1988. – С. 173.

12.Сирочуддин Алихони Орзу. Чароғи ҳидоят. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.

13.Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. – Душанбе, 2008. – Ҷ. I. – 951с. Ҷ. II. – 949с.

15.Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. Таджикско-русский словарь. – Душанбе, 2006. – 784 с.

**ВАЗИФАИ УСЛУБИИ МУРОДИФОТ ДАР
ҒАЗАЛИЁТИ КАМОЛИ ХУҶАНДӢ**
Маҷидова С., устоди ДДС ба номи Алишери Навоӣ

Ҳар як эҷодкор барои ба хонанда ва шунаванда расонидани андешаву афкори худ аз воситаҳои гуногуни забони истифода мебарад. Зеро эҷодкор ва суҳанвар маҳфузкунандаи луғати забони модарӣ, сайқалдиҳанда ва суфтакунандаи ин сарвати маънавӣ, офарандаи луғати наву тоза ба авлод расонандагони забони модарианд. Бояд гуфт, ки адибону шоирон ҳангоми эҷоди осору ашӯр на танҳо аз захираи гаронбаҳои адабиёти хаттӣ, балки аз забони гуфтугӯӣ, шоҳаҳои шевагии забони модарӣ ва ҳамчунин аз вожаҳои воҳии сермаҳсул муттасил баҳраманд мегарданд. Тавассути луғоту унсурҳои дар осорашон истифоданамудаи адибон таркиби луғавии забонамон бою рангин мегардад.

Маълуми ҳамагон аст, ки як қисми ганҷинаи гаронбаҳои забони тоҷикиро муродифот ташкил дода, барои равонӣ, рангорангӣ ва дилнишинии забони эҷодкор хизматрасон аст. Забони осори Камоли Хӯҷандӣ низ вобаста ба қорбасти муродифот дар таърихи забони адабӣ мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Зеро шоир ҳар як калимаро дар мавриди муҳталиф дар шаклҳои гуногун ба қор бурда, ба осори худ ҳусни зебову фасоҳат бахшидааст. Яъне шоир аз рӯи талаботи мақсад ва тақозои услуби баён аз дохили силсилаи муродифот вожаеро интихоб кардааст, ки асли мақсадро саҳеҳ, равшан ва пурра ифода карда тавонад.

Истифодаи муродифҳо дар назм махсусияти хосро талаб мекунад. Шоир баъзан мувофиқи талаботи вазни арӯз муродиф пайдо карда бошад ҳам, онро ҳам мазмунан ва ҳам шаклан дар ҷараёни фикр пайвастааст, то ки ба

маъно, вазн, оҳангнокӣ, равонӣ, тарз ва роҳҳои гуногуни ифодаи мазмун ва вазни асари манзума хизмат расонад.

Гурчанд муродиғҳо калимаҳои баробармаъноянд, аз ҳамдигар бо тобиш ва ҷилоҳои нозуки маъноӣ фарқ меkunанд. Услубшинос Б. Камолиддинов тафовути асосии калимаҳои ҳаммуродиғро аз рӯи чунин хусусиятҳо нишон додааст: тобишҳои маъноӣ, обуранги эмосионалӣ (ҳиссӣ), обуранги услубӣ, дараҷаи истеъмол ва таносуби маъноӣ бо калимаи дигар. [3,26-27]

Дар осори классикони адабиёти тоҷик, аз ҷумла Камоли Хучандӣ намудҳои зикршудаи муродиғот ба таври фаровон истифода шуда, ҳар яки онҳо бо тобишҳои маъноӣ ва обуранги услубиву эмосионалии худ ранг баранг ҷилвагар шудаанд. Аз ҷумла:

Танҳо на рӯи туст бех аз гулруҳони Чин,

Бӯи ту ҳам зи нақҳати мушки Хутан бех аст. [1,34]

Дар байти зерин калимаҳои ҳаммуродиғи “бӯй” ва “нақҳат” ҳаммаъноянд, яъне бӯй маънои умумӣ дорад, аммо вожаи нақҳат танҳо бӯи хушро ифода менамояд.

Ҳамин гуна калимаҳои ҳаммуродиғи бода [1-20], май [1-20,20,26,26] ва шароб, [1-26] рӯй [1-14] ва руҳсор [1-14], нола 1-23] ва фиғон [1-3], мӯ [1-24] ва гесӯ, само ва осмон ва монанди инҳо бо тобишҳои гуногуни маъноӣ қорбасти шудаанд. Сарчашмаи асосии муродиғоти қорбастинамудаи шоир забони умумхалқӣ ва шеваҳои лаҳҷаҳои ҳамонвақтаи халқӣ тоҷик буд. Гурӯҳе аз забонӣ арабӣ ба таркиби луғавии забони шоир даромада бошанд, гурӯҳи дигар ихтирооти худӣ шоир буда, дар натиҷаи калимасозӣ ва ибораорӣ ба амал омадаанд. Чунончи калимаи “ҷаҳон”:

Шоир аз тамоми боигарии луғавии забон истифода намуда, барои нишон додани мафҳуми “ҷаҳон”

муродифҳои он – дунё, олам, даҳр, гетӣ, дайр, гардунро ба кор мебарад:

Чаҳоне пур зи мақсуд аст роҳе равшану пайдо,
Дареғо, ташналаб хоҳем мурдан бар лаби дарё.
[1,19]

То камол аз ту шуд зи олам фард,
Дар чаҳонаш яғона ёфтаам. [2,81]
Дӯстиҳои ҳама гардун бирӯб аз дил, Камол
Пок бояд доштан хилватсарои дӯстро . [2.33]

Гуруҳи муродифоти зикршуда аз рӯи маъноӣ семантикӣ як мафҳумро ифода намоянд ҳам, вобаста ба тарзи ифода ва тобишҳои маъноӣ мавқеи ба худ хоси истеъмолшавӣ доранд. Муродифоти гетӣ, даҳр, гардун бештар дар назм кор фармуда мешаванд ва хусусияти бадеӣ доранд.

Вожаи “чаҳон” бошад дар асл “gahān” будааст. Азбаски дар забони арабӣ овози “г” набуд, онҳо ба ҷойи овози “г”-и тоҷикӣ “ҷ”-ро қабул кардаанд. Бинобар ин онҳо ба ҷои гаҳон-чаҳон, гавҳар-ҷавҳар, гав-ҷав талаффуз намудаанд. Дар “Ғиёс-ул-луғот” калимаи “чаҳон” чунин шарҳ дода шудааст: Чаҳон ба маънои олам ва баъзеҳо гуянд, ки чаҳон дар асл гаҳон буд; мураккаб аз гоҳ ба маънии вақт ва он [5.159].

Дар осори Камол нисбати ин муродифот вожаи “чаҳон” серистеъмол мебошад.

Вожаҳои ҳаммуродифи дигар *чаши*, *дида*, *назар*, *наргис* (маҷозан) дар назми классикӣ хеле серистеъмоланд. Аз рӯи ифода дар забони адабӣ ва халқӣ мафҳуми чашм бештар ва мафҳумҳои дида, назар, наргис камтар корбаст мешаванд.

Чашмат аз гӯшаи тақво бадар овард маро,

Масту ғалтон сӯи аҳли назар овард маро. [1,20]

Чавҳар, ки қимат аст, кашандаш ба эҳтиёт,
Ман ҳам ба дида мекашам ин хоки рохро. [1,21]

Машав ба майкада ғоиб зи чашми пири муғон,
Ки бо мурид назархост пири муршидро. [1,33]

Ибораҳои синонимии назар андохт, чашм дӯхтан, дидан, назар афгандан, дида дӯхтан ва ғайраҳо хусусиятҳои гуногуни амали предмети мавсуф-чашмро аз ягон ҷиҳат шарҳ ва эзоҳ медиҳанд.

Ибораҳои синонимӣ ҳар кадом дорои тобишҳои хосанд. Мазмунҳои иловагӣ ё тобишҳои маъноӣ хусусияти асосии фарқкунандаи калимаҳои ҳаммаъноро нишон дода, зарурияти истифодаро ба миён меоварад.

Вожаи дида дар як матн ба маъноӣ чашм ояд, дар матни дигар ба вазифаи феъли ҳол меояд, аммо вожаи чашм ба ин хусусият доро набуда, танҳо ба категорияи исм (предмет) тааллуқ дорад.

Калимаи назар дар таркиби ибораи синонимӣ яке аз феълҳои ёридиҳандаро қабул мекунад. Дар он ҳолат шаклҳои масдари таркибии назар дӯхтан, назар афгандан, назар андохтан сохта мешавад.

Чашм накшуда ба рӯи гул аз он рӯй Камол,
Ки назар бар гули худрӯи ту хуш меояд. [1,24]
Камол, лофи ибодат мазан, ки чашми бутон ,
Ба як назар барад аз роҳ ҳазор обидро. [1,26]

Ибораҳои синонимии назар дӯхтан, нигоҳ кардан хусусиятҳои гуногуни предмети тасвиршаванда – чашмро аз ҳар ҷиҳат нишон медиҳад.

Масалан, аз рӯи тобиши маъноӣ ибораи назар дӯхтан аз нигоҳ кардан фарқ дорад. Аз рӯи мазмун назар дӯхтан бо диққат, тамоми қувваи чашмро ба предмети зохиршаванда равона кардан, аз ӯ чашм нақанданро ифода мекунад. Дар ибораи *назар дӯхтан* тобиши

маъноие ҳаст, ки онро дар дигар синонимҳои ин гурӯҳ намебинем.

Маълум аст, ки калимаҳо аз рӯи маъноӣ умумиашон бо ҳамдигар хусусияти синонимӣ пайдо карда, бо тобишҳои маъноӣ ва аломатҳои услубиашон фарқ меkunанд. Чунончи, Камол нозукиҳои маъноӣ ҳар як калимаро ба назар гирифта, чунин байтҳои меорад :

Зикри баланди қоматаш меоядам дар гӯши ҷон,
Эй порсо, оҳиста хон баҳри худо авродро. [1,22]

Зи хуршеди ҷамоли ӯ шаби зиндадилон равшан,

Ба даври қадди ӯ бигрифт кори ошиқон боло. [1,19]

Доираи маъноӣ “қад” нисбатан васеъ буда, ба баландии ашёҳои гуногун нисбат додан мумкин аст, қадӣ одам, қадӣ либос, қадӣ девор. Аммо калимаи “қомат” ҳосӣ қадӣ инсон аст: қомати зебоӣ ҷавон. Калимаҳои қадӣ қомат дар наср бештар дар шакли таркиб низ дучор меояд, аммо шоир дар зимни тасвири лирикӣ синонимҳои “қад” ва “қомат”-ро барои равшантар ифода намудани матлаб истифода намудааст.

Дар забони шеърҳои Камол калимаҳои ашқ, оби дида, сиришқ, гиря барои ифодаи фикр ба кор бурда шудааст.

Ин маъное надорад, ки синонимҳои оби дида, сиришқ, ашқ, гиря аз рӯи мазмун вазн ва тобишҳои иловагии маъноӣ фарқ надошта бошанд. Калимаҳои мазкур як маъноӣ умумӣ дошта аз дигар ҷиҳатҳо фарқ доранд.

Масалон, Камол дар як ҷой оби дида, дар ҷои дигар сиришқ, дар ҷои сеюм ашқро ба кор мебарад:

Бигзор дар он кӯй мани ашқфишонро,
То дида диҳад об гулу сарви равнро. [2.Ҷ.2.15]

Дида чандон ки биронад сухан аз гавҳари ашк,
Ёр дар гӯш наёрад сухани нозили мо. [2.Ҷ.2,17]

Дид сели мижа дар пеши Камол он маху гуфт:
Дуд ба домаш барад, ар гиря кунад соили мо.
[2.Ҷ.2,12]

Ашкам аз баҳри нисори қадами дӯст ба чашм,
Мардумӣ карду ба доман гуҳар овард маро.
[2.Ҷ.2,20]

Аз вожаҳои ҳаммуродифи зикршуда калимаи “гиря”, “оби дида” дар нутқи гуфтугӯӣ серистеъмол бошанд, вожаҳои “сиришк”, “сели мижгон” дар услуби адабӣ-китобӣ кор фармуда мешавад.

Дар осори Камоли Хӯҷандӣ таркибҳои синонимӣ низ серистеъмоланд, чунончи: масту ғалтон, масту сабӯҳӣ, масту савдозада, равзаи ризвон [2.ҷ.1,41], ҷавру ҷафо [2.ҷ.1,33], ғаму ғусса [2.ҷ.1,50], хурраму хандон [2.ҷ.1,114], хору хоро [2.ҷ.1,43] ва ғайра.

Маҳорати Камоли Хӯҷандӣ ҳамчун устои каломи бадеъ дар истифодаи муродифот хеле ҷолиб аст. Ӯ боигарии забони халқро моҳирона ба кор бурда, ҷилоҳои нави маъноӣ ва услубӣ зоҳир намудааст, ки барои тадқиқотчиёни имрӯза маводи омӯзиш аст. Зеро тадқиқи чунин боигарии забон чун дурдонаҳои халқӣ барои тақмили лексикология, луғатҳо, омӯхтани таърих ва таркиби луғавии забон аҳамияти хоси илмӣ амалӣ дорад.

АДАБИЁТ:

1. Аълоҳон Афсаҳзод. Камоли Хӯҷандӣ. Душанбе: 1976
2. Камоли Хӯҷандӣ, Девон: иборат аз ду чилд, Душанбе: 1983
3. Камолиддинов Б.К. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён. Душанбе: “Маориф”, 1986.

4. Камолиддинов Б.К. Услубшиносӣ. Душанбе: 1973
5. Муҳаммад Ғиёсиддин. «Ғиёс-ул-луғот». Ҷ. I-II, таҳияи Амон Нуров. - Душанбе: 1987-1988.
6. Муҳаммадиев М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ.-Душанбе, 1993.
7. Тоҳирова Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.- Душанбе, 1967.

ФУНКЦИЯ СИНОНИМОВ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СТИЛИСТИКИ В ГАЗЕЛЕЙ КАМОЛА ХУДЖАНДИ

Особое значение в лирике поэта имеет место художественное искусство и поэтическое мастерство, которые являются ключом к пониманию образов, созданных поэтом и восхищению его красноречием и эстетикой его творчества.

Опорные слова и выражения: сердце, газель, символ, образ, поэтическое мастерство, смысловая трактовка, сравнение, поэтика.

SPIRITUAL TRENDS OF “HEART” SYMBOL AS A REPRIMAND ART IN GAZELLES OF DJAMI

Using of one word demonstrating its various meanings and peculiarities can be seen in words of classical poets indicating the power of word skills. This article is about Djami's poetry in different styles. Special attention is paid to literary art and poetical art, which are keys to understanding the images by aesthetics of his works.

Keywords and expressions: heart, gazelle, symbol, an image, ability of poetry, meaning of description, similarity, literary art, poetical image.

III. САРФИЁТ

**БАЪЗЕ ВИЖАГИҲОИ МАЪНОИИ ФЕЪЛ
ДАР «НАВОДИР-УЛ-ВАҚОЕЪ»-И АҲМАДИ ДОНИШ**

Гулназарова Ж.,

муdiri кафедраи таърихи забон ва типологияи ДМТ, дотсент

Забон ҳамқадаму ҳамсафари доимии инсон аст. Зеро ҳар табаддулоту ҳар тағйироте, ки дар ҷомеа ба вукӯъ мепайвандад, тавассути забон нигошта мешавад. Вазъияти таърихии дар нимаи дуҷуми асри XIX ва ибтидои асри XX боиси дар сарзамини Осиёи Миёна ба вучуд омадани равияи наве мегардад, ки баъдтар бо номи маорифпарварӣ маълуму машҳур гашт. Аз ин ҷост, ки забон ва сабку нигориши шоирону нависандагони ин равия бештар мавриди таваҷҷуҳи муҳаққиқон гардид ва забоншиносон низ чун Н. Маъсумӣ («Назаре ба забони адабии тоҷик дар охири асри IX ва ибтидои асри XX», «Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX», «Забон ва услуби Аҳмади Дониш»), С. Ибрагимов («Языковые особенности произведений Кары Рахматуллох Возеха»), Р. Набиева («Язык «Таърихи салотини манғития» «Мирзо Азима Сомӣ»), С. Ҳочиев (Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX»), С.М. Сабзаев («Забон ва услуби шоирони маорифпарвар») ва дигарон доир ба ин ё он вижагиҳои забони осори ин давра тадқиқот ба анҷом расонидаанд.

Муҳаққиқ С. Ҳочиев зикр мекунад: «Аҳли таҳқиқ исбот намудаанд, ки насри пешина дар тарзи ифода ҳамеша якрангу якхел ифода нашудааст, дар ибтидо вай бисёр сода буд. Аз асри XII рӯ ба вазнинӣ ва душворфаҳмӣ ниҳод ва дар асри XIX вобаста ба шароити давр боз ҳам вазнинтар гардид. Дар тамоми инкишофи насри классикӣ ду равия - ду услуб: соддабаёнӣ ва мураккабнависӣ амал мекард ва аз якдигар фарқ дошт» [17, 20].

Забоншинос Н. Маъсумӣ меорад: «Кӯшишҳои ислоҳот- парваронаи Аҳмади Дониш қадами ҷиддӣ ба пеш буд. Ӯ дар навишт забони адабии даврро, ки хусусият расмӣ-анъанавӣ дошт, асосан риоя кардааст» [6, 20].

Дар маколаи «Маорифпарварони тоҷик ва нахуст-китобҳои дарсӣ», ки ба ҷойи сарсухан дар китоби **Сайидризо Ализода, Фитрат ва Бектош** профессор Д.Хочаев, дотсент Р.Шодиев ва шодравон Пайванди Гулмурод навиштаанд, омадааст: «Маорифпарварони тоҷик пешравии ҷомеаро дар маърифатнокии мардум ва ислоҳи мактабу мадраса медонистанд, ки ин ғоя аз бунёдгузори ҷараёни маорифпарварии тоҷик Аҳмад маҳдуми Дониш аз нимаи дувуми садаи XIX то ба матбуоти тоҷикии солҳои 20-уми садаи XX идома ёфт [16, 3].

Забон ва услуби Аҳмади Дониш ва пайравонаш дар ҳамаи давраи таърихӣ барои содашавии забон ва дар заминаи унсурҳои мавҷуда пайдошавӣ ва тадриҷан захира шудани унсурҳои сифатан нав, ки натиҷаи ривҷёбии забони адабӣ, истифода намудани унсурҳои дар забони зиндаи халқ мавҷудбуда зина ба зина пайгирикунии соданаҷисии аҷнанавӣ мебошад, боис шуданд. Тарзи нигоҳиш якбора дар ду самт амал мекард ва ин табодулоти ҳатто дар ҷараёни эҷоди як эҷодкор дида мешуд, зеро пазириши навғониҳо тағйироти истеъдод ва вақтро талаб мекард ва эҷодкорон барои дар миён наандохтани ҳолигӣ аз захираи унсурҳои пешин истифода мекарданд. Махсусан, нияти баргашт ба соданаҷисӣ дар таърихи забони адабӣ ҳодисаи муҳими пешравист. Забони осори ин давра ғӯе пул ё пайвастигари унсурҳои суннати забон дар ду марҳала махсуб меёбад.

Аҳмади Дониш ҳам дар баёни аңдеша ва ҳам дар шакл ва услуби ифодаи онҳо муҳторияти хос дошт. Ў барои даст кашидан аз истифодабарии унсурҳои мураккабу печдарпеч ва ба рабту низом даровардани сайёу талоши берабту бенизми равшанфикрони замони худ кӯшидааст.

«Ба ин маънӣ забони «Наводир-ул-вақоеъ» намунаи барҷастаи забони адабӣ ва забони насри бадеии нимаи дууми асри XIX мебошад, ки бо хусусиятҳои худ аз ҳолати пешина ва ҳозираи забони адабӣ ва забони насри бадеӣ фарқ карда меистад» [6, 8].

Профессор Х. Шарифов зикр мекунад, ки «илми маонӣ тартиби суханро меомӯзад» [18, 28] ва аз лиҳози адабӣ маониро (чун илм) мансуб ба сабки сухан медонад [ниг. ба: 18, 28]. Муҳаққиқ зикр мекунад, ки маонӣ ҷузъи таълимоти забоншиносӣ ва мансуби балогат аст. Муроди мо аз гуфтаҳо ин аст, ки истилоҳи маъно ва шинохти он дар илми забоншиносӣ дар мусовият бо илми адабиётшиносӣ бо усулу тарзҳои ба ҳар яке хос мавриди пажӯҳиш ва омӯзиш қарор дорад.

Забоншинос Маҷидов Ҳ. мегӯяд, ки «Маъноҳои озода луғавӣ, ки ба ҷумлаи серистеъмолтарин маъноҳои системаи семантикии забон шомил ҳастанд, ба навъҳои мухталиф ҷудо мешаванд. Ба ин ҷумла маъноҳои мафҳумӣ, эҳсосотӣ, модалӣ ва ишоратӣ дохил мешаванд. Ибтидои муташаккилии калимаҳоро маъноҳои луғавии онҳо ташкил медиҳанд. Пайдоиш ва инкишофи навъҳои дигари маъноҳои калимаҳо, аз ҷумла маъноҳои грамматикӣ онҳо, бо маъноҳои луғавиашон вобастагии қавӣ доранд ва ҳамчун дараҷаи болотари онҳо зоҳир мешаванд» [7, 24].

Маънои луғавии калима нишонаи фардии он аст ва ин нишона калимаро на танҳо аз калимаҳои мансуби дигар ҳиссаи нутқ фарқ мекунонад, балки дар дохили калимаҳои ҳамон як ҳиссаи нутқ низ фарқ дорад.

Ҳамин тариқ, калима сохтори мураккаби маъноӣ дорад, ин қазия, ки онҳо бори типҳои маъноро мекашанд ва ба ин васила пайвастгар - пули қабатҳои забонанд, бебаҳс аз он шаҳодат медиҳад, ки ҳиссаҳои нутқ таснифи луғавӣ-грамматикӣ калима маҳсуб меёбанд.

Феъл бо мундариҷаи худ аз дигар ҳиссаҳои нутқ фарқ мекунад ва «мафҳумҳои таъсиру ҳаракат, амалиёт ва тағйирӣ аломатро фаҳмонида, маънои зиёда луғавию грамматикӣ дорад ва унсури серистеъмолу сермаъноии забон ба шумор меравад» [3, 25].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» омадааст: «Амал, ҳолат, вазъият ва муносибат бо категорияҳои грамматикӣ зерини феълҳо алоқамандона ифода меёбад: шахс, шумора, тарз, намуд, замон ва ғайра. Инчунин феълҳо

дории масдар, асос ва шакли инкорӣ ва хусусиятҳои дигар мебошанд» [1, 172].

Забоншинос Н. Маъсумӣ дар «Забон ва услуби Аҳмади Дониш» вижагиҳои грамматикӣи феъли «Наводир-ул-вақоъ»-ро хеле хуб матраҳ кардааст [ниг: 6].

Муҳаққиқ зикр намудааст, ки бе бандакҳо истифода шудани феъли замони гузаштаи хабарӣ дар баробари шакли пуррааш зиёд истифода шудааст. Яъне қоидаи ихтисоркунии аънавие, ки бештар дар осори классикӣ роиҷ буд, риоя шудааст. Ин ҳолат дар се маврид: то охири ҷумла ихтисор шудааст [**Ва дар тафсири сонӣ дигаре аз муфасссирон ба акси он рафта, дар ҷое муҷмал тафсир дода ва дар муфасссал иҷмол намуда [30]**] ; феълҳо чида шуда оянд, якумаш дар шакли пурра ва дигараш дар шакли нопурра меоянд [**Агар дар он амри хатир иқдом кунад, дилаш рухсат намедихад ва агар накунад бар хилофи марзии падар рафта ва оқ гашта.**]; феълҳо чида шуда оянд, аввалинҳо нопурра, феъли охир дар шакли пурра истифода мешавад: [**...дар он ҷӣ фарохтар буд, пӯязан шуда, мискин улоғи худро дар он майдон гузошта, масофате қатъ намудам [143]**].

Ба ҷуз хусусиятҳои грамматикӣе, ки фақат ба феъл хос аст, масалан, барои феълҳои ҳаракат, боз вобаста ба маънои он муайяни ва номуайянии самти ҳаракат, яктарафагӣ ва чандтарафагии самти ҳаракат, тафовути суръати ҳаракат, барои феълҳои амал тафаккурӣ ва ҷисмонӣ амал, хусусияти натиҷавӣ доштан ва надоштани онҳо; барои феълҳои ҳолат ҳолати ҷисмонӣ ва ҳиссӣ доштан хос аст. Намудҳои шакли феъл на танҳо аз рӯи тарз, усул, роҳи амал, балки аз рӯи маъноҳои луғавӣ низ ба гурӯҳҳо ҷудо мешаванд. Аз ин рӯ ҳангоми таҷзияи феъл вобаста ба мақсад ва усули таҳқиқ метавон маъноро ба инобат гирифт.

Аҳмади Дониш назари худро доир ба меъёри мувофиқати шаклу маъно муайян карда «алфоз қаволаби маънихост» гуфта буд ва тавассути осораш, махсусан «Наводир-ул-вақоъ» намунаи амалии онро нишон додан мехост, ки ҳоло дар мавриди корбурди феъл ин равишро таҳлил мекунем ва аз рӯи

имконот ба чанд гурӯҳи маъноӣ тасниф намудани намунаи феълҳои иктифо қардем.

1. Феълҳои ҳаракат. Мавриди зикр аст, ки «феълҳои ҳаракат дар иртибот ба самти воқеъ гардидани амал ба чанд гурӯҳи шомиланд, а) ҳаракат ба сӯи муқобил; б) ҳаракат ба сӯи муқобил ва самтҳои дигар бо доштани тафовут дар суръати иҷрои он; в) ҳаракат ба сӯе ва ё қонибе; г) ҳаракат ба боло; д) ҳаракат ба поён» [10, 150]. Чунончи:

...бошад, ки **бигурезад** ва бо қаландарон иттилот намоёнд ва шабҳову рӯзҳо ба хона **наёяд**. ...Худро рост аз болои пил андохта, бедавид [123]. Ман мисли бараҳмане гирди оташ **метанидам** [141]*. Изтироб ва бетокати мекард ва ба ҳар тараф **меҳазид** [141] ...дар он ҷӣ фарохтар буд, **пӯязан шуда**, мискин улоғи худро дар он майдон гузошта, масофате қатъ намудам [143]. Билҷумла, ман бад-он либос ба доруламоира **шитофтам**...[163]. Ва дар рӯзе, ки руфако барои харидани бору ғалла баромада буданд ва маро назди шуторон гузошта ва шуторон қарда, сабук **гурехтам** [163].

2. Феълҳои гуфтор. Гуфтор ҳамчун мафҳум системаи овозӣ ва воситаи луғавӣ-грамматикӣ барои ифодаи фикр ва муоширати одамон мебошад ва чунин аломатҳои асосиро дорост: 1. гуфтор ҳамчун шакли овоз; 2. гуфтор чун васоити ахбор; 3. гуфтор воситаи муошират байни одамон.

Феълҳои гуфтор чун навъи амал дар «Наводир-ул-вақоеъ» низ қорбурд доранд: Дар фаслу боби маҷлис баъзе аз бедирамӣ **менолиданд** [24]; Дар дафотир навиштандӣ ва **хикоят қардандӣ** [150]; Яке **мегуфт**: «Падарам ҷафокор аст» [24]. Ба тазарруъ ва табаттул **тақрор ҳамекун** [86]; Яке ба тариқи мустафӣ **савол мекард**, ки «азизон ҷӣ гӯянд дар ҳаққи падаре, ки фарзанде дорад ба тақозои ҷибиллат моил ба салоҳ аст ва ин падари хунӣ ва роҳзан дар авқот, ки ба қатъи роҳ бармеояд, писарро бо худ мебарад, то машқ диҳад. Баъд аз задани қорвон ва гирифтории эшон писарро **бифармояд** [24]. Ман боре бо яке

* Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. Ҷ.1.–Душанбе: Дониш, 1988.– 285 с. Минбаъд дар қавсайн саҳифаҳои ҳамин китоб оварда мешаванд.

аз уламои масеҳӣ **мусоҳиб будам** [32] ...ҳар чи аз ҳар ҷой медонистам, меҳондам ва ба атрофии худ барои ҳирзи ҷон медамидам ва ба Худованди ақдас **менолидам** [141]. Соате истироҳат ҷуста, он гоҳ аз Ҷалолобод ному нишон **талабидам** [144]. ...ба тарафи пешовар роҳӣ гардидам [144]. Қаровулон дарун рафта, тақрири маро ба соҳиби худ **арз карданд** [145]. Ва билҷумла шабе мутарҷим аз қибали вазир омада моро ба маҷлисе «сурония» ном **таклиф намуд** [165].

3. Феълҳои амал Агар амал бо маънои васеъаш мавриди назар қарор дошта бошад, ҳама гуна куниш аст, яъне дар ин маврид чун амал гӯем, феъл мавриди назар аст. Агар амалро дар дохили феъл матраҳ кунем, доирааш хурдтар мегардад, яъне чун яке аз навъҳои куниш мавриди баррасӣ қарор мегирад: Марде **намоз мекард** [70]. Моро оварданд, то ҷаҳонро обод дорем ва баҳрҳои конҳо **бикушоём** [165]. Ва баъд аз он замон муфасссири сонӣ аз ҷиҳати тафовути авориз таваннуи эҳтиёҷи халқ таваҷҷуҳи томтар кунад ва бар он маонӣ чизе **бияфзояд** ва **бикӯҳад** ҷиҳати равоии аҳкомро [31]. Дар дафотир **навиштандӣ** ва ҳикоят кардандӣ [150]. Дар ҳама Фарангистон хонаҳо **омода кардаанд** [122].

4. Феълҳои ҳолат. Ифодаи ҳолат дар феъл бисёр ҷолиб аст. Ҳолат дар лаҳзаи амал ба таври муваққат падидадор шудан аст. Ин гурӯҳ феълҳо падидаи зоҳирӣ ва ботиниро ифода менамоянд. Мантиқан ҳолат дар макон ва замон падида меояд. Дар як маврид нақши макон ҳангоми амалӣ шудани ҳолат бартарӣ дошта бошад, дар мавриди дигар нақши замон бартарӣ дорад ва дар мавриди сеюм ҳар ду баробар дар нишон додани ҳолат нақш мебозанд. Яъне касе, ки сабоҳ **бархезад**, Худойро мутеъ бувад... [50]. Сарқори фарангӣ ба болои кастале **нишаста** ва ғуломони ҳиндӣ ва фарангӣ **саф баста** [145]. Он гоҳ яке аз ғуломонро талабида, ба забони худ супоришот кард [170]. Гумон мешуд, ки ҳамин соат бар фарш **фарш хоҳад шуд** [182].

5. Феълҳои тафакқурӣ андеша ва вазъи рӯҳӣ: Феълҳои ифодакунандаи раванди фикрӣ дар ҳолатҳои гуногун, ки ин равандро роҳбаладӣ мекунад, бо ҳама рангорангиашон дар як

маънои умумӣ – «амалӣ гаштани раванди тафаккур» муттаҳид гаштаанд. Пас феълҳои марбут ба фикру андеша раванди амали марбут ба тафаккурро ифода мекунанд. Ин феълҳо фаъолияти рӯҳии инсонро дар мавридҳои мухталиф вобаста ба сохту шакли ифода ва мақсаду мароми ғӯянда ва амалкунанда инъикос менамоянд: Чун **ҳақиқати амр бишинохтӣ**, як мисол ба тавсеа тақдим кунем...[42]. **Маънос шудам**, боз дар роҳ даромадам. Дар дил **таҳаюл мекардам**, ки дар он кӯҳистон иқомат варзам [143]. Ман онро тарҷума карда, ба шоҳ гузаронидам, бисёр **хушдил шуд** [171]. Ман **гумон кардам**, ки мабодо моро имтиҳон кунад [172]. Ва басо бувад, ки аз ҷиҳати нарасидан ба фаҳм ҳасм ёро ҷарҳ кунанд ва сухани ёро пуч ва беасл **ангоранд** [275].

6. Феълҳои муносибат: Силсилаи дигари феълҳои дар «Наводир-ул-вақоъ» истифодашуда муносибат ба шахс ва ҷизро баён мекунанд. Амале, ки ин ё он нави муносибатро муайян мекунад: ... дар нафақаи мисл иктифо намекунад ва меҳоҳад, ки моли модар **ба итлофу исроф расонад, меранҷонад** [36]. Аз ҳар ҷӣ бипӯшад, занро **бипӯшонад**, чун кор ба зарб анҷомад, рӯи ӯ **мазанад**... ва **ҷудой нагузинад** [53] ... касоне, ки миёни зану шавҳар ва ғулому сайид **ҷудой андозанд**, якеро аз он дигар **навмед созанд**. Мо туро **парвардем** ва **ширу нонат расонидем**. Ба ӯ **инъом фармуд** [147]. Агар ҳавлии дигаре барои модар гирад ва ёро ҷудо кунад ва ҳаққи ӯ бояду шояд **муқаррар гардонад** ҳам, модар норозӣ дошад, ки «барои хотири зан аз ман **гусехт**» [38]. Ҳар киро хоҳанд, аз ин миён ягон-ягон **баргузинанд** [39]. Пас, хирсу ғафлатро ба ӯ **бигумоштанд** [40].

Мусаллам аст, ки имконоти ифодашавии маънои калима дар муносибат бо мафҳуми ифодашаванда дар забон як хел нест. Як мафҳум дар забон метавонад бо як калима ва метавонад бо ҳамнишинии маъноии калимаҳо ифода шавад. Чунончи: «... калимаҳои таркибӣ низ ҳамчун калимаҳои гурӯҳҳои дигар дорои як задаи асосии луғавӣ буда, аксар ҷудонопазиранд. Чунин калимаҳо дар шакли асосии киёфӣ овозии худ ҳамчун воҳиди бутуни луғавӣ аз матнҳои робитанок ҷудо мешаванд ва ҳамчун маводи тайёри забон вучуд доранд»

[3, 23]. Ифода шудани маъно бештар тавассути ҳамнишинии маъноии калимаҳо ба сохти забон низ вобаста аст.

Вигагии феъли забони тоҷикӣ дар сохти таркибӣ ифода ёфтани он аст ва дар ҳамин робита бояд ҳаммаъноӣ, зидмаъноӣ гунаҳои шакли сода ё сохта бо шакли таркибӣ, маъноӣ феълҳои таркибии феълӣ, мавқеи ҷузъи асосӣ ва ёридоханда дар ифодаи маъно, ҳамнишинии маъноӣ ва ҷигунагии ҳамнишинӣ байни ҷузъҳо, муносибати маъноии ҷузъи номӣ бо ҷузъи феълӣ, муайян намудани имконоти ҷузъҳои номӣ ва феълӣ дар ифодаи маъноӣ зикршуда, ягонагӣ ва фарқи ҷузъҳо дар феълҳои таркибии номӣ низ ба инобат гирифта шавад.

Аз рӯйи маъноӣ луғавӣ феълҳои «Наводир-ул-вақоъ»-ро шартан ба шаш гурӯҳ чудо намудем. Дар ҳар гурӯҳи луғавӣ-маъноӣ феъли дар ин ё он гурӯҳ марбутбуда тавассути категорияҳои грамматикӣ дорои маъноҳои грамматикӣанд. Барои мушаххас намудани андешаамон гурӯҳи феълҳои ҳаракатро мебинем: ...бошад, ки **бигурезад** ва бо қаландарон иттилот намояд ва шабҳову рӯзҳо ба хона **наёяд**. ...худро рост аз болои пил андохта, **бидавид** [123]. Ман мисли бараҳмане гирди оташ **метанидам** [141]. Изтироб ва бетокати мекард ва ба ҳар тараф **меҳазид** [141] ...дар он ҷӣ фарохтар буд, **пӯязан шуда**, мискин улоғи худро дар он майдон гузошта, **масофате катъ намудам** [143]. Билҷумла, ман бад-он либос ба доруламора **шитофтам**...[163]. Феълҳои гурехтан, омадан, давидан, танидан, ҳазидан, пӯязан шудан, масофат катъ намудан, шитофтан дар гурӯҳи маъноии ҳаракат аз рӯйи архисемаи ҳаракат мутаххид шудаанд, ки вобаста ба суръати ҳаракат, тарзи ҳаракат, самти ҳаракат маъноӣ дифференсиалӣ доранд. Феъли гурехтан (маъноӣ дифференсиалиаш суръат ва тарзи ҳаракат) дар шахси сеюми шумораи танҳо дар шакли аорист замони ҳозира-ояндаи сифаи шартӣ-хоҳишмандиро ифода кардааст ва бо пешванди би- омада тобиши таъкид ва қабияти амалро ифода мекунад. Феъли **омадан** дар шакли инкорӣ омадааст. Феъли **танидан** ба маъноӣ луғавӣ гирд гаштан бо пешванди ме- омадааст ва амали замони гузаштаи ҳикоягии давомдорро ифода мекунад.

Феъли хазидан маъноӣ бо суръати оҳиста ва ҳос ҳаракат кардан дар шахси 3 шумораи танҳо амали замони гузаштаи ҳикоягии давомдорро ифода кардааст. Феълҳои пӯязан шудан бо маъноӣ қадам задан, роҳ паймудан ва масофат катъ намудан бо маъноӣ тай кардан, гузаштан маъноӣ ҳаракатро ифода мекунанд дар шахси 1 шумораи танҳо ва замони гузаштаи сифаи хабарӣ омадааст. Феъли шитофтани маъноӣ ҳаракат бо зудӣ аст дар замони гузаштаи наздик омадааст.

Забоншинос М. Саломов гуфтааст: «феъл ба ҳайси яке аз унсурҳои муҳими морфологии забон дар баробари он меъёрҳои муқарраргардидаи грамматикӣ боз дорои пахлуҳои гуногуни лексикӣ семантикӣ ва услубӣ буда, дар ҳама гуна муҳаббат ва ё ифодаи вазъияту ҳолат ё амал нақши муҳимме дорад» [11,13].

Воқеан, ҳангоми таҳлили вижагиҳои луғавӣ-маъноӣ феъл дар «Наводир-ул-вақоъ» метавон чунин натиҷа гирифт, ки нишон додани хусусияти маъноӣ феъл марзи маъноӣ феълхоро муайян ва фарохтар намуда, маъноҳои тафриқавӣ ва ҳоси феълҳо дар гурӯҳҳои луғавӣ-маъноӣ дар муқоиса бо маъноӣ умумӣ бештар зоҳир мегардад.

Адабиёт:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.1. – Душанбе: Дониш, 1985. – С. 231-235.
2. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1966. – С. 28-88, 132-148.
3. Камолиддинов Б. Хусусияти услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ / Б. Камолиддинов – Душанбе: Маориф, 1992. – 128 с.
4. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии ҳозираи тоҷик / М. Н. Қосимова – Душанбе, 2003. – 492 с.
5. Маъсумӣ Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат / Н. Маъсумӣ – Душанбе: Ирфон, 1966. – С. 40-45.
6. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш / Н. Маъсумӣ – Душанбе: Дониш, 1976. – С. 65.
7. Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик / Ҳ. Маҷидов

- Қ. 1. Луғатшиносӣ.– Душанбе: Деваштич, 2007. - 241 с.
8. Сабзаев С. М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар / С. М. Сабзаев – Душанбе: Маориф, 1991. – 79 с.
9. Саиди Ҳалимиён Феъл (куниш) / С. Ҳалимиён – Душанбе: Дониш, 2013. –126 с.
10. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна/ Д. Саймиддинов – Душанбе, 2001. – 310 с.
11. Саломов М. Баъзе хусусиятҳои семантикию грамматикӣ феълҳо дар забони ғазал / М. Саломов – Паёми Донишгоҳ, 2015, №45(174). – С.8-13.
12. Саломов М. Баъзе хусусиятҳои сарфию услубӣ феъл дар забони ғазал / М. Саломов – Ахбори ДДХБСТ. 2015, №3(64). –С.93-100.
13. Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик / Б. Сиёев – Душанбе: Дониш, 1968.- С.113
14. Талбакова Ҳ. Префикси феълии бар- ва истеъмоли он дар «Наводирулвақоеъ» \\\ Мақолаҳо доир ба забон ва адабиёти тоҷик /Ҳ. Талбакова– Душанбе, 1972. – С. 51-56.
15. Тихонов А.Н. Части речи – лексико-грамматические разряды слов \\\ Вопросы теории частей речи / А.Н. Тихонов – Ленинград: Наука, 1968. – С. 219-129.
16. Ҳоҷаев Д. Пайванди Гулмурод, Р.Шодиев. Маорифпар- варони тоҷик ва нахусткитобҳои дарсӣ //Саидризо Алиризои Самарқандӣ. Сарфу Наҳви забони тоҷикӣ; Фитрат. Қойидаҳои забони тоҷикӣ, Бектош. Дар атрофии забони адабии тоҷик/Д. Ҳоҷаев – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010. – С. 3 - 69.
17. Ҳоҷиев С.. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX / Д. Ҳоҷаев – Душанбе: Дониш, 1967. – 166с.
18. Шарифов Х. Назарияи наср / Х. Шарифов– Душанбе, 2004. – 318 с.
19. Шодиев Р. Феъл дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ (сохтор ва маъно) / Р. Шодиев – Душанбе: Зиннат, 2012. – 152 с.

Калидвожаҳо: Аҳмади Дониш, «Наводир-ул-вақоеъ», феъл, маъно, гурӯҳи луғавӣ-маъноӣ, феълҳои ҳаракат, гуфтор, муносибат, амал, ҳолат ва тафаккурӣ.

Ключевые слова: Ахмад Дониш, «Навадир-ул-вакоеъ», глагол, значение, лексико-семантическая группа, глаголы движения, речи, отношения, действия, состояния и ментальные глаголы.

В данной статье автором проанализировано некоторые лексико-семантические группы глаголов «Навадир-ул-вакоеъ» Ахмада Дониша. Автор в шести группах (движения, речи, отношения, действия, состояния и ментальные глаголы) выявил лексико-семантические особенности и дифференциальные значения глаголов внутри каждой группы и на примере глаголов движения показал соотношение их грамматические особенности в «Навадир-ул-вакоеъ».

Key words: Ahmadi Donish, "Navodir-vakoe'", verb, meaning, lexical-semantics' group, verbs of movement, speech, actions, States, and intentional verbs.

In this article the author analyzed some lexical-semantic groups of verbs in «Navodir-ul-vakou'» of Ahmadi Donish. Author in six groups (movement, speech, relations, action, and status and intentional verbs) revealed the lexico-semantical features and differential meaning of verbs within each group and by the example of motion verbs showed the ratio of their grammatical features in «Navodir-uk-vakoe'»

**Асоева Б., муаллимаи калони кафедраи забонҳои
Донишкадаи иқтисод ва молияи Тоҷикистон**

Дар усули морфологии калимасозӣ пасвандҳо мавқеи асосиро ишғол мекунанд. Вазифаи асосии ҳар як пасванд бо он муайян карда мешавад, ки вай ба калимаи сохтааш чӣ гуна маъно мебахшад. Пасвандҳо дар ҳамин замина тасниф карда мешаванд. Аммо бисёр пасвандҳои калимасозии забони адабии тоҷикӣ сермаъно ё оморфемаанд. Ҳангоми таъин намудани вазифаи вандҳо сермаъноӣ [оморфемагӣ], инчунин аз кадом ҳиссаҳои нутқ ва аз чӣ хел асосҳо сохтани онҳо ба ҳисоб гирифта мешавад. Вакте ки пасвандҳо аз ин ҷиҳат аз назар гузаронида мешаванд, тафовути онҳо аз якдигар боз ҳам равшантар зоҳир мегардад. Баъзе вандҳо танҳо аз исм, баъзеи дигар аз сифат ва сеюмӣ аз шумора ё феъл исм месозад. Пасвандҳое ҳастанд, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ исм месозанд ва ин ба маънои исми сохта таъсир нарасонида наметавонанд. Агар пасванд аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ танҳо як хел исм (чунончи, исми шахс) созад, онҳо бо тобишҳои маъноӣ бояд аз ҳам тафовут дошта бошанд. Пасвандҳои исмҳои забони тоҷикӣ хеле бисёр ва гуногунвазифа мебошанд. Ҳар як пасванд мавқеи махсуси истифода дорад. Пасвандҳое, ки исми шахс ва ғайришахс дар тарзи морфологии калимасозӣ равшан- тар зоҳир мешавад. Масалан, пасвандҳои -чӣ, -гар, -гор танҳо исми шахс, вале пасвандҳои -й, -ак, -гоҳ, -зор, -истон, -дон танҳо исми ғайришахс месозанд. Дар таърихи забони форсӣ-тоҷикӣ ин тарзи воҷасозӣ роиҷ будааст. Чанде аз ин пасвандҳо дар асари «Зафарномаи хусравӣ» қорбаст гардидаанд.

-Пасванди -й. Ин пасванд аз нигоҳи адои вазифа сермахсул аст ва нақши ғаъли дар калимасозӣ доштаи он дар «Зафарномаи хусравӣ» мушоҳида мешавад: ...шоҳаншоҳи олитабор нисор карда, муборакбодӣ намуданд, шахзодаи олампаҳ аз фазлу қарами ҳазрати илоҳ ба дараҷаи амирӣ ва ба мартабаи султони расида, забон ба ҳамду сипоси эзидӣ баргушод. Ҷумҳури сакана ва умуми мутавааттина, забони ниёзмандӣ ба дуою санои подшоҳи гушода меғуфтанд [17]. Инҳо низ ба истикболи амираи ҷалолатназир шитофта ба

шарафи рикоббӯсии ҳумоюн фоиз гардида, камари бандагӣ ва ҳавохоҳӣ бар миёни ҷон баста, хошияи фармонбардорӣ бар дӯши ҷон афганда, ҳодии тарик гардида роҳӣ шуданд [26]. ...дарвозаҳои шаҳро ҳокрез карда, бурҷ ва боруи ургонро мустаҳкам намуда, роҳи омадушудӣ мардумро ба рӯи худ баста, ҳисорӣ шуда нишастааст [27]. Ҳамоно лашкари беруни ҷун балои ногаҳонӣ, ки аз сӯи осмон нозил шуда, якбора лаҷомрез, ба даруни шаҳр дохил шуда, суриш андохтанд [27]. ...тохту тороҷ намуда фуқарои туманотро... ба танг оварда буд ва ҷамоати қирқуш низ аз ҷониби Ёротеппа ва Дизак ва ҷамоати кенағасияи муфсиди шаҳрисабзӣ инҳо низ душмани ҷибиллии худҳоро изҳор намуда, аз ҳар ҷониб тозу боз менамуданд [45].

-Пасванди -гар. Ин пасванд дар исмсозӣ сермаҳсул буда, исмҳои шахс месозад, ки маъноҳои гуногун доранд: 1) аз исмҳои конкрет исмҳои шахс месозад, ки касбу ҳунаро мефаҳмонанд: шиша+гар, шамшер+гар, чарм+гар, сӯзан+гар, сураат+гар, ҳалво+гар, оҳан+гар, наъл+гар, мис+ гар ва ғ.:

2) Ин гуна исмҳои касбсоз аз шакли якуми сифати феълӣ ва исми амал низ бо пасванди -гар сохта шудаанд: рехта+гар, шуста+гар, савдо+гар, кор+гар....:

-Пасванд -гор. Ин пасванд дар забони муосири тоҷикӣ каммаҳсул буда, ба воситаи он аз исми асосҳои феъл исмҳои шахс сохта мешавад: аз исмҳои маънӣ исми нав сохта мешавад, ки а) шахсро аз рӯи амалиёту машғулияти мефаҳмонад: хизматгор, мададгор, комгор...: Шоистаи сарири ҳилофат ва ҷаҳондорӣ ва сазовори афсари азамат ва комгорӣ мар соҳибдавлатеро сохт, ки пешниҳоди Ҳиммати Олироутбаташ ба тақвияти дини мубин буда...[10]*1. Ниҳоли давлатро дар боғи комгорӣ аз барои он нишонид, ки то дар баҳор... гулҳои макрамат бишқуфонад ва гулбуни подшоҳиро дар бӯстонсарои адл аз он сероб гардонид, ки бо дастӣ марҳамат хори бедод аз пойи мазлумони ситамрасида бардорад [11]. Муаллифи «Зафарномаи хусравӣ» ба воситаи пасванди -ӣ аз як исми маънии сохта (комгор) боз ҷунин исм (комгорӣ) сохтааст, яъне ин калима бо ду унсӯри калимасоз ба вучуд омадааст, аммо

вазифаи онҳо яксон ба назар намерасад. Агар пасванди -гор ба исми шахс ишора дошта бошад, пасванди -й ба исми маънӣ ишора менамояд.

-Пасванди -бон. Дар забони муосири тоҷикӣ морфемаи -бон маънои луғавӣ худро барҳам дода, ба категорияи пасванди калимасоз гузаштааст. Ба категорияи калимасоз гузаштани -бон дар калимаҳои миз+бон, нигоҳ+бон, бод+бон ва соя+бон равшан зоҳир мегардад. Пасванди -бон аз исмҳои конкрет исми нав месозад, ки шахсро аз рӯи касбу кор ва машғулият ифода мекунад ва тобиши назорат дорад: боғ+бон, гала+бон, осие+бон, сарой+бон, дар+бон, тарозу+бон ва ғ.: Ин ҳолати пурмалолатро ба якбор дидбонон ва ҳочибон дида дарвозаи Арки олиро ба рӯи Мирму- ҳаммад Ҳусайнхон... кашиданд ва ҷамоати мерганон аз болою поёни дарвоза ба шиббаи тир гирифта чандеро аз пой дарандохтанд [23].

-Пасванди -вор. Пасванди мазкур дар исмсозӣ бемаҳсул буда, дар асар барои ифодаи монандӣ корбаст гардидааст: Биноан алайҳи ин зарраи бемикдор ва хоксори безътибор монанди қалам сар бар хатти қадар ниҳода ва умед аз қарами бемунтаҳо намуда, ғаввосвор дар баҳри тафаккур фуру рафта, ҳазфпораи чанд фароҳам оварда, бар соҳили зухур расонида...[8]. Муҳаммад Баҳодурсултон фарзанди арҷманде ба арсаи зухур омад, ки то ғалаки даввор... назираш дар ҳеҷ қарн ба ин чунин дурри шохвор наҷфтода [31]. ...истионат аз руҳи пурфутуҳи он бузургвор дархост фармуда, пагоҳ он рӯз аз он ҷо ба фарри давлат саворӣ намуда, дар асбади соёат ба шаҳри Самарқанди фирдавсмонанд дохил гардида...[22].

-Пасванди -вар. Дар забони адабии тоҷикӣ ин пасванд дар исмсозӣ бемаҳсул буда, дар асар он аз исмҳои маънӣ исми нав месозад, ки шахсро аз рӯи ҳислату қобилият мефаҳмонад: муздар, номвар, сарвар: Миёнкӯл ва атрофи вилояти Самарқанд вайронӣ намуда саркашӣ ва инодро пешниҳоди хоҳири худро гардонида Одинақулбиро аз ҷамоати хитой ва Маъмур- биро аз ҷамоати қипчоқ ва Ҳакимхонро аз ҷамоати қароқалпоқ ва ин ҳар се номварро он муфсидони бадахтар ба худро хону сарвар бардошта..., аҳолиро маволии дар се ҳисни

хасинро яғмову тороч намуда аз он ҷо ба ҳамон паск хуруч карда омада вилояти Каттақурғон ва Панҷшанберо мухосира намуда ба даст дароварда ба дигар килои Миёнкал музоҳим гардиданд [32]. Навиди хурсандии ин муқаддима саросари сарварро шоҳзодаи соҳибқирон зафартавамон ба амири ҷалолатнишон волиди худ арзадошт намуда, ба дарбори гардунмадори олии фиристод [14].

Пасвандҳое, ки номи чиз месозанд:

Пасванди -а (-я) сермахсул буда, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ исм месозад: 1) аз исмҳои бештар исми монандӣ (гӯш+а, дандон+а, забон+а, шох+а, қавз+а ва ғ.):

2) аз асоси замони ҳозираи феъл:а) ашёи воситаи амал: мол+а, кӯб+а, овез+а; б) исми ифодакунандаи натиҷаи амал: шукуф+а, рез+а [резаи нон].

-Пасванди -ак. Ин пасванд сермахсул буда, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ, яъне аз исмҳои конкрет номи ашё, ки ба асосаш аз ягон ҷихат монанд буданро мефаҳмонад: ...аввалан мартаба Муҳаммадшарифбии тӯбчибоғай ҷамоати эронӣ ва зӯрободӣ, тӯпҳои қалъакушайро ба қор бурда чандон тӯп ва занбӯрак паёпай кушоданд, ки ғӯлаҳои тӯби қалъакӯб [45] ва хирмани нафт ба даруни қалъа афтода хонаҳои андарунӣ аз сойқаи барқ ва илтиҳоби шарор даргирифт ва аз ҷихоти арбаъа асокири нусрат маъсир ғавғо ва сурн меандохтанд [32].

-Пасванди -ча. Ин пасванд аз исмҳои конкрет номи чиз, ҷонварон ва истилоҳи забоншиносӣ сохтааст: олуча, тоқча, остинча, думча, дӯлча, мӯрча, ҳиссача: ...амири некусияр аз он сарзамин ...кӯч карда, зафар дар рикоб, нусратҳаминон, роҳи шуда омада дар муқобили шаҳр дар мавзеи Бозорча, лашкаргоҳ карда, фурудомада, атрофи лашкари мансурро сангар фармуда, қарор гирифт [28].

-Пасванди -гоҳ. Ин пасванд сермахсул буда, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ исм месозад, ки макон ва номи ашёро ифода мекунад: Шаҳаншоҳи марҳамат дастгоҳи мултамиси онҳоро мабзул дошта, аз хатоҳои гузаштаи инҳо даргузашта ҳамаро қалам бар ҷароиди хатокории инҳо даркашид ва низ

сарманшаи соҳиби нифоқ ҷамоати хитойкипчок...[12]. ...ба шаҳри Андарун, ки қароргоҳи хусравон ва мустақарри сарири салтанати султони аст, нузули иҷлол арзони фармуд. Уламои изом, содоти киром, умарои завиюлэхтиром, ҳама иттифок намуда... [34]. ...муқаддаматан бо хаймаву хиргоҳ ба савби Бухорои Шариф кашида, тайи марохил намоянд [34].

а) аз *исмҳои конкрет*: бозор+гоҳ, бандар+гоҳ, гулӯ+гоҳ, камар+гоҳ, лангар+гоҳ, нахчир+гоҳ, сайд+гоҳ ва ғ.: ...амири некусияр аз он сарзамин ...кӯч карда, зафар дар рикоб, нусрат хаминон, роҳи шуда омада дар муқобили шаҳр, дар мавзеи Бозорча, лашкаргоҳ карда, фуруд омада, атрофи лашкари мансурро сангар фармуда қарор гирифт [28].

б) аз *исмҳои абстракт*. Дар ин гурӯҳ исмҳои абстракт амалу ҳолатҳои гуногунро ифода менамоянд, пасванди -гоҳ аз онҳо исме месозад, ки макони амалу ҳолат ва машғулиятро мефаҳмонад: ҷавлонгоҳ, қурбонгоҳ, қатлгоҳ, қароргоҳ, шикоргоҳ, тамошогоҳ, сайргоҳ, саёҳатгоҳ, размгоҳ, базмгоҳ, паногоҳ, машваратгоҳ, коргоҳ, икоматгоҳ, интиҳобгоҳ, идгоҳ, зиёратгоҳ, дарсгоҳ ва ғ.: Аз ин сурати ҳодисоти ... нуқси давлати шоҳаншоҳи аст, амири соҳибқирони зафариктиронро ирки ғайрату ҳамияти соҳибқирони дар ҳаракат даромада, ба ҷиҳати маслаҳату кенгаш, сарони сипоҳ ва умарои ҳашаматогоҳро ба боргоҳи сипеҳр иштибоҳ талабида аз ҳар умур гуфтушунид намуда, маслиҳатро дар якҷо қарор дода, ба савобдиди давлатҳоҳон ба ҷамъ намудани лашкар фармон дод [34].

-Пасванди -иш. Пасванди -иш серистеъмол, вале қаммаҳсул буда, аз асоси замони ҳозираи феъл исми амал месозад: *дониш*, *биниш*, *ситош*, *сабзш*, *сӯзш*, *вазш*, *бахиш*, *бахиош*, *борш*, *нолш*, *осош*, *навозиш* ва ғ. Дар асар бо пасванди -иш аз асоси замони ҳозираи феъл исмҳои зерин сохта шудааст: Бар хотири отири хурдабинони ҷароиди донишу биниш пӯшида намонад, ки чунон ҷӣ, ки Мирмуҳаммад Ҳусайнхон тавъан ва қарҳан бар тахти ҳукмронӣ муддати ҷаҳор моҳ қамобеш ба ҷойи падари худ ништаста...[32]

-Пасванди -зор. 1) Ба воситаи ин пасванд аз исмҳои ифодакунандаи растанӣ наботот истилоҳоти иқтисодие сохта

мешаванд, ки макон ва фаро- вонии ашёро мефаҳмонанд: тут+зор, ток+зор, себ+зор, саксавул+зор, нок+зор, ниҳол+зор, най+зор, лола+зор, дарахт+зор, гул+зор, хаданг+зор, арча+зор, анҷир+зор, анор+зор, ангур+зор, шафтолу+зор, пахта+зор, хор+зор алаф+зор, сабза+зор ва ғ.:

2) Бо ёрии пасванди -зор инчунин аз исмҳои ифодакунандаи ашёҳои шумурданашаванда ва ё шумурданашон аз имкон дур исмҳое месозанд, ки макон ва фаровонии асоси худро далолат мекунад: Чойи ту шӯраю регзор, ба боғу чаман туро чӣ кор? Калимаи хароба худ исми макон бошад ҳам, пасванди -зор қабул мекунад [харобазор]. Дар ин ҳол маконро ифода кардани пасванди -зор ба чойи дуюм гузашта, хусусияти услубӣ пайдо мекунад ва ифодаи фаровонии асоси калима вазифаи асосии он мешавад.

-Пасванди -истон [пас аз садонок -стон, дар назм инчунин -ситон]. Ин пасванд ҳам мисли пасванди -зор бо исм омада, макон ва фаровонии ашёи асосии калимаро мефаҳмонад, аммо мавқеи истеъмоли -истон ва -зор фарқҳо низ дорад. Пасванди -истон бо исмҳои конкрет омада, макон ва фаровонии предмети асосиашро ифода менамояд: ...муфсидони мамлақати Туркистон аз дастбурди сиёсаташ нагунсор гадиданд [18]. Агар пасванди -истон бо исмҳои ифодакунандаи набототи растаниҳо ва калимаи регу санг ояд, бо пасванди -зор ҳамвазифа мешавад: гулистон, нахлистон, наистон, сарвистон, боғистон, регистон, сангистон ва ғ.: Вақти асри аз он рӯз дурустии такфин ва таҷҳизи акаи худро карда чанозаро дар болои ҳавзи Регистон ба ҳамроҳии аъёну ашрофони мамлакат ва аркони давлат хонда, ...гашта омада ба мустақарри сарири салтанат қарор гирифт [18].

-Пасванди -сор. Ин пасванд беаҳсул буда, танҳо бо чанд исми конкрет омада, макон ва фаровонии онҳоро мефаҳмонад: *кӯҳсор, чашмасор, шохсор, нагунсор*: ...чамани мулкро таровату назокат бе чашмасор маёмини дин надода ва ситоиш бо ороиши мар воҳибул атоёро, ки чаш- масори динро... [9]. ...муфсидони мамлақати Туркистон аз дастбурди сиёсаташ нагунсор гадиданд [18].

-Пасванди -ҷӣ. Ин пасванд дар истилоҳоти ҳоси туркӣ-ӯзбекӣ мисли босмаҷӣ [ба маънои роҳзан], шарир [ҷамъи он

ашрор], қаракчӣ, овчӣ-шикорчӣ [ӯзбекӣ ов ба маънои шикор+чӣ], қочокчӣ - қочокбар ва ғ. бидуни муодил ё баробарихоӣ тоҷикӣ ба қор бурда мешавад. Чанде аз вожаҳои русӣ дар шакли муҳаффаф дар талаффузи лаҳҷа бидуни риояи қавоиди овой бо ин пасванд аз туркӣ-ӯзбекӣ ба забони тоҷикӣ ворид шудаанд: пудратчӣ [аз русӣ подрядчик] -паймонқор, чиптачӣ - қассир. Барои натиҷагирии дақиқ дар қорбурди пасванди -чӣ дар забони тоҷикӣ бояд ин пасвандро бо қолабҳои бунёдии забони тоҷикӣ мавриди муқоиса қарор дод. Танҳо аз ин роҳ метавон меъёри истифодаи пасванди туркӣ-ӯзбекии -чӣ-ро дар забони адабии муосир мушаххас ва муқаррар намуд. Қорбурди қолабҳои вожаҳои бо пасванди -чӣ-ро дар муқоиса бо қолабҳои суннатии вожаҳои забони тоҷикӣ метавон чунин арзёбӣ қард: -чӣ=-бар: қочокчӣ=қочокбар; -чӣ=-бон: сарҳадчӣ-сарҳадбон = марзбон [форсии миёна marz [o]bān]; подачӣ =подабон; -чӣ=-ғар: андовачӣ=андовағар, ҳисобчӣ=ҳисобғар, муҳосиб; ҳуҷумчӣ= ҳуҷумғар, муҳоччим; ташрифотчӣ= ташрифғар; ташкилотчӣ=ташқилғар, ташқилқунанда; саёҳатчӣ=саёҳатғар, сайёҳ, қадокчӣ= қадокғар; таълиму тарбиячӣ = тарбиятғар ва ғ.

Ҳамчунин ки аз муқоисаи луғоту истилоҳоти бо пасванди -чӣ сохташуда бармеояд, ин пасванд қолабҳои фаровони суннатиро, ки дар осори гузашта дорои собиқаи хаттӣ мебошанд, маҳдуд ва мансух сохтааст. Истифода аз ин равиш дар вожаҳои забони тоҷикӣ ба манфиати рушди забон набуда, балки маҳдуд қардани забон аз имконоти дохилӣ ва равишҳои суннативу таърихии он мебошад. Забони тоҷикӣ-форсӣ дар вожаҳои хеш дорои равишҳо ва қолабҳои гуногун буда, ин қолабҳо ҳамчун мероси қарнҳо дар рушди забон ва таркиби луғавии он истифода мешаванд ва набояд ба унсурҳои бегона маҳлут ва ё омезиш дода шаванд [5,56]: Хулосаи қалом ин ки ба сабаби қасоди қамоати муфсидони бадниҳод то ба инқизои панҷ сол қарачу қарач ба вилояти Самарқанд ва ба сойири қасоботи Миёнкӯл ба як минвол мебуд ва низ дар аснои ин ҳодиса Муҳаммад Раҳимхони урганчӣ, ки ирқӣ душмани

худро дар ҳаракат оварда, зиқии вақтро ғанимат дониста атрофи вилояти... [45].

Хамин тариқ, дар асари «Зафарномаи хусравӣ» нақши пасвандҳои исмсоз хеле назаррас буда, дар калимасозии анъанавӣ ин пасвандҳо нақши муассир доранд ва бо ин роҳ таркиби луғавии забони асар ва забони адабии тоҷикии асри XIX-ро хеле ғани кардаанд.

Феҳристи манобеъ:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ. Қисми 1. Фонетика ва морфология.- Душанбе: Дониш, 1985.– 430 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. - Душанбе, 1973.
3. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро.-Душанбе,1989.
- 4.Мирбобоев А. Муқаддимаи филологияи эронӣ.– Душанбе, 2015.–392 с.
5. Саймиддинов Д. Пажӯҳишҳои забоншиносӣ.– Душанбе: Шарқи озад, 2013.–180 с.
6. Ҳалимов С., Шукурова К. Забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: УДТ, 1985. – 100 с.

ПАСВАНДҲОИ ИСМСОЗ ДАР «ЗАФАРНОМАИ ХУСРАВӢ»

Дар мақолаи мазкур пасвандҳои исмсоз дар асари таърихӣ “Зафарномаи хусравӣ” ва роҳҳои ифодаёбии онҳо мавриди таҳлили забонӣ қарор гирифтаанд ва муаллиф дар ин бобат доир ба пасвандҳои исмсоз ва нақши онҳо дар калимасозӣ маълумоти беш овардааст. Маводи мақола барои забоншиносони ҷавон, унвонҷӯён ва донишҷӯён ва умуман дӯстдорони фарҳангу тамаддуни қадимиамон муфид аст.

КАЛИДВОЖАҲО: суффикс, исмсоз, таҳлил, морфология, сохтор, ванд, ғабол, камғабол, истилоҳот, қадш, таърих, фаровон, таркиби луғавӣ ва ғ.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: суффикс, анализ, морфология, структура, аффикс, актив, неактив, термин, вқад, история, много, фондъязыка ва ғ.

KEY WORDS: suffix, noun made, analysis, morphology, structure, affix, active, terminology, history, plentiful, semantical structure and so forth.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Б. Асоева – старший преподаватель кафедры языков ТГФН. Телефон: 918-75-14-77.*

IV. НАҲВИЁТ

СЕРМАӢНОИИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МИҚДОРУ

ДАРАҶА ДАР «КУЛЛИЁТ»-И САДРИДДИН АЙНӢ

М.А. Абдуррахмонова, дотсенти ДМТ

Садриддин Айнӣ олим ва устои забардасти сухани бадеӣ, дар соҳаи тараққиёти забони адабии тоҷикӣ, забон ва услуби насри муосир нақши бузурги ҷамъиятӣ ва таърихӣ бозидааст. Дар осори устод Айнӣ гирд овардани ҳамаи боигарии луғавӣ ва грамматикӣ, гуногунии тарзу шаклҳои ифода, қувва ва назокати забони адабии тоҷикиро мебинем, ки бо маҳорати эҷодии ӯ ба таври намунавӣ сайқал ёфтаанд. Аз ин ҷиҳат, омӯхтани забони асарҳои ӯ на танҳо муайян кардани хусусиятҳои забон ва услуби нависандаро мефаҳмонад, балки дар баробари ин моҳияти омӯзиши забони адабӣ, муайян кардани мавқеъ ва нақши устод Садриддин Айнӣ дар таърихи инкишофи забони адабии муосири тоҷикӣ ва насри муосири онро ҳам ифода менамояд.

Бояд гуфт, ки устод Айнӣ дар асарҳои ҷудогонаи худ хеле мохирона ва нозукона аз қолаби ҷумлаҳои мураккаби тобӣ бо хелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав истифода кардааст.

Хусусан, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави микдору дараҷа дар «Куллиёт»-и нависанда ба таври фаровон истифода шудааст. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки устод Айни ҷумлаҳои пайрави микдору дараҷаро ҳангоми тасвири воқеа ва ҳодиса дар лавҳаҳои бадеӣ, тасвири манзараҳои табиат ниҳоят моҳирона мавриди истифода қарор додааст. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави микдору дараҷа, ҷумлаҳои пайраве дучор меоянд, ки тобишҳои зиёди маъноӣ доранд. Табиист, ки дар чунин ҳолат бо ҳам омезиш ёфтани маъноӣ асли ва иловагии ҷумлаи пайрав ба амал омада, дар айни замон тарзи омӯзиш ва таълими ҷумлаҳои мазкурро душвор мегардонад: **Одам ҳар қадар ки қорашро васеъ кунад**, ҳарчоташ ҳамон қадар зиёд мешавад [Ҷ.7, С. 286]; **Ҳар қадар ки Гулбӣ аз Ибод нафрат дошта бошад**, Иброҳим ҳам ҳамон қадар ба Гулбӣ бедилӣ буд [Ҷ.1, С.11]; **Чӣ қадаре ки дер монем**, ҳамон қадар ҳам обамон бухор шуда паридан мегирад [Ҷ.3, С.270].

Дар ҷумлаҳои мазкур мавқеи пайвандакҳо, мутобиқати шаклҳои феълӣ, махсусан хабари ҷумлаҳои пайрав яке аз омилҳои маъноӣ иловагии шарт гирифтани онҳо гардидааст.

Профессор Додочон Тоҷиев омилҳои дигари сермаъноии ҷумлаи пайрави микдору дараҷаро муайян карда, чунин қайд намудааст: «Пайвандаки «ки» яке аз пайвандакҳои серистеъмоли ҷумлаи пайрави микдору дараҷа буда, доираи васеи истеъмол дорад. Ҷумлаи пайрави микдору дараҷа ба воситаи пайвандаки «ки» ба калимаҳои ба он ҳамнисбате, ки дар сарҷумла вазифаи ҳоли микдору дараҷаро адо мекунанд, тобеъ мешавад ва тобиши маъноӣ натиҷа дорад. Ҷолиби диққат аст, ки барои таъкиди маъноӣ натиҷаи ҷумлаи пайрав бештарини хабарҳои сарҷумла бо шаклҳои замони гузашта ифода шудаанд» [ниг.: 10, 88].

Ҷумлаҳои пайрави микдору дараҷа бо пайвандакҳои ҷуфти ҳар қадар ки, ҳамон қадар, чӣ қадаре ки, ҳамон қадар, ба қадаре ки, ҳамон қадар низ ба сарҷумла тобеъ гашта маъноӣ

иловагии шарт ва монандӣ мегиранд. Мисол: **Тири халлоҷӣ ҳар қадар ки баландтар бошад**, пунбадонро ҳамон қадар зиёдтар меҳонд [Ҷ.3, С.70]; **Ҳар қадар ки ғоида зиёд мешуд**, иштиҳои пахтачиёни гурусначашм ҳам ҳамон қадар зиёдтар мегардид [Ҷ.3, С.85]; **Барш ҳар қадар ки қуҳнатар шавад**, ҳамон қадар зуртар мешавад [Ҷ.7, С. 490].

Дар ҷумлаҳои мазкур дар таркиби сарҷумла омадани ҷуфти дуҷумла пайвандак як ҳодисаи муҳими наҳвӣ шуда мондааст. Аз тарафи дигар ҷуфти дуҷумла пайвандакӣ зикршуда дар таркиби сарҷумла омада, маъно ва функсияи ҷумлаи пайравӣ микдору дараҷа равшан менамояд. Аз рӯйи вазифа ва маҳияташон таркибҳои ҳамон қадар, ба ҳамин дараҷа, ба ҳамон андоза ва ғайра чун ҳамнибати пайвандакҳои дар таркиби ҷумлаи пайрав омада ба шумор мераванд.

Чун дигар хели ҷумлаҳои пайрав маънои шартӣ ҷумлаи пайравӣ микдору дараҷа бо ёрии воситаҳои алоқа ва омилҳои сермаъноӣ аз қабилӣ пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнибат, мутобиқати шаклҳои феълӣ, ҷойи ҷумлаҳои пайрав ба амал меояд. Воситаҳои мазкур ба таври баробар иштирок намеkunанд. Пайвандакҳо ва мутобиқати шаклҳои феълӣ хусусан хабарӣ ҷумлаи пайрав ба маънои иловагии шарт омадани ҷумлаи пайравӣ микдору дараҷа бештар сахм дорад: **Ба қадре ки ҳавфу ҳатар қамтар мешуд**, ҳамон қадар ҷасорати Ҳасан зиёд мегардид [Ҷ.3, С.72]; **Ҳар қадар ки қарзталаб пулро бисёртар хоҳад**, ҳамон қадар нархи ҷойро арзонтар мекард [Ҷ. 2, С. 98]. Яке аз омилҳои муҳиме, ки бо тавассути он ҷумлаи пайравӣ микдору дараҷа маънои иловагии шарт пайдо мекунад, мутобиқати шаклҳои феълӣ-хабарӣ ҷумлаи пайрав ва сарҷумла ба шумор меравад. Чи гунае ки маълум аст, хабарӣ ҷумлаи пайравӣ шарт бо шаклҳои гуногуни сифаи феълӣ ифода меёбад. Вале ҳамон гурӯҳи ҷумлаҳои пайравӣ микдору дараҷа маънои иловагии шарт мегиранд, ки агар хабарӣ онҳо бо шаклҳои замони сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода ёфта бошад. Мисол: **Ҳар ҷи қадар дертар монад**, ҳамон қадар ба ман хизматона зиёдтар мерӯяд [Ҷ. 3, С.142]; **Ҳар қадар саворон**

наздиктар мерасиданд, дар пешвоз истодагон ҳамон қадар бисёртар саллаҳояшонро аз сарашон гирифта басти онро аз чашмашон мегузарониданд [Ҷ.3, С.110]; **Дар он ҷоҳо борон чи қадар зиёдтар борад**, ҳамон қадар бехтар аст[Ҷ. 3, С. 426].

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар ин типии ҷумлаҳо маънои иловагии шарт ба туфайли хабари ҷумлаҳои пайрав, ки онҳо бо шаклҳои замони сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода ёфтаанд, ба вуҷуд омадааст. Аз ҷониби забоншиносон ду навъи мутобиқати шаклҳои феълӣ-хабарӣ сарҷумла ва ҷумлаи пайрав арзёбӣ шудааст: «1. Мутобиқати дутарафа. 2. Мутобиқати яктарафа. Мутобиқати дутарафа талаб мекунад, ки хабарӣ сарҷумла ва ҷумлаи пайравӣ микдору дараҷа бо ёрии як шакли феълӣ- сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода ёбанд» [2,30].

Мутобиқати дутарафаи шаклҳои феълӣ дар ин типии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайравӣ микдору дараҷа хеле кам дучор меояд:

Дар мутобиқати яктарафаи шаклҳои феълӣ сарҷумлаи ҷумлаи пайрав хабарӣ ҷумлаи пайравӣ микдору дараҷа ҳамеша бо шаклҳои замони сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ (аорист ва замони гузашта) ва хабарӣ сарҷумла бошад, бо шаклҳои гуногуни замони сифаи хабарӣ, таркибҳои номии феълӣ ифода меёбанд: **Хуҷаин чи қадар ки аҳмақ бошад, чи қадар ки дарунсиёҳ бошад**, ҳамон қадар ҳам тарсончак аст[Ҷ.7, С.114]; **Ту аз инҳо чи қадар ки тарсида гурезӣ**, инҳо ҳам ҳамон қадар далер шуда ба ту ҳучум мекунанд [Ҷ.3, С.210];

Ҷойи ҷумлаҳои пайравӣ микдору дараҷаро низ ҳамчун яке аз омилҳои сермаъно гардидани он қайд кардан лозим меояд. Ҷумлаҳои пайравӣ микдору дараҷа бо пайвандаки «ба қадре ки» пеш аз сарҷумла бо пайвандакҳои «ба дараҷае ки» ва «ба андозае ки», ҳам пеш аз сарҷумла ва ҳам пас аз он меоянд. Аммо чунин ҷумлаҳо бо пайвандаки «ба ҳадде ки» фақат пас аз сарҷумла ҷой гирифтаанд [ниг.: 10, 93].

Ҷумлаҳои пайравӣ микдору дараҷа, ки маънои муқоисаро ҳам ифода мекунанд ва бо пайвандаки «ҳар қадар ки» ва дигар пайвандакҳои ҷуфт аз қабилӣ «чи дараҷае ки, ба

хамин дараҷа, чи қадар ки, ҳамон қадар» ва ғайра ба сарҷумла тобеъ шудаанд, пеш аз он низ меоянд: **Ман аз тарси ғалтидан ҳар қадар ки ба ёли вай сахттар мечаспидам**, динг-динги вай ҳамон қадар зиёдтар мешуд [Ҷ.2, С.230]; Лекин, **чи қадар ки колхоз ва умуман хоҷагиҳои сотсиалистӣ рифоҷ ёфтанд**, ҳаракати кулакон ва зиддияти умуман душманони синфӣ ҳам ҳамон қадар зиёд шудааст [Ҷ. 3, С. 305].

Дар ҷумлаи мураккаби тобеи зерин бошад, ҷумлаи пайрави микдору дараҷа маъноҳои иловагии шарт ва ҳилофро ифода мекунад: **Ў ҳар чи қадар бой шавад ҳам**, боз мурдаи худро ба болои мардум партофта, чашми таъмаи худро ба кисаи одамон дӯхта меистад [Ҷ.7, С. 136]; **Бой ҳар чи қадар диққат карда нигоҳ кунад ҳам**, рӯи Сороро дуруст дида натавонист [Ҷ.3, С.52]. Дар ҷумлаҳои зикршуда маънои иловагии шарт ба воситаи хабари ҷумлаи пайрав (аорист) ва маънои иловагии ҳилоф бо туфайли пайвандак ва маънои умумии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав пайдо шудааст.

Дар ин ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави микдору дараҷа дар баробари маънои иловагии шарт маънои мақсад низ ифода гардидааст: **Ў чаву бедонаро ба қадре талаб кард, ки дар як сол ба асп расад** (Ҷ.3,72). Барои тобиши иловагии мақсад гирифтани ҷумлаи мазкур омилҳои зерин сабаб шудаанд: пайвандак, таркибҳои ҳамнисбат, ҷойи ҷумлаҳо, мазмуни умумии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав.

Ҷумлаҳои пайрави микдору дараҷа калимаҳои ҳамнисбати ҷунон, чандон, онҷунон, ҳамҷунон, ба андозае, ба дараҷае, ба қадре, он қадар, ба ҳадде ки ва ғайраро, ки дар таркиби сарҷумла меоянд, шарҳу эзоҳ медиҳанд: Дар ҳақиқат, табъи бемор бисёр баланд буд, **ба ҳадде ки бо расидани дасташ ба зону аз болои либос гармӣ ба бадани Меҳрмоҳ ҳам гузашт** [Ҷ.3, С.115]. Аз маълумоти асару мақолаҳои нахвшиносон бармеояд, ки доир ба ҷумлаҳои пайрави микдору дараҷае, ки калимаҳои ҳамнисбати ҷунон ва онҷунонро шарҳу эзоҳ медиҳанд, дар байни забоншиносон ихтилофи назар вучуд дорад. Дар атрофии ҷумлаи зерин фикру мулоҳизаҳои

забоншиносон пешниҳод шудааст, ки аз ҳодисаи сермаъноии ҷумлаи пайрави мазкур дарак медиҳад: Нобино ҷойро ҷунон моҳирона ва эҳтиёткорона мегардонд, ки ягон ҷаҳра ба беруни ҷойник намечакид [С. Айни]. Наҳвиносо Р. Асоев ҷумлаи мазкурро ба асос гирифта, нуктаи назари муҳаққонро ҷунин овардааст: « Аз рӯи ишораю мақолаҳои ҷудогонаи забоншиносон ва китобҳои дарсии мавҷуда дар хусуси ҷумлаи пайрави зикршуда ду нуктаи назар вуҷуд дорад: тарафдорони фикри аввал онро ҷумлаи пайрави натиҷа ва забоншиносони дигар ҷумлаи мазкурро пайрави микдору дараҷа мешуморанд. Баъзе муаллифони китобҳои дарсӣ ҷумлаҳои зикршударо ба се хели ҷумлаҳои пайрав нисбат медиҳанд, ки ин аз ҳақиқат ва моҳияти асосии масъала дур рафта аст. Дар ин китоб оид ба ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, натиҷа ва муайянкунанда айнан мисолҳои якхела дода мешавад, ки барои шарҳу эзоҳи калимаи ҳамнисбати ҷунон омадаанд. Калимаи ҳамнисбати ҷунон дар ҳар се мисол ба сифати ҳоли микдору дараҷаи сарҷумла истемол ёфта, баъд аз худ ҷумлаҳои пайрави дараҷаю андозаро талаб мекунад. а) пайрави тарзи амал: Вай ҷунон саҳт гап мезад, ки овози дигарон шунида намешуд; б) пайрави натиҷа: Вай ҷунон ташна буд, ки даҳонаш хушк шуда буд; в) пайрави муайянкунанда: Ҳаво ҷунон хунук буд, ки дарё ях кард» [1, 19-20].

Ғуноғунандешӣ ва ақидаҳои муҳталиф доир ба ҷумлаҳои пайрав дар байни наҳвиносо Ҳанӯз аз солҳои шастум ба миён омада буд, ки аз воқеияти ҳодисаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносии тоҷик гувоҳӣ медиҳад. Аксари тадқиқотчиён дар ҳалли ин масъала ба душвории ҷиддӣ рӯ ба рӯ мегарданд ва сабаби пайдо шудани ҳатоҳо дар ин соҳа мегардад. Маънои аслии ҷумлаҳои пайрав нодуруст муқаррар карда мешавад. Ин натиҷаи он аст, имрӯз таснифоти ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносии тоҷик ба таври дақиқ муайян нагардидааст. Аз ин ҷиҳат муайян кардани ҳудуд ва типҳои ғуноғуни ҷумлаҳои пайрави забони тоҷикӣ яке аз масъалаҳои ҳалталаби забоншиносии тоҷик ба ҳисоб меравад.

Ба миён омадани ақидаҳои гуногун доир ба ҷумлаҳои пайрави микдору дараҷае, ки бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбати сарҷумла меоянд ва омезиш додани онҳо ба ҷумлаҳои пайрави дигар аз ҷониби нахвшиносон сабабҳои зерин нишон дода шудааст: 1. Ҷонишинҳои ишоратии чунон, ончунон мафҳуми басо абстракт дошта, ба тезӣ муайян намудани вазифаи синтаксисии онҳо дар таркиби сарҷумла душвор аст ва маънии аслии ҷумлаи пайрави эзоҳдиҳандаи он низ чандон равшан нест. 2. Калимаҳои ҳамнисбати чунон, ончунон хусусияти муштараквазифагӣ дошта, чун воситаи тобеи бисёр ҷумлаҳои пайрав хизмат мекунанд, бинобар ин аз ҳам ҷудо намудани типҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав низ душвориро ба миён меорад. Сохтор ва воситаҳои алоқаи тобеи ҷумлаҳои пайрави дар боло зикршуда бо ҳамдигар монанд бошанд ҳам, бо хусусиятҳои грамматикӣ ба худ хос онҳоро муҳаққикон ба се типи ҷумлаи пайрав ҷудо кардаанд. Ҷумлаи яқум ба пайрави тарзи амал, ҷумлаи дуҷум ба пайрави муайянкунанда, ҷумлаи сеҷум ба пайрави микдору дараҷа. Муайян кардани вазифаи нахвии калима ва таркибҳои ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла як омили бозтимод буда, дар муайян кардани ҳадду ҳудуди ҷумлаи пайрав ҳар гуна духурагиро барҳам месозад. Агар калима ва таркибҳои ҳамнисбати муштаракӣ чунон ва ончунонро бо калимаҳои ҳамнисбати хоси ҷумлаҳои пайрави микдору дараҷа иваз кунему сохт ва маънои ҷумлаи пайрав бетағйир монад, ин типии ҷумлаҳоро пайрави микдору дараҷа гуфтан ба мақсад мувофиқ аст: Дар рӯзҳои панҷум, шашум, ҳафтуми март банди **ҷунон (ба дараҷае, он қадар)** бисёр шуд, ки ғайр аз обхонаҳо, қанахонаҳо, ҳавличаҳо дар таххонаҳои даруни арк ҳам ҷои ҳолӣ намонд [Ҷ.3, С.97].

Калимаҳои чунон ва ончунон дар таркиби сарҷумла аксар вақт дар паҳлуи сифатҳо меоянд. Сифатҳои аслии дароз, кӯтоҳ, баланд, паст, равшан, торик, хурд, лоғар, фарбех, чуқур, дур, наздик як қисми зарфҳои тарзи амал, ки дар таркиби сарҷумла ба вазифаи ҳоли тарзи амал ва ё хабар омада, аз ҷиҳати дараҷа ва ҳадду андоза шарҳу эзоҳи иловагиро талаб

мекунанд, зарурати воқеъшавии ҷумлаи пайрави микдору дараҷаро боз ҳам равшантар менамоянд. Ин хусусият ба ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, натиҷа, монандӣ ва муайянкунанда хос нест: Охир ӯ чунон нахиф, заиф ва заҳир шуда хушкид, ки одам аз симояш меҳаросид [Ҷ.2, С.92]. Умуман, дар омӯхтану муайян кардани хусусиятҳои асосии ҷумлаҳои пайрав калима ва таркибҳои ҳамнисбат мавқеи муайянро ишғол менамоянд. Бо тӯфайли онҳо ҳатто типҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав дар забони тоҷикӣ муайян ва мушаххас мегардад.

Дар хусуси калимаҳои ҳамнисбат профессор Д.Тоҷиев чунин ақида дорад: « Дар забони тоҷикӣ доираи истеъмоли калимаҳои ҳамнисбат хеле васеъ буда, дар ифодаи қариб ҳамаи типҳои ҷумлаҳои пайрав қор фармуда мешаванд. Фақат ҷумлаҳои пайрави натиҷа ва ҳилоф калимаҳои ҳамнисбат надоранд [ниг.: 9, 335].

Ҳамин тарик, ҷумлаи пайрави микдору дараҷа бо ёрии воситаҳои зиёди грамматикӣ, аз ҷумла, пайвандакҳои сершумор, калима ва таркибҳои ҳамнисбат ба сарҷумла тобеъ мегарданд. Ҷумлаи пайрави микдору дараҷа аъзоҳои алоҳидаи сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳад. Ин аломатҳо ва хусусиятҳои грамматикӣ ҳудуди ҷумлаи пайрави микдору дараҷаро дар байни ҷумлаҳои пайрави дигар муайян ва муқаррар менамояд.

Адабиёти илмӣ истифодашуда:

1. Асоев Р. Ҷумлаи пайрави микдору дараҷа ё натиҷа \\\ Мақтаби советӣ, 1978, №1.- С.19-25.
2. Асоев Р. Ҷумлаи пайрави микдору дараҷа бо маънои иловагии шарт \\\ Маҷмӯаи илмӣ (серияи филологӣ, ҷилди 6). - Кӯлоб, 1976. - С. 27-33.
3. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий. - Душанбе, 1963. – 184 с.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.3. Ҷумлаҳои мураккаб.-Душанбе: Дониш, 1989. – 224 с.

5. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Қ.2. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олий. - Душанбе, Маориф, 1984. – 328 с.
6. Қосимова М.Н. Ҷумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик. - Сталинобод, 1961. – 88 с.
7. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. - Душанбе, 2011. – 385 с.
8. Норматов М. Забони адабии муосири тоҷик (синтаксис). - Душанбе: Матбуот, 2011. - 324 с.
9. Тоҷиев Д. Осори мунтахаб. - Душанбе: Деваштич, 2005. – 484 с.
10. Тоҷиев Д. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик (Ҷумлаҳои пайрави ҳол). - Душанбе: Дониш, 1981. - 220 с.
11. Федоров А. К. Трудные вопросы синтаксиса. Пособие для учителя. -М.: Просвещение, 1972. - С.127 - 207.
12. Хоҷаев Д. Гуфтори нақб қуҳан нағардад. - Душанбе, 2011. - 240 с.

ПОЛИСЕМИЯ ПРИДАТОЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ МЕРЫ И СТЕПЕНИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ С. АЙНИ

В статье рассматривается полисемия придаточный предложений меры и степени в произведениях С.Айни. В частности дополнительные смысловые значения прида- точных предложения обстоятельства меры и степени, как цель, результат, сравнительные, условные и уступительные. Выявлены причины полисемии этого придаточного предложения.

Ключевые слова: сложноподчинённые предложения, полисемия, факторы полисемия, подчинительные союзы, соотносительные слова, сказуемые, соотношение глагольных форм, основное и дополнительное значение.

POLYSEMY IN CLOUSES SENTENCES MEASURES AND INTENT IN THE WORKS OF S. AINI

In this article examine polysemy of the clauses sentences of measures and intent in the works of S. Aini. In particular the additional semantic value of the proposal and measures of the extent of occurrences as objective results, comparative of conditional

and concessive. The reasons of the polysemy of the clauses sentences.

Key words: complex sentence, polisemy, factors of polisemy, subordinating conjunctions, correlative words, predicate, correlation verbal form, fundamental and additional meaning.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *М. Абдурахмонова – доцент кафедры современных таджикского языка ТНУ. Телефон: 919-77-14-77.*

V. ТОПОНИМИКА

ФИТОТОПОНИМҲОИ ДУШАНБЕШАҲР ВА РОҲҲОИ ШАКЛГИРИИ ТАЪРИХИИ ОНҲО

Д. Ҳомидов, дотсенти ДМТ

«Мову шумо дар масъалаи ному номгузорӣ низ набояд бетараф бошем. Номгузорӣ як рукни муҳими забон ва инъикоскунандаи асолати милливу фарҳангии миллат мебошад».

Эмомалӣ Раҳмон

Таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ аз қишрҳои гуногуни луғавӣ таркиб ёфта, яке аз он қишрҳоро номвожаҳои ҷуғрофӣ фаро мегиранд ва номвожаҳои ҷуғрофӣ низ аз қабатҳои гуногуни луғавӣ, аз ҷумла аз фитотопоним, ороним, гидроним, ойконим ва монанди

инҳо иборатанд. *Фитотопонимия* чузъи таркибии топонимика махсуб ёфта, маҷмӯи номҳои мавзеъҳои ҷуғрофие, ки бо номи рустанӣ ва гулу гиёҳ иртиботдоштаро мавриди омӯзишу баррасӣ қарор медиҳад. Мафҳуми фитотопоним аз луғати юнонии *fitā* – рустанӣ, гиёҳ, *tārās* – маҳал, мавзеи ҷуғрофӣ ва *ānumiya* – ном гирифта шудааст, ки маънояш илм дар бораи номи мавзеъҳое, ки аз номи рустанӣ ва гиёҳ ташаккул ёфтаанд, мебошад.

Фитотопонимҳои ҳар мавзеъ, аз ҷумла фитотопонимҳои Душанбешаҳр вобаста ба муҳити ҷуғрофӣ ва бо омилҳои ба худ хос инкишоф меёбанд. Фитотопонимҳои Душанбешаҳр низ бо омилҳои ба худ хос шакл гирифта, дар анбӯҳи номвожаҳои ҷуғрофӣ шаҳри азизамон макоми муайянро ишғол мекунанд. Дар натиҷаи таҳлил ва баррасии ҳуҷҷатҳои оморӣ маълум гардид, ки номвожаҳои ҷуғрофӣ марбут ба рустанӣ ва гулу гиёҳ дар рушди номгузории Душанбешаҳр ҷойгоҳи махсусро касб карда, чандин кӯчаву маҳалла ва растаҳои дӯкону нуқоти савдору ифода мекунанд. .

Бояд гуфт, ки Душанбе калонтарин **шаҳр** ва пойтахти кишвари Тоҷикистони маҳбубамон махсуб ёфта, масоҳати умумии он аз 124,6 км² иборат аст ва аҳолии он соли 2014 мувофиқи маълумоти оморӣ 778,5 ҳазор нафарро ташкил медод. Аммо дар асл аҳолии шаҳри Душанбе беш аз 1 миллион нафар аст. Дарозии умумии кӯча, гузаргоҳҳо, роҳҳои соҳилӣ, пулҳо, роҳҳои зеризаминиаш–705,6 км буда, масоҳати фазои сабз ва дарахтонаш –74800 метри мураббаъро фаро мегиранд. Дар ҳудуди шаҳр чаҳор ноҳияи маъмурӣ - Шохмансур, Исмоили Сомонӣ, Фирдавсӣ ва Сино воқеъ буда, аз нигоҳи тақсимои қабатҳои луғавии топонимӣ мутааллиқи антропонимҳост, яъне бо номи шахсиятҳои таърихӣ ёд мешаванд. Дар пойтахти Тоҷикистон 230 корхонаи саноатӣ, 38 корхонаи шароббарорӣ, 132 корхонаи сохтмонӣ, 40 банк, 8 меҳмонхона, 35 бемористон, 21 масҷид, 121 мактаби таҳсилоти умумӣ, 14 омӯзишгоҳ, 12 коллеҷ, 21 донишгоҳ, 7 осорхона ва 7 намоишсаро мавҷуданд.

Тавре зикраш рафт, дар шаклгирии номҳои нукоти аҳолии қабатҳои гуногуни топонимӣ нақши муассир доранд, ки яке аз ин қабатҳои луғавии топонимӣ фитотопонимҳо маҳсуб меёбанд, ки дар Душанбешаҳр маҳалла, кӯча, корхонаҳо, номи дӯконҳо, мағозаи атриёт, ороишхонаҳо, ошхонаву тарабхонаҳо, ҷойи фарҳангӣ ва сартарошхонаҳои зерин бо ин унсурҳои топонимӣ, яъне бо номи рустани ва гулу гиёҳ номгузори гардидаанд. Чунончи, маҳаллаи «Шафтолузор», маҳаллаи «Гулистон», маҳаллаи «Сабзозор», маҳаллаи «Чортут», маҳаллаи «Яккачинор», Маҳаллаи «Пахтакор», маҳаллаи «Гулбутта», маҳаллаи «Бӯстон», маҳаллаи «Чиноро», Комбинати «Ғалла», кӯчаҳои «Пахтакор», «Яккачинор», «Токтогул», «Лолазор», «Гулшан», «Сабзозор», «Ойгул», «Гулистон», мағозаву тарабхонаҳо ва дӯкону ороишгоҳҳои «Садбарг», «Чанори кӯҳан», «Нилуфар», «Наргис», «Ёсуман», «Райхона», «Раъно», «Чорбед», «Сада», «Санавбар», «Гулдаста», «Себзор», «Суман» ва ғ.

Сабаби номгузори бо номвожаҳои ҷуғрофии марбут ба номи рустани ва гулу гиёҳро дар Душанбешаҳр аз рӯи зарурат ва диди эстетикӣ орзуву омол, зебопарастӣ донист, зеро, воқеан, мардуми тоҷик нисбат ба гулу гиёҳ ва рустаниҳо аз даврони бостон таваҷҷуҳи хоса дошта, ин навъи ҷузъи табиатро ҳамеша дӯст медоранду мебарваранд. Ин далолат бар он мекунад, ки гулпарварӣ, боғдорӣ ва дӯст доштани табиати зебову фарох яке аз фазилатҳои мардуми мо аз замони қадим будааст ва имрӯз Душанбе – пойтахти кишвари азизамон дар оғӯши гулҳо қарор дорад ва ин шаҳрро бешак шаҳри гулхору рустаниҳо, ё ба таври дигар гулшаҳр номидан аз рӯи адолати ҳақиқат аст.

Номвожаҳои ҷуғрофии сарзамини Тоҷикистони соҳибистиқлол асосан иборат аз вожаҳои қадимаи забонҳои эронӣ мебошанд. Аз ҷумла, номвожаҳои ҷуғрофии пойтахти кишварамон ва атрофи он низ аз ҷумлаи топонимҳое ба шумор мераванд, ки инак, мехоҳем перомони чанде аз онҳо мухтасар маълумот бидиҳем.

Нахуст бояд бигӯем, ки Душанбе чун мавзеи ҷуғрофӣ дорои таърихи бостонӣ буда, маълумоти аввалинро доир ба ин шаҳр аз сарчашмаҳои қадима, аз қабилӣ «Худуд-ул-олам», «Таърихи Табарӣ», «Таърихи Бухоро»-и Муҳаммад Наршаҳӣ, «Баҳр-ул-асрор»-и Маҳмуд ибни Амир Валӣ ва ғайра пайдо намудан мумкин аст. Мувофиқи маълумоти ин сарчашмаҳои хаттӣ ҷуғрофию таърихӣ Душанбе чун мавзеи ҷуғрофӣ дар гузаштаи дур дар ҳайати вилояти Шумон «шомил будааст. Дар ин бобат муаллифи «Худуд-ул-олам» [қарни даҳи мелодӣ] чунин менигорад: «Шумон-шаҳрест устувор ва ба барокӯҳ ниҳода ва гирди ӯ бора кашида ва ӯро кӯҳандизест [қалъа] бар сари кӯҳ ниҳода ва андар миёни кӯҳандиз чашмаи об аст бузург, аз вай заъфарон хезад бисёр» [12,69]. Шумон дар қарнҳои VIII-X мелодӣ номи шаҳр ва дар айни замон номи як вилояти қалони Тахористон ба шумор мерафт. Ин вилоят дар ҷануб то Кубодиёну Вахш, дар ғарб то Аҳорун, дар шимол тақрибан то ағбаи Анзоб ва дар шарқ то дарёи Кофарниҳон, ки начандон дуртар аз он қалъаи Шодмон воқеъ аст, тӯл мекашид. «То солҳои наздик ҷойи пойтахти Шумон,-зикр менамояд муҳаққиқи тоҷик Ғолиб Ғоибов,-аз тарафи олимони дуруст муайян карда нашуда буд. В.В.Вартолд чунин меҳисобид, ки он дар ҷойи шаҳраки Ҳисори имрӯза ё шарқтари он ё ки дар наздикиҳои қалъаи Ҳисор, ба фикри В. Р.Челитко дар қалъаи Шодмон ва ба гумони М.М.Дяконов - дар ҷойи Душанбеге ҳозира воқеъ будааст. Вале баъд аз омӯхтани маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ, монанди «Худуд-ул-олам» ва «Таърихи Табарӣ», мо ба хулосае омадем, ки пойтахти Шумон маҳз дар Қалъаи Ҳисор ва атрофи он воқеъ гардида буд» [4].

Вожаи «Шодмон» ба маънои шодиву хурсандӣ набуда, дар асл шакли вайроншудаи қалмаи қадимаи «Шумон» мебошад. Дар ин бора ханӯз дар оғози қарни гузашта шарқшиноси маъруфи рус В.В. Бартолд ибрози назар намуда буд, ки ҳақиқати таърихӣ дорад. Сабаби Ҳисор ном гирифтани ин мавзеъ дар он аст, ки баъд аз футуҳи Ислом атрофи қалъаи ин мулк бо девор ихота гардида буд. Бинобар ин онро ба забони арабӣ Ҳисор номиданд. Вале дар баробари ин номи

пешинаи ин диёри тоҷикон-Шумони таърихӣ низ аз байн нарафт ва он дар шакли Ҳисори Шодмон роиҷ гардид. Номи Ҳисори Шодмон нахустин бор дар асари «Зафарнома»-и Шарофиддини Алии Яздӣ [қарни XV мелодӣ] сабт гардидааст. Тибки маълумоти ҷуғрофидони маъруфи араб [қарни X мелодӣ] Мақдисӣ Шумон дар замони ӯ аз «Уммаҳот» [Модаршаҳрҳо] маҳсуб меёфтааст. Яъне вай Шумонро аз сабаби ободию бузургиаш модари шаҳрҳои дигари минтақа шумурдааст. Вале Шумон баъд аз истилои муғул [қарни XIII] ва ҳучуми кӯчманчиёни ўзбактабори Дашти Қипчоқ [қарни XV] саҳт хароб гардид.

Яккачинор низ яке аз мавзеъҳои қадимаи ҷуғрофӣ мебошад, ки дар қисмати ҷанубу-ғарбии шаҳр воқеъ гардидааст. Номи ин мавзеъи ҷуғрофӣ низ аз нигоҳи соҳт мураккаб буда, аз ҷузъҳои «як» - шумора ва «чинор» - номи дарахт таркиб ёфтааст ва маънояш чинори танҳо мебошад. Номи ин маҳал дар натиҷаи дар ин мавзеъ мавҷуд будани як чинори танҳои азим гирифта шудааст, ки ҳоло аз он нишонае намондааст. Маҳаллаи Яккачинор аз мавзеъҳои қадимии шаҳри Душанбе ба шумор меравад.

Чортут. Дар Душанбе ва атрофи он ду мавзеи аҳолинишин бо ин ном ёд мешавад. Яке дар маҳаллаи Советии якуми (якум Советский) пойтахт ва дигаре чанд километр дуртар аз маҳаллаи Политехникум, дар ҳудуди ноҳияи Рӯдакӣ воқеъ гардидааст. Номҳои мазкур аз ҷиҳати баромад тоҷикӣ мебошанд ва маънои «чаҳор тут»-ро ифода мекунад. Аз рӯйи гуфти кӯҳансолон дар ин мавзеъҳо замоне чаҳор тути азимҷусса вучуд доштааст, бинобар ин мавзеъҳоро Чортут ном ниҳодаанд. Номи ин мавзеи ҷуғрофӣ низ аз нигоҳи соҳт мураккаб буда, аз ҷузъҳои «чор»-шумора ва «тут»-номи дарахт таркиб ёфтааст ва маънояш мавҷуд будани чор адад дарахти тутро ифода мекунад.

Райҳона. Номи яке аз тарабхонаҳои шаҳри Душанбест ва дар асоси номи гиёҳ номгузори гардидааст. Маънои луғавии ин фитотопоним чунин аст: райҳон. а. 1. гиёҳи хушбӯӣ бӯйидани ва хӯрдани, нозбӯ, сипарғам. Райҳон кӣ диҳад-т, чун ҳаме ту

Райҳон нашиносӣ аз мугелон. Носири Хисрав. Эй сабо, гар ба чавонони чаман боз расӣ, Хидмати мо бирасон сарву гулу райҳонро. Ҳофиз. 2. шароби соф, хушбӯӣ сабзранг. Барги нашот нест дар ин тира хокдон, Райҳон зи охи гарм бувад ин сафолро. Соиб райҳони зард киноя аз шуои офтоб. Наёрош ин баргаи лочувард, Сафоли заминро ба райҳони зард. Низомӣ райҳони тоторӣ хушрӯ, хушманзар; райҳон коштан киноя аз нозу ғамза кардан. Ба чашме поси душман доштандӣ, Ба дигар чашм райҳон коштандӣ. Низомӣ

Садбарг. Мавзеи дигари шаҳри азизамонро бо номи яке аз гулҳои машҳуру марғуб, яъне бо номи садбарг номгузорӣ намудаанд. Садбарг дар асл номи яке маҷмаи бинои маишӣ ва хизматрасонист, ки гирду атрофи ҳамин биноро низ мардум бо номи садбарг ба забон мегиранд. Аз ин ҷост, ки вожаи садбарг чун вожаи ифодагари номи гулу гиёҳ дар фарҳанги мардуми мо хеле нақш дорад ва онро мардум арҷгузорӣ мекунанд. Ҳамчунин ин вожаи ифодагари гулу гиёҳ дар мамолики мухталиф низ маънову мафҳум ва рамзҳои аҷоибро ифода мекунанд, ки чанде аз онҳоро инҷо зикр менамоем. Дар мамлакати Англия гули садбарг рамзи анъанавӣ буда, ҳамчун аломати сарисинагии шохони англис маъмул мебошад. Баъд аз «Низои Садбаргҳои Сафед ва Сурх», ки ҳар яке рамзи қавмҳои барои тахти шохона мубориза мебуданд, садбарги сурхи оилаи Лаикастерҳо ва садбарги сафеди Йоркҳо муттаҳид гардида, номи «Садбаргҳои тюдорҳо»-ро гирифт. Садбарги сурхро хизмҳои сиёсии аврупоӣ чун рамзи сотсиализм қабул карда буданд. Соли 1986 бошад, хизби лейбористии британиягӣ онро ба сифати рамзи худ интихоб намуд. Аз рӯйи асотири юнонӣ-римӣ гули садбарг рамзи асрор ва ҳомӯшист. Худои оромӣ Гарпократ бо Венера – Зухра муносибати ошиқона дошт. Писари Зухра-Купидоӣ барои пинҳон доштани ин сир ба Гарпократ гули садбарги сафедро медиҳад. Дар давраҳои қадим расми гули садбарг дар сакфи хонаҳо, маҷлисоҳои қашида мешуд. Ин чунин маъно дошт: ҳар сухани гуфташуда сғикоса «зери с», яъне пинҳонӣ аст. Гули садбарг яке аз образҳои машҳури асотири назмист. Аз рӯйи гуногунрангӣ

ва сифати гулҳо садбарг ҷойи муҳимро ишғол менамояд. Чунончи Брахма, ки бо Вишну дар бораи гулҳо баҳс мекард, аввал ба лотос ҳнилуфар] баҳои баланд медиҳад. Баъд аз дидани садбарг сахвашро фаҳмида, гули садбаргро дар ҷойи аввал мегузорад.

Дар замонҳои қадим бо образи гули садбарг хурсандиро ва баъдтар асрору оромӣ ва ишқро алоқаманд мекарданд. Мафҳуми садбарг чун ифодакунандаи ишқ бештар паҳн гардид. Дар Юнон, Рим, Чин ва яқчанд мамлакатҳои забони гурӯҳи германӣ дошта гули садбарг бо мотаму марг иртибот мегирифт. Ҳатто садбарг чун гули рӯҳи фонӣ ҳисобида мешуд. Аломатҳои рамзҳои ифодакунандаи гули садбарг хеле зиёданд: *зебӣ, камолот, шодӣ, ишқ, кайфият, таъриф, шараф, наҳат, виқор, ифтихор, хирад, дуо, асрор, оромӣ*.

Вожаи садбарг чун рамзи хуршед, ситораҳо, худон ишқу зебӣ низ шинохта шудааст. Гули садбарг рамзи зани зебост ва бо гули садбарг номгузори шудани занон низ бесабаб нест. Мисол: Роза, Розлиа, Розита, Розалия, Розамшда ва Розамунда ва ғайра.

Гули садбарг дар арабҳо баръакс рамзи мардона, дар яҳудиён нишони ваҳдат мебошад. Дар дини насронӣ гули садбарг мафҳуми *раҳмдилӣ, бахшиши ишқи илоҳӣ, сабру ғалабаро* ифода мекунад. Дар санъати асрҳои миёнаи насронӣ гули садбарг кайфияти осмониро мефаҳмонд ва мавқеи гули нилуфарро танг мекард.

Ҷузъҳои гули садбарг низ рамздоранд: сабзаи он хурсандӣ; хорҳояш - ғам, худӣ гул ифтихорро мефаҳмонанд. *Садбарг* ҳамчун рамзи шавқӣ эҳсоси табиӣ – заминӣ дар адабиёти пурназакати асримиёнагӣ дар лирикаи ишқии аврупоӣ кинояҳои ишқии асрҳои ҶVI-ҶVIII машҳур аст. Эмотсияи образи садбарг дар анъанаҳои минбаъдаи назмӣ ва асотири идома ёфтааст. Дар романҳои шоири олмонӣ К.Бреитано ба 3 хоҳарон – Розароза ҳсадбарги сурх], Розадора ҳсадбарги тиллоӣ] Розабланка (садбарги сафед) рақобати хунии бародарон таҳдид мекунад, аммо даҳолати нақӯкори онҳоро халос менамояд. Дар силсилаи ашъори В. Иванов «Қасанғм»

Садбарг ҳамаи рамзҳои аз ғаҳвора то ба тобут донишандӯхтанро талкин карда, чун рамзи умумӣ олам ва ҳаёти инсониро муттаҳид мекунад.

Дар давраи аввали пайдоиши дини масеҳӣ садбарг хор надоштааст. Сурхии садбарг аз ранги хуни Исо, ки дар Салиб рехтааст ҳсадбарги сурхро бо оташ, мубаддал гаштани хокистари масеҳиёни сӯзондашуда], ба садбарги сурх нисбат медоданд. Садбарги сурх аз хуни булбули ошиқ аст. Ваҳдати садбаргу шароб низ фаровон истифода мешавад. Анъанаи муслмонии арабӣ образи садбарги сафедро чун араки Мухаммад (с), ки аз ба меъроҷ баромадан пайдо шудааст, нисбат медиҳад. Аммо дар анъанаи халқҳои олмонӣ садбарг ба одамони қадпаф, фариштаҳо, қувваҳои ғайриинсонӣ чун рамзи муҳофизат хизмат менамояд. Инъикоси рамзҳои гуногун аз рангорангии анвои садбарг ва ҷузъҳои он низ вобаста аст. Садбарги сурх тимсоли насронии олами ҳастӣ, эмлемаи Адонис, Афродита, Венера, Сафо, рамзи хонаи Ланкастерҳо; шавк, ифрат, хоҳиш, зиндагию марг, сабр; Садбарги сафед – покӣ, бакорат, рӯҳ, андешаи абстрактӣ, оромӣ; рамзи хонаи Йоркҳо. Садбарги сурху сафед-муттаҳидӣ ва иттифок. Садбарг дар салиби Исо-марги ӯ, хорҳои садбарг-машаккат, садбарг рамзи гуноҳ, садбарги беҳор – носипосӣ ифода ёфтааст.

Дар асотири форсӣ садбарги сафедро хуни булбули ба ӯ ошиқ сурх кардаст: хангоми сурудхонӣ ҳофиз садбаргро ба рӯйи синааш мегузорад, хорҳои тези он қалби ӯро сӯроҳ карданд. Аз ин ҷост, ки хорҳои садбарг барои ифодаи захми ишқ истифода мегардид.

Дар дили юнониёни қадим, ки садбарг ҷузъи асосии парастии Афродита ба ҳисоб мерафт, меҳробҳои маъбадҳои ӯ бо ин гули зебо оро медоданд, гирдогирди маъбадро гулбоғҳои садбаргҳо ихота мекарданд. Дар Родос, ки яке аз маъбадҳои азими Афродита воқеъ буд, ҳатто дар тангаҳо тасвири ин гули илоҳӣ сикка зада мешуд. Дар Рими қадим иди диние вобаста ба садбарг гузаронида мешуд, ки аз гулчанбарҳои садбарги сурх мақбараҳоро оро медоданд. Иди розалӣ, ки рамзи садбарги сурхро бо марг ва эҳё муттаҳид мекард, дар ҳақиқат, анъанаи

зинда ва маъмул боқӣ мондааст. Дар мамлакатҳои иқлимашон гарм ин маросим дар Троица [Италия, Испания, Фаронсаи ҷанубӣ], дар шимол ва минтақаҳои хунук ҳОлмон, Австрия, Белгия, Ҳолланд] рӯзи Пётр гузаронида мешуд. Дар байни насронҳои ин давлатҳо ақидае роиҷ буд, ки дар рӯзи Пётри муқаддас ӯ садбаргҳоро пошида, одамонро ба бихишт даъват менамояд. Эътиқодмандон садбаргро гули бихишти меҳисобиданд, ки он бӯи хуши боғҳои Эдем мерасад ва ҳорҳои он аз авфи гулҳо хабар меод. Мардуми одӣ содалавҳона садбаргро чун тимсоли муҳофиз медонистанд, ки аз бӯи нахати садбарг қувваҳои бадӣ ва деу парӣ меғурезанд. Мақоми садбарг дар дини насронӣ чунон баланд шуд, ки садбарги арғувонӣ бо ҳорҳои тезаш рамзи шавқи илоҳӣ ва садбарги беҳор ҳдева Мария] Марямро ифода менамуданд.

Ҳамин тариқ, фитотопонимҳо яке аз қабатҳои луғавии таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ маҳсуб ёфта, маҷмӯи номҳои мавзёҳои ҷуғрофиеро, ки бо номи рустанӣ ва гулу гиёҳ иртиботдоранд, мавриди омӯзишу баррасӣ қарор медиҳанд. Номвожаҳои ҷуғрофии марбут ба номи рустанӣ ва гулу гиёҳро аз нигоҳи сохтор ба гурӯҳҳои сода, сохта, мураккаб, таркибӣ ва аз нигоҳи мансубият ё баромади таъриҳиашон ба фитотопонимҳои тоҷикӣ, арабӣ, омехтаи ўзбекӣ-тоҷикӣ ва юнонӣ ҷудо намудан мумкин аст. Номгузори бо номвожаҳои ҷуғрофии марбут ба номи рустанӣ ва гулу гиёҳро дар Душанбешаҳр аз рӯи зарурати таъриҳӣ ва диди эстетикиву орзуву омол, зебопарастии мардуми шарифи пойтахтамон доништан мумкин аст.

Қайд кардан ба маврид аст, ки номҳои ҷуғрофӣ бо мурури замон тағйири шакл кардаанд ва дар натиҷа номҳои дигари ҷуғрофӣ падид омадаанд.

Номвожаҳои ҷуғрофии марбут ба номи рустанӣ ва гулу гиёҳро аз нигоҳи сохтор метавон ба фитотопонимҳои сода (Бўстон, Гулшан, Ғалла, Ёсуман, Наргис, Нилуфар, Райҳон, Сада, Санавбар...), сохта (Гулистон, Лолазор, Шафтолузор, Сабзозор, Себзор, Чиноро...), мураккаб (Гулбутта, Гулдаста,

Пахтакор, Садбарг, Чорбед, Яккачинор...) ва таркибӣ (Чанори куҳан...) чудо намуд.

-сода: Бӯстон, Гулшан, Ғалла, Ёсуман, Наргис, Нилуфар, Райҳон, Сада, Санавбар...

- сохта: Гул+истон, Лола+зор, Шафтолу+зор, Сабза+зор, Себ+зор, Чинор+о...,

-мураккаб: Гул+бутта, Гул+даста, Пахта+кор, Сад+барг, Чор+бед, Якка+чинор....

- таркибӣ: Чанори куҳан...

Номвожаҳои ҷуғрофии марбут ба номи рустанӣ ва гулу гиёхро аз нигоҳи мансубият ё баромади таърихияшон метавон ба фитотопонимҳои тоҷикӣ (Бӯстон, Гулшан, Ғалла, Ёсуман, Сада, Санавбар...), омехтаи арабӣ-тоҷикӣ (Райҳон...), омехтаи ўзбекӣ-тоҷикӣ (Токто+гул, Ой+гул...) ва юнонӣ (наргис, яъне аслан нартсис, нилуфар...) чудо намуд.

-тоҷикӣ: Бӯстон, Гулшан, Ғалла, Ёсуман, Сада, Санавбар...,

-арабӣ: Райҳон, Раъно...,

-омехтаи ўзбекӣ-тоҷикӣ: Токто+гул, Ой+гул...

-юнонӣ: наргис, яъне аслан нартсис, нилуфар...

Сабаби номгузорӣ бо номвожаҳои ҷуғрофии марбут ба номи рустанӣ ва гулу гиёхро дар Душанбешаҳр аз рӯи зарурат ва диди эстетикӣ орзуву омол, зебопарастӣ донист, зеро, воқеан, мардуми тоҷик нисбат ба гулу гиёҳ ва рустаниҳо аз даврони бостон таваҷҷуҳи хоса дошта, ин навъи ҷузъи табиатро ҳамеша дӯст медоранду мепарваранд. Ин далолат бар он мекунад, ки гулпарварӣ, боғдорӣ ва дӯст доштани табиати зебову фароҳанг яке аз фазилатҳои мардуми мо аз замони қадим будааст ва имрӯз Душанбе – пойтахти кишвари азизамон дар оғӯши гулҳо қарор дорад ва ин шаҳрро бешак шаҳри гулҳову рустаниҳо, ё ба таври дигар гулшаҳр номидан аз рӯи адолату ҳақиқат аст.

ҳамин тариқ, фитотопонимҳо яке аз қабатҳои луғавии таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ махсуб ёфта, маҷмӯи номҳои мавзёҳои ҷуғрофиёро, ки бо номи рустанӣ ва гулу гиёҳ

иртиботдоранд, мавриди омӯзишу баррасӣ қарор медиханд. Номвожаҳои ҷуғрофии марбут ба номи рустанӣ ва гулу гиёҳро аз нигоҳи сохтор ба гурӯҳҳои сода, сохта, мураккаб, таркибӣ ва аз нигоҳи мансубият ё баромади таърихиашон ба фитотопонимҳои тоҷикӣ, арабӣ, омехтаи ўзбекӣ-тоҷикӣ ва ҷунонӣ ҷудо намудан мумкин аст. Номгузори бо номвожаҳои ҷуғрофии марбут ба номи рустанӣ ва гулу гиёҳро дар Душанбешаҳр аз рӯи зарурати таърихӣ ва диди эстетикиву орзуву омор, зебопарастии мардуми шарифи пойтахтамон донишдон мумкин аст.

САРЧАШМАҲОИ ИСТИФОДАШУДА:

- 1.Бартолд В.В. Сочинения, Т.1.М., 1963,- С.140-210.
- 2.Бобур Заҳириддин. Бобурнома, -Тошкент, 1960. – 110 с.
- 3.Ғаффоров О. Тафсири мухтасари номҳои ҷуғрофӣ. – Душанбе: Маориф, 1983. –144 с.
- 4.Ғоибов Ғ. Пайдоиши Душанбе // рӯзномаи «Паёми Душанбе», 27.02.1990.
- 5.Девонакулов А. Асрори номҳои кишвар.-Душанбе: Ирфон, 1989.-224 с.
- 6.Додалишоев Ҷ. «худуд-ул-олам» ва сарнавишти баъзе калимаҳо.//Садои Шарк, 1986, №10.- С. 119-134.
- 7.Маҳмуд ибни Валӣ. Баҳр -ул-асрор. - ЭСТ, ҷ.4. – Душанбе: ЭСТ, 1983.- 885 с.
- 8.Мухаммад Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. - Душанбе, 1978.- 180 с.
- 9.Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. - М.: Мысл, 1974. - 384 с.
10. Ранов В.А., Соловев В.С. Душанбе - город древний. – Душанбе: Дониш, 1993.-176 с.
- 11.Розенфелд А.З. Проблемы региональности и десемантизации в таджикский топонимии. - Ономастики Средней Азии.-М., 1978. - С. 63.
12. Худуд -ул-олам. – Душанбе: Дониш, 1983. - 132 с.
13. Фарҳанги забони тоҷикӣ. - М., СЭ., 1969. – ҷ. 1-2.
14. Юсупов Ш. К истории дореволюционного Душанбе. - Душанбе, 1988.-190 с.

ФИТОТОПОНИМОВ ГОРОДА ДУШАНБЕ И ЕГО ИСТОРИЧЕСКОГО СТАНОВЛЕНИЕ

В данной статье рассмотрены структурный анализ фитотопонимов города Душанбе в таджикском языке на основе материалов статьи, монографии таджикский ученый.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: фитотопонимов, структура, таджикский язык.

FITOPONIMOV GORODA DUSHANBE I EGO ISTORICSHKOGO STANOVLENIYA

In this article considered structural analysis of terminology in Tajik language on the basis of materials article, monography of Tajik teaching.

KEY WORDS: terminology, economy, tajik language

Сведения об авторе: Д.Хомидов, дотсент кафедры история языка и типологии ТНУ, тел: 907-79-82-65.

VI. ИСТИЛОҲОТШИНОСӢ

ИСТИЛОҲОТИ ИҚТИСОДИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ АЗ НИГОҲИ СОҲТОР

**Асомиддин Элчибеков, унвонҷӯи ДДОТ ба номи
Садриддин Айни**

Таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ аз қабатҳои гуногуни вожаҳои таркибӣ ёфта, яке аз қабатҳои маъмули он соҳаи истилоҳот маҳсуб меёбад. Истилоҳоти забони тоҷикӣ таърихи беш аз ҳазорсола дорад ва дар тӯли қарнҳои зиёд зина ба зина ташаккул ёфта, дорои низоми муайян гардида, устувору побарҷо мебошанд. Метавон афзуд, ки иртиботи забон бо раванди тафаккур ва олами рӯҳиву маънавияти инсон маҳз дар баҳши истилоҳоти барҷаста эҳсос мегардад. Бинобар он, истилоҳот тамоми паҳлӯҳои ҷаҳолияти ҷомеаро фаро гирифта, ба сифати як баҳши мустақили вожашиносии ҳамеша дар инкишоф аст.

Истилоҳот ифодагари номи ашё ё мафҳумҳои ин ё он соҳаи муайянанд ва дар сурати вохидҳои махсуси луғавие зухур меёбанд, ки мустақиман дар доираи ҳамон соҳа амал мекунанд. Ба таври дигар, истилоҳот луғати махсуси ягон соҳаи илму техника, санъату фарҳанг ва амсоли инҳо мебошанд, ки бо хусусиятҳои илмӣ ҷудо шуда меистанд. Вожашиносии забон масоили гуногунро фаро мегирад, ки яке аз он масъалаҳо дар забоншиносии тоҷикӣ таҳқиқи ҳамаҷонибаи истилоҳоти иқтисодист, ки то имрӯз мавриди боздиду баррасии ғуруҳи қарор нагирифтааст. Замони муосир даврони инкишофи босуръат ва зухуроти тақомулот бахшҳои алоҳидаи илм ва соҳаҳои мухталифи техника ва иқтисоду ҳоҷагии халқ аст. Аз ин рӯ, дар назди забоншиносони тоҷик вазифаҳои ҳеле муҳиму ғуруҳи муҳимро меғузорад, ки таҳким ва тақмил бахшидан ба сохту низоми истилоҳоти забони тоҷикӣ аз ҷумлаи онҳост. Аз ин ҷиҳат мо тасмим гирифтаем, ки доир ба истилоҳоти иқтисодӣ ва ҷиҳати сохтории онҳо сухан чанд баён намоем. Дар нигоштаҳои муҳаққиқон истилоҳоти иқтисодиро аз нигоҳи сохтор ба истилоҳоти иқтисодии сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ ё дар қолаби ибора муқаррар кардаанд, ки мо низ ба ҳамин ғуруҳи тоҷикӣ таъяс менамоем.

Истилоҳоти иқтисодии сода. Дар луғатҳои тафсирии ва истилоҳии забоншиносӣ, инчунин дар адабиёти таълимии вожаҳои содаро чунин шарҳ додаанд: «Калимаҳое, ки танҳо аз як реша таркиб ёфтаанд, вожаҳои сода мебошанд» [3, 67]. Аз ин ҷост, ки ба ғуруҳи истилоҳоти иқтисодии аз нигоҳи сохтор сода асосан чунин вожаҳоро мансуб донишман мумкин аст: 1) вожаҳои аслан тоҷикианд ва ба қатори вожаҳои умумиғуруҳӣ дохил мешаванд: дон, нон, қор, ранҷ, пул, ҳок, санг, дарахт, қон, қоло, зар... Ин қабил истилоҳотро боз метавон ба ғуруҳи истилоҳоти моддӣ [дон, нон, пул, ҳок, санг, дарахт, қон, қоло, зар...] ва маънавӣ [қор, ранҷ...] ҷудо қард; 2) вомвожаҳои арабӣ, ки пас аз забтқориҳои араб бо баҳонаи қорӣ қардани дини ислом ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид қардидаанд: азрак, қарз, меҳнат, заҳмат, нақд, ҳақ, матоъ, ашё... Ин қабил истилоҳоти иқтисодии содаи

иктибосии [қарзии] арабӣ бештар ба гурӯҳи вомвожаҳои арабии маънавӣ мансубанд; 3) вомвожаҳои русӣ-байналмилалӣ, ки пас аз забткориҳои Русияи подшоҳӣ, яъне пас аз солҳои 60-уми асри ҶҶ ва ибтидои асри ҶҶ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид гардидаанд: фоиз, бонк, материал, нефт, навъҳои сӯзишворӣ, навъҳои техника, амалиёти бонкӣ ва м.инҳо мансубанд; 4) вомвожаҳои англисӣ ва урупоӣ, ки бештар пас аз истиқлолияти миллий [пас аз солҳои 90-уми асри XX] ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид гардидаанд: ломбард, доллар, корт [корт ин воситаест барои дастрасӣ ба суратҳисоби бонкии мизоч].

а) Истилоҳоти иқтисодии соҳаи бозаргонӣ. Яке аз гурӯҳҳои иҷтимоӣ дар ҷомеаи муосири мо тоҷирону бозаргонон мебошанд, ки дар рушди бозорҳои истеъмоли нақши муассир доранд. Тиҷорат [тоҷирӣ] яке аз омилҳои асосии пешрафти иқтисоди ҷомеаи инсонӣ ба шумор мерафту меравад. Вожаҳои соҳаи бозаргонӣ, ки ифодагари ранг, ҳаҷм ва хусусиятҳои дигари матоъву коло ё дигар навъи маводи истеъмоли аст, аз ҷиҳати сохт сода ё содаи рехтаанд: 1) Вожаҳое, ки марбути аломату ҳосият, яъне ранганд ва дар соҳаи бозаргонӣ чун ифодагари аломати матоъ дар шакли аслии тоҷикӣ бояд қорбаст мегарданд: азрак, бунафш, кабуд, сурх, норанҷ...; 2) Вожаҳое, ки марбути номи матоъ, коло, ашё, амал ва қисмҳои онҳо, ки дар соҳаи бозаргонӣ чун ифодагари номи матоъ, коло, ашё ва қисмҳои онҳо дар шакли аслии тоҷикӣ бояд қорбаст мегарданд: атр, абрешим, гавҳар, тилло, садаф, нукра, пахта, зарф...; 3) Вожаҳое, ки марбути макон, растаҳо, касбу ҳунари соҳаи бозаргонӣ ва ҷузъҳои онҳо, ки дар соҳаи бозаргонӣ бояд чун ифодагари номи анбор, ҷойи савдо, шахси бозаргон, касби бозаргонӣ ва ҷузъҳои онҳо дар шакли аслии тоҷикӣ бояд қорбаст гарданд: анбор [склад, амбор], бозаргон [коммерсант], тоҷир, раста, дӯкон, бозор, тарозу...; 4) Вожаҳое, ки марбути номи *хӯрокворӣ, навъи онҳо ва шириниҳо буда*, дар соҳаи бозаргонӣ чун ифодагари номи *хӯрокворӣ ва навъҳои онҳо, номи ширавориҳо* дар шакли аслии тоҷикӣ бояд

корбаст мегарданд: нон, орд, дон, мева, қанд, ҳалво, саршир [қаймоқ], панир...

б) Истилоҳоти иқтисодии соҳаи молиявию бонкӣ. Соҳаи молиявию бонкӣ яке аз соҳаҳои муҳимму асосии пешрафти иқтисоди ҷомеаи инсонӣ ба шумор мерафту меравад. Вожаҳои марбути ин соҳа, ки ифодагари вижагиҳои муайян мебошанд, аз ҷиҳати сохт сода ё содаи рехтаанд: қарз, гарав, фоиз, бонк, асъор, ҳазина, ҳақ, доллар, иҷора, қорт, инфлятсия, бучет, андоз, боҷ, хироч, давлат, молия, сарват, динор, дирам, дирхам, фулус, танга, тин, вақф, лизинг...

в) Истилоҳоти иқтисодии соҳаи саноат. Соҳаи саноат яке аз соҳаҳои муҳимму асосии пешрафти иқтисоди ҷомеаи инсонӣ ба шумор мерафту меравад. Вожаҳои соҳаи саноатие, ки ифодагари вижагиҳои муайян мебошанд, аз ҷиҳати сохт сода ё содаи рехтаанд: мошин, ресмон, ришта, асбоб, техника, технология, дарз, дӯхтан, истехсол, истеъмол, сарф, орд, осие, барк, тонна, бензин, газ, моеъ, ...

г) Истилоҳоти иқтисодии соҳаи кишоварзӣ. Соҳаи кишоварзӣ яке аз соҳаҳои муҳимму асосии пешрафти иқтисоди ҷомеаи инсонӣ ба шумор мерафту меравад. Вожаҳои соҳаи иқтисодие, ки ифодагари вижагиҳои муайян мебошанд, аз ҷиҳати сохт сода ё содаи рехтаанд: боғ, дарахт, об, ҷангал, беша, замин, хок, пахта, гандум, ҷав, нахӯд, зирк, мош, дон, алаф, коҳ, чорво...

ғ) Истилоҳоти иқтисодии соҳаи сохтмон ва бинокорӣ. Соҳаи сохтмон ва бинокорӣ яке аз соҳаҳои муҳимму асосии пешрафти иқтисоди ҷомеаи инсонӣ ба шумор мерафту меравад. Вожаҳои марбути ин соҳа, ки ифодагари вижагиҳои муайян мебошанд, аз ҷиҳати сохт сода ё содаи рехтаанд: андова, болқа, дос, шифт, фарш, сутун, кубур, тахта, ҷӯб, искана, теша, шифер, семент, ғач, лой, хок, рег, санг...

Истилоҳоти иқтисодии сохта. Калимаи сохта васлшавии сунъии решаи вандҳо набуда, дар он ҷузъҳо ба ҳам аз ҷиҳати маъно мувофиқат мекунанд ва мувофиқати маъноии асоси ванд ба онҳо имконият медиҳад, ки ба ҳам васл шуда, маънои нави пайдо кунанд, ки ба маънои ҳам асос ва ҳам дар калимаҳои

сохта равшан зоҳир мешавад. Дар забони тоҷикӣ калимаҳои сермаъно ва омонимӣ ниҳоят зиёданд. Ба қадом маъно омадани ин гуна калимаҳо маҳз дар асосҳои сохта барҷаста намоён мегардад, чунки дар калимаҳои сохта мутобиқати маъноии асосу вандҳо мушоҳида мешаванд. Вандҳо бо ҳама гуна маъноӣ ҳамон як калима омада наметавонад, танҳо бо он меояд, ки ба вай аз ҷиҳати маъно мувофиқ аст.

Пасвандҳои истилоҳи иқтисодисоз. Дар усули морфологии калимасозии истилоҳоти иқтисодӣ пасвандҳо мавқеи асосиро ишғол мекунанд. Вазифаи асосии ҳар як пасванд бо он муайян карда мешавад, ки вай ба калимаи сохтааш ҷӣ гуна маъно мебахшад. Пасвандҳо дар ҳамин замина тасниф карда мешаванд. Пасвандҳои истилоҳоти иқтисодисозии забони тоҷикӣ ҳеле бисёр ва гуногунвазифа мебошанд. Ҳар як пасванд мавқеи махсуси истифода дорад. Пасвандҳое, ки исми шахс месозанд ва ин исмҳо дар соҳаи иқтисодӣ чун истилоҳ қорбаст мегарданд.

Пасванди-ҷӣ яке аз пасвандҳои сермахсули забони адабии ҳозираи тоҷикӣ мебошад. Ин пасванд дар забони тоҷикӣ бо таъсири забонҳои туркӣ-ӯзбекӣ бар ивази қолабҳои асили суннатии воҷасозӣ тавсия пайдо карда, аз ин роҳ луғоту истилоҳоти фаровоне бо ин пасванд дар забони тоҷикӣ ворид гардидаанд. Роҷеъ ба мақому манзаланат ва роҳҳои ифодабӣ ин пасванд дар забони тоҷикӣ забоншинос Д. Саймиддинов қори таҳқиқоти доманадореро ба анҷом расонидааст [12, 67]. Қорбурди қолабҳои воҷасозӣ бо пасванди -ҷӣ-ро дар муқоиса бо қолабҳои суннатии воҷасозии забони тоҷикӣ метавон чунин арзёбӣ кард: -ҷӣ=-бар: қочоқҷӣ=қочоқбар; -ҷӣ=-бон: сарҳадҷӣ-сарҳадбон=марзбон [форсии миёна *marz* [o] *bān*]; подаҷӣ = подабон; -ҷӣ = -гар: андовачӣ = андовагар, ҳисобҷӣ = ҳисобгар, муҳосиб; ҳуҷумҷӣ = ҳуҷумгар, муҳоҷим; ташрифотҷӣ = ташрифгар; ташкилотҷӣ = ташкилгар, ташкилкунанда; саёҳатҷӣ = саёҳатгар, сайёҳ, қадокҷӣ = қадокгар; таълиму тарбияҷӣ = тарбиятгар ва ғ.

Пасванди -гор дар забони муосири тоҷикӣ қаммаҳсул буда, ба воситаи он аз исму асосҳои феъл исмҳои шахси

мансуби соҳаи иқтисодӣ сохта мешавад: аз исмҳои маънӣ исми нав сохта мешавад, ки а) *шахсро аз рӯйи амалиёту машғулияти мефаҳмонад*: хизматгор, мададгор...; б) *ҳолат ва ба таъсири амале мондани шахсро нишон медиҳад*: гунаҳгор...; в) *аз асоси замони ҳозираи феъл бо пасванди -гор вожаи соҳаи иқтисодие сохта мешавад*, ки *шахсро аз рӯйи ихтисосу машғулият ифода менамояд*: омӯзгор, талабгор, фурӯшгор. Ин гуна вожаи соҳаи иқтисодӣ аз асоси замони гузаштаи феъл низ сохта мешавад: хостгор.

Пасванди -бон. Дар забони муосири тоҷикӣ морфемаи -бон маънои луғавии худро барҳам дода, ба категорияи пасванди калимасоз гузаштааст. Ба категорияи калимасоз гузаштани -бон дар калимаҳои миз+бон, нигоҳ+бон, бод+бон ва соя+бон равшан зоҳир мегардад. Пасванди -бон аз исмҳои конкрет исми нав марбути вожаи соҳаи иқтисодӣ месозад, ки шахсро аз рӯйи касбу кор ва машғулият ифода мекунад ва тобиши назорат дорад: боғ+бон, гала+бон, осие+бон, сарой+бон, дар+бон, тарозу+бон ва ғ. Пасванди -бон инчунин номи чиз сохтааст, вале дар он маънои фоилият пурра мушоҳида мешавад: бод+бон, соя+бон.

Пасванди -ур/-вар дар исмсозӣ бемаҳсул буда, дар соҳаи иқтисодӣ он аз исмҳои маънӣ исми нав месозад, ки шахсро аз рӯйи хислату қобилият мефаҳмонад: муздур, муздвар, шиновар...

Пасванди -во//-вой бемаҳсул буда, танҳо дар калимаҳои нонво//нонвой дида мешавад, ки бо исм омада, мансуби вожаҳои соҳаи иқтисодӣ мебошад ва касбу корро ифода мекунад.

Пасванди -навард аз исмҳои конкрет исми нав месозад, ки ихтисос ва касбу ҳунарро мефаҳмонад ва ин вожаҳо мансуби соҳаи иқтисодианд: кӯҳнавард, дарёнавард, баҳрнавард, моҳнавард, сайёранавард, кайҳоннавард.

Пасвандҳое, ки номи чиз месозанд: *Пасванди-а(-я)* сермаҳсул буда, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ исм месозад ва ин вожаҳо мансуби соҳаи иқтисодианд: 1) *аз исмҳо бештар исми монандӣ* [гӯш+а, дандон+а, забон+а, шох+а, қавз+а ва ғ.]; 2) *аз асоси замони ҳозираи феъл*: а) *ашёи воситаи амал*: мол+а, кӯб+а,

овез+а; б) *исмишфодакунандаи натиҷаи амал*: шукуф+а, рез+а [резаи нон].

Пасванди -ак сермахсул буда, аз ҳиссаҳои гуногуни нутк исм месозад: 1) аз исмҳои конкрет номи ашё, ки ба асосаш аз ягон ҷиҳат монанд буданро мефаҳмонад: айн+ак, гавҳар+ак, забон+ак, даст+ак, гӯш+ак, сӯзан+ак ва ғ.; 2) аз исмҳои ҷондор номи ҷонварон: хар+ак, кирм+ак.; 3) аз исмҳои амал номи беморӣ: хориш+ак; 4) аз сифат номи ҷонварон, ҳашарот, чиз ва амалу аломат: хомӯш+ак, тарр+ак, кӯр+ак, нағз+ак, қачқ+ак; 5) аз асоси замони ҳозираи феъл номи асбоб ва амал: ғалт+ак, банд+ак, чин+ак;

Пасванди -ча аз исмҳои конкрет номи чиз, ҷонварон ва истилоҳи забоншиносӣ сохтааст: олуча, тоқча, остинча, думча, дӯлча, мӯрча, ҳиссача. Бо ин калима аз сифати ало номи газвор сохта шудааст: алоча...

Пасванди -она [-ёна] дар исмсозӣ каммахсул аст, бештарини исмҳо бо -она аз сифат гузаштаанд. Ин пасванд аз исмҳои конкрет ва маънӣ исме месозад, ки асбоб, музд, тӯҳфа ва инъомро мефаҳмонад ва мансуби истилоҳи иқтисодианд: тозиёна, шомӣёна, бобоёна, моҳона, муҳрона, котибона, тӯёна, хизматона, идона, байёна ва ғ.

Пасванди -ок бемахсул буда: а) аз асоси замони ҳозираи феъл ва б) аз калимаи тақлидӣ номи ашё, беморӣ ва амал сохтааст ва чанд вожаи соҳаи иқтисодӣ низ ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд: хӯрок, пӯшок, сӯзок, хуррок.

Пасванди -дон сермахсул буда, аз исмҳои конкрет исми зарфият, номи асбоб месозад: алав+дон, хокистар+дон, дег+дон, сиёҳи+дон, қалам+дон, нон+дон, намак+дон, шамъ+дон, тухм+дон, ях+дон, қаҳ+дон, ғалла+дон, патрон+дон, папирос+дон...

Пасванди -гоҳ сермахсул мебошад. Вай аз ҳиссаҳои гуногуни нутк исм месозад, ки мансуби соҳаи иқтисодианд: а) *аз исмҳои конкрет*: бозор+гоҳ, бандар+гоҳ, гулӯ+гоҳ, камар+гоҳ, лангар+гоҳ, нахчир+гоҳ, сайд+гоҳ ва ғ.; б) *аз исмҳои абстракт*. Дар ин гурӯҳ исмҳои абстракт амалу ҳолатҳои гуногунроифода менамоянд, пасванди -гоҳ аз онҳо исме месозад, ки макони амалу

холат ва машғулиятро мефаҳмонад: ҷавлонгоҳ, қурбонгоҳ, қатлгоҳ, қароргоҳ, шикоргоҳ, тамошогоҳ, сайргоҳ, саёҳатгоҳ, размгоҳ, базмгоҳ, паногоҳ, машваратгоҳ, қоргоҳ, иқоматгоҳ, интиҳобгоҳ, идгоҳ, зиёратгоҳ, дарсгоҳ ва ғ.

Пасванди -зор. 1) Ба воситаи ин пасванд аз исмҳои ифодакунандаи растанию наботот истилоҳоти иқтисодие сохта мешаванд, ки макон ва фаровонии ашёро мефаҳмонанд: тут+зор, ток+зор, себ+зор, саксавул+зор, нок+зор, ниҳол+зор, най+зор, лола+зор, дарахт+зор, гул+зор, хаданг+зор, арча+зор, анҷир+зор, анор+зор, ангур+зор, шафтолу+зор, пахта+зор, хор+зор алаф+зор, сабза+зор ва ғ.;

Пасванди -лоҳ бемахсул буда, танҳо бо чанд калима омада, макон ва фаровонии онҳоро нишон медиҳад: санглоҳ, пӯстлоҳ, девлоҳ, рӯдлоҳ, оташлоҳ.

Пасванди -бор бемахсул буда, танҳо бо калимаҳои ҷӯй ва рӯд омадааст: ҷӯйбор, рӯдбор.

Пасванди -ина низ бемахсул буда, танҳо дар сохтани калимаҳои ганҷина, нақдина мушоҳида мешавад, ки макону фаровонии асосашро мефаҳмонад ва ҳоси истилоҳоти иқтисодӣ аст.

Пасванди -када бемахсул буда, аз исмҳои конкрет ва маънӣ исми макон, ки ҳоси истилоҳоти иқтисодӣ аст, сохтааст: майкада, оташкада, донишкада, зиёраткада.

Пасванди -ӣ [-гӣ] аз исм исм месозад: аз исмҳои ифодакунандаи касбу қор ва ихтисос исмҳое месозад, ки амал ва соҳаи фаъолиятро мефаҳмонанд: *деҳқонӣ, қосибӣ, шофёрӣ, инженерӣ, савдогарӣ, қоргарӣ, қирмақпарварӣ, қорводорӣ, шоирӣ, олимӣ* ва ғ.; *бо пасванди -гӣ* аз сифатҳои феълӣ исмҳое сохта мешаванд, ки аломату ҳолат, амал ва соҳаи фаъолиятро номбар мекунанд: *ресандагӣ, ронандагӣ, бофандагӣ* ва ғ.;

Ба гурӯҳи истилоҳоти сохтаи иқтисодии забони тоҷикӣ асосан вожаҳои соҳаи иқтисодие мансубанд, ки аз решаи вандҳо сохта шуда, мансуби забонҳои тоҷикӣ – қорӣ, пулӣ, ҳокӣ, сангӣ, азракӣ, қарзӣ, меҳнатӣ, нақдӣ, бефоида, бонкӣ, қортӣ, пластикӣ, сомонӣ... ва м. инҳо мебошанд.

а) Истилоҳоти сохтаи иқтисодии соҳаи бозаргонӣ. Яке аз гуруҳҳои иҷтимоӣ дар ҷомеаи муосири мо тоҷирону бозаргонон мебошанд, ки дар рушди бозорҳои истеъмоли нақши муассир доранд. Тичорат яке аз омилҳои асосии пешрафти иқтисоди ҷомеаи инсонӣ ба шумор мерафту меравад. Истилоҳоти сохтаи иқтисодии соҳаи бозаргонӣ, ки аз ҷиҳати сохт сохтаанд, инҳоянд: *азрақӣ, кабудча, сурхча, норанҷӣ, хокӣ, калъагӣ, абрешимӣ, гавҳарӣ, тиллоӣ, садафӣ, нукрагӣ, пахтагӣ, нонӣ, мевагӣ, қаймоқӣ...*

б) Истилоҳоти сохтаи иқтисодии соҳаи молиявию бонкӣ. Соҳаи молиявию бонкӣ яке аз соҳаҳои нав ва муҳимми ҷомеаи муосири мо мебошад, ки дар рушди иқтисодиёти ҷомеа нақши муассирро дорост. Вожаҳои марбути ин соҳа, ки аз ҷиҳати сохт сохтаанд, инҳоянд: *сомонӣ, фоизӣ, қарзӣ, нақдӣ, пардохтӣ, молӣ, пулӣ, гитрифӣ (пули майдаи замони Сомониён), буҷавӣ...*

в) Истилоҳоти сохтаи иқтисодии соҳаи кишоварзӣ. Соҳаи кишоварзӣ яке аз соҳаи муҳиму асосии пешрафти иқтисоди ҷомеаи инсонӣ ба шумор мерафту меравад. Истилоҳоти сохтаи иқтисодии ин соҳа аз инҳо иборатанд: *боғистон, регистон, сангистон, лалмӣ, чарогоҳ, хоҷагӣ, дехконӣ, шаҳрак, нӯшокӣ, кишоварзӣ, барқӣ, озуқаворӣ, хӯрокворӣ, шолӣ, 50 сентнерӣ, нӯшокӣ, дармонгоҳ, кӯдакистон, варзишгоҳ, бозор, гулистон, шаҳрак, нақша, меъморий...*

г) Истилоҳоти сохтаи иқтисодии соҳаи сохтмон ва бинокорӣ. Соҳаи сохтмон ва бинокорӣ яке аз соҳаи муҳиму асосии пешрафти иқтисоди ҷомеаи инсонӣ ба шумор мерафту меравад. Истилоҳоти сохтаи иқтисодии ин соҳа аз инҳо иборатанд: *Андова+гар, андова+гар+ӣ, андова+чӣ...*

Истилоҳоти иқтисодии аз нигоҳи сохт мураккаб. Асоси калимаҳои сохта ва мураккаб ҳамчун воҳиди мустақили луғавӣ низ истифода мешавад ва аз он калимаҳои гуногун сохта мешаванд. Ин аст, ки манбаи асосии калимасозӣ таркиби луғавии забон ва пеш аз ҳама фонди асосии он ба шумор меравад. Аҳамияти таркиби луғавии забон ҳангоми калимасозии исмҳои мураккаб боз ҳам равшантар намоён мешавад, чунки дар ин тарзи калимасозӣ

худӣ асосҳо бевосита иштирок менамоянд. Аз ин ҷост, ки ба гурӯҳи истилоҳоти мураккаби иқтисодии забони тоҷикӣ асосан вожаҳои соҳаи иқтисодие мансубанд, ки аз ду ва зиёда реша сохта шудаанд. Заминаи асосии истилоҳоти мураккаби иқтисодӣ воҳидҳои синтаксисӣ, пеш аз ҳама ибора мебошад. Аз ҳамин ҷиҳат калимасозии исмҳои мураккаб ё истилоҳоти мураккаби иқтисодӣ масъалаи муносибати исмҳои мураккаб ва ибораҳоро ба миён мегузорад.

Истилоҳоти мураккаби навъи пайвасти иқтисодӣ аз асосҳои баробарҳуқуқ бо роҳу воситаҳои гуногун, аз ҷумла аз такрори ҷузъҳо бо миёнованди -о- ташаккул меёбанд. Тарзи сохта шудани ин гуна исмҳо ё истилоҳоти иқтисодӣ чунин аст: 1) *такрори исм*: гирдогирд, давродавр; 2) *такрори асоси замони ҳозираи феъл*: даводав, кӯчокӯч, гурезогурез, ковоков, гирогир, хӯрохӯр, нӯшонӯш ва ғ. Истилоҳоти мураккаби навъи пайвасти иқтисодӣ, ки аз асосҳои гуногун сохта шудаанд, вобаста ба тарзи васли ҷузъҳо ва воситаҳои алоқаи онҳо ба чанд гурӯҳ тақсим мешаванд: а) *аз исм+исм*: ғалла+дона, кала+поча, шир+биринҷ, парча+палос...; б) *аз асосҳои муқобилмаъноии феъл*: даро+баро, даромад+ баромад... Истилоҳоти мураккаби навъи пайвасти иқтисодӣ ба воситаи миёнованди -у- таркиб ёфта, ин усул сермаҳсул мебошад ва чунин қолибҳоро дорад: 1) *исму исм*. Бо ин қолиб ҳам исмҳои конкрет ва ҳам исмҳои маъноӣ марбути соҳаи иқтисод сохта мешаванд: сар+у+по, сар+у+либос, сар+у+тан, тир+у+камон, об+у+ранг, ранг+у+бор, хайр+у+хуш; 2) *исму асоси замони ҳозираи феъл*. Дар ин қолиб исмҳои маънӣ сохта мешаванд, ки амалист ва ҳолатро номбар мекунанд. Дар ин қолиб исмҳо ё истилоҳоти мураккаби навъи пайвасти иқтисодие истеъмол меёбанд, ки худ мафҳуми ҳаракат, амал ва ҳолат буда, ба асоси феълии васлшавандашон аз ҷиҳати маъно наздиканд: сайругашт, нигоҳубин, бурдубош... 3) *асосҳои замони ҳозираи феъл*. Бо ин қолиб исмҳои абстракте сохта мешаванд, ки ҳаракат ва амалу ҳолатро мефаҳмонанд: пурсуков, равуой, афтухез, давутоз, доругир, шинухез ва ғ.. 4) *асосҳои замони гузаштаи феъл*. Бо ин қолиб исми маънӣ ё истилоҳоти мураккаби навъи пайвасти иқтисодӣ сохта мешавад, ки

кору ҳаракат, амалу ҳолат ва муомилаву мусохибаро мефаҳмонад: шикастурехт, рафтуомад, гуфтушунид, додугирифт, задухӯрд, харидуфурӯхт ва ғ.;5) *асоси замони ҳозира ва асоси замони гузаштаи феъл*: бандубаст; 6) *асоси замони гузашта ва асоси замони ҳозираи феъл*. Бо ин қолиб исми маънӣ сохта мешавад, ки кору ҳаракат ва амалу ҳолатро мефаҳмонад. Ин гуна исмҳо аз як феъл ва ё аз феълҳои гуногун таркиб меёбанд: кофтуков, кӯфтуқӯб, пухтупаз, гаштугузор, гуфтугӯ, рӯфтуруӯб, сӯхтусӯз, тохтутоз, шустушӯй, шиштухез, харидуфурӯш, гуфтугузор, рафтуой, частухез ва ғ.

Истилоҳоти мураккаби навъи тобеи иқтисодӣ. Дар забони адабии тоҷикӣ тарзи тобеъ сермахсултарин қолиби калимасозии исм ба шумор меравад. Дар истилоҳоти мураккаби навъи тобеи иқтисодӣ яке аз ҷузьҳои калима асосӣ буда, дигаре ба он тобеъ аст ва дар онҳо муносибатҳои гуногуни ҷузьҳо: муайянқунандагӣ, пурқунандагӣ, субъектӣ ва ҳоли мушоҳида мешавад. Таҳлили муқоисавии истилоҳоти мураккаби навъи тобеи иқтисодӣ ва истилоҳоти иқтисодӣ дар шакли ибораҳои нишон медиҳад, ки бисёре аз истилоҳоти мураккаби навъи тобеи иқтисодӣ дар асл аз ибораҳои изофӣ ва ғайриизофии исм ба амал омадаанд. Дар байни ҷузьҳои ин гуна исмҳои мураккаб ё истилоҳоти мураккаби навъи тобеи иқтисодӣ муносибати муайянқунандагӣ мавҷуд аст: 1) *номи шахс аз рӯйикасб, мавқеи иҷтимоӣ, муносибат, ҳамроҳӣ, дороӣ*: мироб, миршаб, сарсулола, сарнасл, сароила, сармудир, сармуҳаррир, сарлашкар, шарикдарс, соҳибкор, соҳибхона; 2) *номи ҳашиарот, предметҳои гуногун*: каллагӯсола, канатахта, канапахта, сарзамин, кӯчабоғ, сархона, осӣёб, сарпанча, қаторбед, найшакар, лолаарӯсак, сарсӯзан, пӯстдунба, сарпиёз; 3) *номи амалу аломат, истилоҳоти гуногуни фанӣ*: сархисоб, сармуҳосиб, сардафтар, сароханг, сарлавҳа, сармақола; Гурӯҳи дуюми истилоҳоти мураккаби навъи тобеи иқтисодӣ ба ибораҳои ғайриизофии исмӣ ҳамнисбат мебошанд. Дар ин қабил истилоҳоти мураккаби навъи тобеи иқтисодӣ ҷузьи асосӣ на дар ҷойи яқум, балки дар ҷойи дуюм меистад: гармчашма, тундбод, тангкӯча, ғуррандашер, чорқӯб, гулоб, шутурмурғ, меҳмонхона, шабнам, симқӯб, мурғқабоб,

гӯшткомбинат, гармхона, молхона, ва ғ. Ҳамаи калимаҳои мураккаби ифодакунандаи макон, ки ҷузъи дуҷум ва асосашон - хона мебошад, як хел нестанд, онҳо вобаста ба ҷузъи тобеашон вазифаи гуногунро адо мекунанд: а) ҷузъи тобеъ шахсро далолат кунад, исми мураккаб ҷойи машғулият ва касбу корро ифода менамояд: устохона, оҳангархона, нонвойхона, ошхона, китобхона, беморхона, меҳмонхона, саисхона, бандихона, агрономхона, ғолибхона, аробахона, фойтунхона, самоворхона, канахона, зинхона, илмхона, гӯрхона, сараскархона, ҳокимхона, миршабхона, фақирхона, мирзохона, мадонхона (ганҷхона), духтурхона, духтархона ва ғайра....; б) истилоҳоти мураккаби навъи тобеи иқтисодӣ мафҳуми иқоматгоҳро ифода мекунанд: молхона аспхона, гӯсфандхона, говхона, аккахона, кабутархона, кирмакхона, занбӯрхона ва ғ.; в) бештари истилоҳоти мураккаби навъи тобеи иқтисодӣ ҷойи чизнигоҳдорӣ, маҳфузгоҳ ва анборро мефаҳмонанд: хезумхона, ангиштхона, порухона, коғазхона ва амсоли инҳо. г) истилоҳоти мураккаби навъи тобеи иқтисодӣ хусусияти таъиноти доранд: зинхона, кундахона, регхона, обхона ва амсоли инҳо, ки вожаҳои таърихӣ ва архаистӣ буда, маҳкамаю маҳбусхонаҳои замони амириро мефаҳмонанд; ғ) ҷузъи тобеи истилоҳоти мураккаби навъи тобеи иқтисодӣ аз номи хӯрок ва пӯшок низ иборат шуда метавонад, чунончи, ошхона, ҷойхона, майхона, нашъахона ва ғайра; д) ҷузъи тобеи истилоҳоти мураккаби навъи тобеи иқтисодӣ бо исмҳои маънӣ низ ифода меёбад. Вобаста ба маънои луғавии калимаи тобеъ исми мураккаб ҳамчун макони амалу ҳаракат ва ҳолату вазъият воқеъ мегардад: корхона, гапхона, дарсхона, ғуслхона. Дар мисолҳои тӯйхона, ғамхона, мотамхона, базмхона, тамошохона исмҳои мураккаб асосан вобаста ба ҷузъи тобеъ макони ҳолату вазъиятро мефаҳмонанд;

2) сифату исм. Ин тарзи калимасозии истилоҳоти мураккаби навъи тобеи иқтисодӣ, ки ҷузъи асосӣ исм ва ҷузъи тобеъ сифат мебошад, сермахсул ва серистеъмол аст: тирамоҳ, гармсел, гармхона, тундбод, тангкӯча, пасткӯча, тафтбод, сурхоб ва ғ. Дар ин қолиби калимасозӣ сифатҳои зерин серистеъмол мебошанд:

яккаманор, яккабед, яккачӯб, яккакорд, яккабоғ, яккахона, яккахочағӣ, яккачинор, яккабанд; майдадеҳкон, майдадона, майдакосиб, майдамулкдор, майдасавдогар; сиёҳалаф, сиёҳбед, сиёҳгилем, сиёҳгӯш, сиёҳзамин, сиёҳоб, сиёҳхок...;

3) шумораву исм. Ин тарзи калимасозӣ каммаҳсул аст. Истилоҳоти мураккаби навъи тобеи иқтисодие, ки бо ин қолиб сохта шудаанд, номи ҳайвонот, ашёҳо, номи созу мақомҳо, номи рӯзҳои ҳафта ва ғайраро мефаҳмонанд: чорпо, чорбоғ, чордевор, чормағз, чорчӯб, чоргоҳ, чорзарб, чорсӯ, дутор, дугоҳ, сетор, сеғоҳ, якшанбе, панҷшанбе, садбарг, ҳазорпо ва ғ; 4) сифати феълӣ исм: парокандалашкар, ғуррандашер, дарандасағ, бастакор, шикастапора, мурдахона.

Гуруҳи сеюми исмҳои мураккаб ба ибораҳои феълӣ ҳамнисбат мебошад. Дар ин гуруҳи истилоҳоти мураккаби навъи тобеи иқтисодӣ муносибати амал ба ашё мушоҳида мешавад. Ин тарзи калимасозӣ ҳеле қадимӣ буда, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ сермаҳсул ба шумор меравад. Таркиби морфологии ин гуруҳи исмҳо чунин аст: 1) *Исму асоси замони ҳозираи феъл*. Аз исму асоси замони ҳозираи феъл қариб ҳамаи хелҳои исм сохта мешавад, вале исмҳои ифодакунандаи шахс гуруҳи асосиро ташкил медиҳанд. Онҳо шахсро аз рӯйи ихтисос, касбу кор ва машғулият ифода менамоянд. Ба кадом ихтисос ва касбу кор машғул будани шахсро ҷузъи номии калимаи мураккаб далолат мекунад: роҳсоз, роҳзан, сабадбоф, қолинбоф, сабзавоткор, саҳифабанд, соатсоз, танӯрсоз, тиллоков, тунукабур, футабоф, ҳазинадор, тунукасоз, ҳаскаш, хоркаш, шонасоз, шонатарош, ҷуфтрон, алочабоф, китобдор, рикобдор, сарпӯш, сардӯз, миёнбанд, гулбанд, хокандоз, шохбанд, чорчӯб, оҳанрабо, қаҳрабо, тахтабанд, арақчин, тоқбур, кафшпарто, дастгир, побанд... 2) *сифати феълӣ исму асоси замони ҳозираи феъл*. Ин гуруҳи истилоҳоти мураккаби навъи тобеи иқтисодӣ дар қолиби исму асоси замони ҳозираи феъл сохта шудаанд, чунки онҳо дар муносибати объектӣ мебошанд, пас ин гуна сифатҳои феълӣ субстантиватсия шудаанд: мурдашӯ, шикастабанд, шикастапайванд; 3) *исму сифати феълӣ бо шакли -а*. Ин қолиб беаҳсул мебошад. коргарзода, оббурда; 4) *сифату асоси*

замони ҳозираи феъл. Ин қолиб бемахсул буда, дар ин чо сифатхо субстантиватсия шудаанд: кӯхнадӯз, дурбин, яккабанд...

а) Истилоҳоти мураккаби иқтисодии соҳаи бозаргонӣ. Яке аз гурӯҳҳои иҷтимоӣ дар ҷомеаи муосири мо тоҷирону бозаргонон мебошанд, ки дар рушди бозорҳои истеъмоли нақши муассир доранд. Тиҷорат [тоҷирӣ] яке аз омилҳои асосии пешрафти иқтисоди ҷомеаи инсонӣ ба шумор мерафту меравад. Истилоҳоти иқтисодии соҳаи бозаргонӣ, ки аз ҷиҳати сохт мураккабанд, инҳоянд: *бозоргир, аълосифат, хизматрасонӣ, соҳибкор, соҳибкорӣ, хушсифат, дӯкандор, яклухтфурӯи, яклухтфурӯиӣ, чаканафурӯи, чаканафурӯиӣ, тароздор, атрфурӯи, атласфурӯи, нонфурӯи, камарзиш, болоарзиш, гаронбаҳо, арзонбаҳо, майдафурӯиӣ, кутарафурӯиӣ, донабайъ, бағочхона, анборхона, аробакаш, кироякаш, сармоя, саррофишинос, ошхона, кабобхона, зарффурӯи, матоъфурӯи, майдаҷуйдафурӯи, майдаҷуйдафурӯиӣ, кирояфурӯи, кирояфурӯиӣ, боркаш, боркашӣ, вазнбаркаш, вазнбаркашӣ, дастёр, дастёрӣ, арзонфурӯи, арзонфурӯиӣ, қиматфурӯиӣ, қиматфурӯи...*

б) Истилоҳоти мураккаби иқтисодии соҳаи молиявӣ бонкӣ. Соҳаи молиявӣ бонкӣ яке аз соҳаҳои нав ва муҳими ҷомеаи муосири мо мебошад, ки дар рушди иқтисодиёти ҷомеа нақши муассирро дорост. Вожаҳои марбути ин соҳа, ки аз ҷиҳати сохт мураккабанд, инҳоянд: *маблағгузорӣ, сармоягузорӣ, гаронарзиш, гаронбаҳо, қарзгиранда, сарбонк, қарздиҳӣ, сурутҳисоб, изофаварақ, нурсинома, ҳисобрасӣ, ҳисобрас, бонкдор, муфлисшавӣ, миёнарав, ҳисобдор, ҳисобдорӣ, хабарнома, нархгузорӣ, гувоҳнома, пасандоз, тазминкунанда, қарздор, амонатгузор, шартнома, қарордод, изофаварақдохт, кумакхарҷӣ, сармоягузор, пулрасон, пулрасонӣ, бозрас, бозрасӣ, беқурбшавӣ, қарздиҳанда, қарздиҳӣ...*

в) Истилоҳоти мураккаби иқтисодии соҳаи саноат. Соҳаи саноат яке аз соҳаи муҳиму асосии пешрафти иқтисоди ҷомеаи инсонӣ ба шумор мерафту меравад. Истилоҳоти

мураккаби иқтисодии ин соҳа аз инҳо иборатанд: *корхона, сохтмон, баландошиёна, беморхона, мусофиркаш, хизматрасонӣ, соҳибкор, соҳибкорӣ, мумфарш, обгузар, бунёдкорӣ, созандагӣ, маблағгузорӣ, худмаблағгузор, худмаблағгузорӣ, хушсифат, бозоргир, аълосифат, киштгардон, навъсанҷӣ, мутобиқсозӣ, парандапарварӣ, дастовард, пеширавӣ, наздиҳавлигӣ, бисёрроиёна, картошкапарварӣ, сердаромад, семоҳа, иҷозатнома, бозрасӣ, ҳароратсанҷ, чопхона, ҷаҳонгардӣ, ҷаҳонгард, лоиҳакаш, лоиҳакашӣ, шаҳрсоз, шаҳрсозӣ, беморхона, шифохона, сӯзишворӣ, коҳишёрӣ, болоравӣ, коркард, барасмиятдарорӣ, ҷойгиркунонӣ, воридкунанда, зиддиинҳисорӣ, пайомад, маъдан-тозакунӣ, камёб, камчин, шартнома, қарордод, изофапардохт, кумакхарҷӣ, хӯрдашавӣ, сармоягузор, ҷамъоварӣ, бозрас...*

г) Истилоҳоти мураккаби иқтисодии соҳаи кишоварзӣ. Соҳаи кишоварзӣ яке аз соҳаи муҳимму асосии пешрафти иқтисоди ҷомеаи инсонӣ ба шумор мерафту меравад. Истилоҳоти мураккаби иқтисодии ин соҳа аз инҳо иборатанд: *корхона, наздиҳавлигӣ, мумфарш, обгузар, бекорхобида, обёрӣ, бунёдкорӣ, созандагӣ, обёрикунӣ, худҷорӣ, обанбор, обҷамъкунӣ, обнигаҳдорӣ, шоликорӣ, парвариш, серҳосил, хушсифат, киштгардонӣ, дастовард, пеширавӣ, картошкапарварӣ, сердаромад, хушсифат, ҳосилхез, тоқпарварӣ, сабзавоткорӣ, ғаллакорӣ, обрасонӣ, поёноб, зироаткорӣ, ҷорводорӣ, ободонӣ, обгузар...*

ғ) Истилоҳоти мураккаби иқтисодии соҳаи сохтмон ва бинокорӣ. Соҳаи сохтмон ва бинокорӣ яке аз соҳаи муҳимму асосии пешрафти иқтисоди ҷомеаи инсонӣ ба шумор мерафту меравад. Истилоҳоти мураккаби иқтисодии ин соҳа аз инҳо иборатанд: *андовагар, андовагарӣ, шаҳрсозӣ, баландошиёна, хизматрасонӣ, мумфарш, бинокор, бунёд-корӣ, маблағгузорӣ, бисёрроиёна, обгузар...*

Ҳамин тариқ, истилоҳоти иқтисодии забони тоҷикиро аз нигоҳи сохт ба гурӯҳҳои сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ ҷудо намудан мумкин аст ва ин зергурӯҳҳо вобаста ба мазмуну муҳтаво боз ба зергурӯҳи тематикӣ ё мавзӯӣ ҷудо мешаванд: а)

истилохоти иктисодии соҳаи бозаргонӣ; б) истилохоти иктисодии соҳаи молиявию бонкӣ; в) истилохоти иктисодии соҳаи саноат; г) истилохоти иктисодии соҳаи кишоварзӣ; ғ) истилохоти иктисодии соҳаи сохтмон ва бинокорӣ...

Фехристи манобеъ:

1. Галунов Р.А. Русско-персидский словарь.-М.,1936.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ. Қисми 1. Фонетика ва морфология.- Душанбе: Дониш, 1985.– 430 с.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. - Душанбе, 1973.
- 4.Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка.-Ташкент, 1948.
- 5.Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. - М. -Л., 1956.
- 6.Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык //ОИЯ. Среднеиранские языки. -М., 1981.- С. 347-514.
- 7.Луғати русӣ-тоҷикӣ. Зери таҳрири А.П.Дехотӣ ва Н.Н.Ершов. – Москва - Сталинобод, 1949.
- 8.Луғати русӣ-тоҷикӣ. Зери таҳрири М.С.Осимӣ.-М., 1985.–868 с.
- 9.Махмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро.-Душанбе,1989.
- 10.Мирбобоев А. Мукаддимаи филологияи эронӣ.– Душанбе, 2015.–392 с.
- 11.Саймиддинов Д. Пажӯҳишҳои забоншиносӣ.– Душанбе: Шарқи озад, 2013.–180 с.
- 12.Чхеидзе Т.Д. Именное словообразование в персидском языке. - Тбилиси, 1969.

СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ТЕРМИНОЛОГИИ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье рассмотрены структурный анализ экономического терминологии в таджикском языке на основе материалов статьи, монографии таджикский ученый.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: терминология, экономика, таджикский язык.

In this article considered structural analysis of terminology in Tajik language on the basis of materials article, monography of Tajik teaching.

KEY WORDS: terminology, economy, tajik language

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *А. Элибеков – соискатель кафедры таджикского языка ТГПУ имени С. Айни. Телефон: 918-93-93-32.*

VII. ТАҚРИЗ ВА КИТОБИЁТ

ИҚДОМИ БУЗУРГЕ ДАР ТАЪЛИФИ КИТОБИ ТАЪРИХИ ЗАБОНҲОИ ЭРОНӢ

**(Мирбобоев А. Муқаддимаи филологияи эронӣ. –
Душанбе, 2015.-340с.)**

Таълифу тадвини китоби дарсӣ доир ба ин ё он фанни таълимӣ аз иқдоми бузурге дар бобати комил сохтани таълими хамон фан дар риштаи таҳассус маҳсуб меёбад. Таълифи китоби дарсии «Муқаддимаи филологияи эронӣ» аз ҷониби дониш- манди номии тоҷик, забоншиноси варзида Азиз Мирбобоев ва нашри он андешаи болоро тақвият мебахшад. Бояд гуфт, ки то кунун доир ба фанни «Муқаддимаи филологияи эронӣ» ягон маводи хонданӣ ба забони тоҷикӣ

мавчуд набуд ва донишҷӯён чӣ дар гузашта ва чӣ то рӯзҳои наздик аз адабиёти илмӣ ба забонҳои дигар таълифёфта доир ба ин фан маълумот пайдо мекарданд.

Мундариҷаи китоби мазкурро бахшҳои муқаддима, мафҳумҳои забонҳои эронӣ, таснифоти таърихӣ диалектологияи забонҳои эронӣ, забонҳои эронии бостон, забони Авесто, осори хаттии забони форсии бостон, забони қabilaҳои мод, гӯйишҳои скифию сарматӣ, забонҳои эронии давраи миёна, осори хаттии давраи эронии миёна, осори хаттии забони портӣ, осори забонҳои эронии шарқии давраи миёна, осори сӯғдӣ, осори хоразмӣ, осори сакоӣ, осори забони бохтарӣ (балхӣ), забонҳои эронии миёна, забонҳои муосири эронии ғарбӣ, забону лаҳҷаҳои дигари эронии ғарбӣ (забонҳои балучӣ, тотӣ, толишӣ, гӯйишҳои лурӣ, бахтиёрӣ, зозо (димлӣ), қисмати шимолӣ ғарбии Эрон, Эрони Марказӣ, устони Форс, забонҳои парочӣ ва ормурӣ), забонҳои муосири эронии шарқӣ (забони осетинӣ), забонҳо ва лаҳҷаҳои эронии шарқии Тоҷикистон (забони яғнобӣ, гурӯҳи забонҳои помирӣ, забонҳо ва лаҳҷаҳои эронии шарқии Афғонистон, Чин ва Покистон), охирсухан ва феҳристи осори тавсияшуда фаро мегиранд, ки дар ҳар як фаслу зерфасл як ҷихату муҳимияти забонҳои эронӣ ва таърихи онҳо ниҳоят ба таври возеҳ оварда шудааст, ки он маълумот барои хонанда хеле муфид аст ва баҳри худшиносӣ ба насли наврас бештар мусоидат мекунад.

Тавре муаллифи китоби дарсӣ рӯзе ба муҳимияти эроншиносӣ ва тамаддуни эронӣ ҷунин ибрази андеша кардааст, ки чанд сатр аз он меоварем: «Эроншиносӣ яке аз бахшҳои илмҳои иҷтимоӣ муосир буда, ба таҳқиқу баррасии масоили муҳталифи соҳаҳои зиндагӣ ва ғайрияти қавму миллатҳои машғул аст, ки бо номи мардуми эронинаҷод маъруфанд. Ин мардум яке аз қадимтарин халқҳои мутамаддини дунё буда, дар охири ҳазорсолаи дуюм ва аввали ҳазорсолаи якуми пеш аз мелод дар қаламрави кишвари бостоние, ки бо номи Эронвеч ёд мешавад, ташаккул ёфта, дар баробари қадимтарин халқҳои олам ба фарҳанги умумибашарӣ бо мероси гаронбаҳои илмӣ

фархангии худ ворид шуда, дар ташаккулу такомули тамаддуни ҷаҳонӣ нақши муассир ва сахми бениҳоят бузурге гузоштаанд. Тамаддуни эронӣ дар тӯли ҳазорсолаҳо тавонист барои пайдоишу равнақи илму фарҳанги бисёр миллату халқиятҳои ғайриэронӣ мусоидат намояд ва тахти таъсири фарҳанги эронӣ бисёре аз қабिलाҳои бодия- нишини ҳамсоя соҳиби фарҳанги миллии худ гардиданд. Мансубияти миллии фарҳангу тамаддун, пеш аз ҳама, аз рӯйи забоне таъин мешавад, ки ин тамаддун ба воситаи он ба шакли хаттӣ ё шифоҳӣ офарида шудааст. Қабिलाҳои гуногуни эронитабор ҳар яке фарҳанги хоси худро дорост, ки дар заминаи фарҳанги бостонии умумиэронӣ тӯли ҳазорсолаҳо ташаккул ёфта, вобаста ба забон ва шароити зисти соҳибони худ хусусиятҳои хоси худро пайдо кардааст. Чунин гуногунрангии фарҳанги мардумони эронинаҷод, ки дар канори муштаракоти фарҳангии онҳо вучуд дорад, аз ғановати тамаддуни эронӣ ва рангинии ҷаҳони маънавии соҳибони он гувоҳӣ медиҳад...» [С. 3].

Дар китоби дарсӣ роҷеъ ба вазифаҳои асосӣ ва шарҳи мафҳуми филологияи эронӣ андешаҳои ҷолиб оварда шуда, тибқи он филологияи эронӣ як қисми таркиби филология буда, забонҳои эронӣ ва осори хаттӣ шифоҳии ба ин забон сабтгардидаро дар алоқамандӣ бо таърихи ҷомеаи эронӣ мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор медиҳад. Мавзӯ ва ҳадафи асосии он таҳқиқи забонҳои эронӣ ва тамоми осори адабию илмӣ ва фарҳангии мутааллиқ ба ин забонҳо қарор мегирад. ҳар як забони гурӯҳи эронӣ ва ҳар як лаҳҷаи эронӣ мавриди таҳқиқоти ин соҳа қарор гирифта, филологияи эронӣ як ҷузъи таркибии системаи донишхое мебошад, ки дар илм бо номи эроншиносӣ (иранистика) маъруф аст. Бояд гуфт, ки забонҳои эронӣ ва тамаддуни эронӣ мафҳуми васеъ буда, дар навбати худ омӯзиши забону тамаддуни халқҳои гуногунро, ки дар гузашта аз як халқи эронинаҷод пайдо шудаанд, вазифаи асосии худ қарор медиҳанд. Азбаски халқҳои эронинаҷод таърихи дурударози ташаккули худро аз сар гузаронидаанд, худуди таърихӣ тамаддуни онҳо низ васеъ будааст ва аз давраҳои қадим то давраи имрӯзро дар бар мегирифтааст. Катибаҳои форсии

кадим ва матни Авесто, адабиёти динӣ ва дунявии форсии миёна, хуччатҳои дар рӯи лавҳаҳои гилин нақшгардидаи забони пахлави, осори хаттии суғдӣ, катибаҳои хоразмӣ, бохтарӣ, дастхатҳои форсии классикӣ, навиштаҳои забонҳои муосири форсӣ, тоҷикӣ, дарӣ, пушту, курдӣ, осетинӣ, эҷодиёти фолклории забонҳои эронии бехатти имрӯза барои илми эроншиносии имрӯза ҳамчун сарчашма ва объекти таҳқиқ хизмат мекунанд, ки дар ин бобат маълумоти ҷолибе дар китоб оварда шудаанд.

Аз рӯи маълумоти китоби дарсӣ осори хаттию шифоҳии миллату халқиятҳои эронитабор таърихи беш аз сеҳазорсола дошта, аз Авесто то Рӯдакӣ ва аз Рӯдакӣ то ба имрӯз рушду камол ёфтааст ва ба ҳазинаи маънавии умумибашарӣ дастовардҳои беназиреро эҳдо намудааст. Забони мабдаи умумиэронӣ, ки пас аз инкирози забони мабдаи ориёнӣ ё хиндуэронӣ тақрибан дар миёнаи ҳазор- солаи дуюми пеш аз мелод арзи вуҷуд карда, ба сифати асоси моддии умумияти таърихии мардуми эронӣ хизмат мекунад. Ин забони мабдаъ минбаъд ба шеваю лаҳҷаҳо тақсим шуда, ки он шеваҳо дар тӯли садсолаҳои инкишофи таърихии худ ба забонҳои мустақил табдил ёфта, дар шарку ғарби Эрони таърихӣ доман густурдаанд. Аз рӯи меъёрҳои тасни- фоти забонҳои эронӣ манотиқи касногузари Дашти Кевир ва Дашти Лут барои мардуми эронитабори сокини ду тарафи ин даштҳо садди табиӣ шуда, ки бар асари он дар ду канори ин минтақа шеваҳои шарқӣ ва ғарбии эронӣ батадриҷ хусусиятҳои хосеро касб намудаву торафт аз ҳам дур шуда, ба забонҳои мустақил табдил ёфтаанд, ки имрӯз беш аз чихил забону ғӯишҳое дар сарзамини таърихии Эрон истеъмол мешаванд, ки сарфи назар аз тавофути луғавию грамматикӣ худ умумияти таърихӣ ва қаробати генеалогӣ худро нигоҳ доштаанд. Бархе аз ин забонҳо соҳибхат буда, ба воситаи онҳо осори ғании илмӣю адабӣ офарида шудааст ва ба сифати забони расмӣ ва давлатӣю динӣ хизмат кардаанд, аммо барҳи дигар аз қадим то кунун танҳо ҳамчун забони гуфтугӯии як қавму халқият истеъмол

шуда, кисме аз забонҳои соҳибхат ва бехатти эронӣ бо сабабҳои гуногун аз байн рафтааст.

Мусаллам аст, ки навиштаҷоти забонҳои муосири эронӣ хеле зиёданд ва азбаски ба замон ва муҳити зиндагии мардумони имрӯза наздиканд, шарҳу тафсиrho камтар талаб меkunанд, вале осори хаттии забонҳои қадимаи эронӣ, ки дар байни замони таълифи онҳо ва давраи муосир фосилаи замонии тӯлоние вучуд дорад, шарҳу тафсири зиёдеро тақозо доранд. Барои тафсири ҳар калимаю ҷумлаи он забонҳо омӯзиши амиқи вазъи иҷтимоию сиёсӣ ва фарҳангии он давра лозим аст. Аз тарафи дигар, барои муқаррар кардани дурустии матн зарур мешавад, то санаи навишти он, сабки таълиф, саҳеҳият ва комил будани матн дақиқ муайян гардад. Гузашта аз ин, хондани матни забоне, ки дар қадим роиҷ будаву замоне аз байн рафтааст, мушкилоти зиёде дорад. Масалан, барои хондани матнҳои хатти меҳии забони форсии қадим [асрҳои VI-IV п.а.м] лозим шуд, ки забони форсии қадимро бо забонҳои санскрит, авестой ва форсии миёнаву форсии нав муқоиса намоянд. Танҳо барои хондани хатти меҳӣ, -қайд мекунад муаллифи китоб, - ҷустуҷӯҳои зиёд, муқоисаю бар- расии навҳои мухталифи хатҳои бостонӣ ва таҳқиқоти ҷиддӣ лозим шуд, ки қариб 200 сол идома дошт [С. 8].

Дар китоб доир ба матнҳои қадим ва бо мурури давр аз байн рафтани онҳо ё нохоно гардидани хат ва ғалат рӯбардор гардидани он аз тарафи котиб маълумоти муҳим дар асоси сарчашмаҳо оварда шуда, вазифаҳои муҳаққиқ дар барқарор гардидани он матнҳо, ҷумлаҳо бо назардошти муҳити эҷоди матн ва эҳтимолияти таҳрирҳои пешин ва ҳамчунин муқоисаи нусхабадалҳои гуногун нишон дода шуда, рохҳои барқарор бо овардани осори ин ё он чехраи маъруфи адабӣ, илмӣ ё фарҳангӣ, ки ба сурати китоби алоҳида, маҷмӯаи осор ва ё девони ба замони мо нарасидааст, ғирдоварӣ ва бозсозӣ шавад, ки намунаи он барқарор кардани ашъори поягузори адабиёти форсу тоҷик Абӯабдулло Рӯдакӣ аст, ки барои адабу фарҳанг ва тамаддуни мардумони форсиабон аҳамияти басо бузурге дошт.

Боз мусаллам аст, ки бисёр забонҳои бостонӣ мустақиман аз худ осоре бар ҷой нагузоштаанд ва лозим меояд, ки сохтори ин забонҳо бар мабной гирдоварию калимаҳо, ибораҳо ва ҷумлаҳои алоҳидае, ки дар китобҳои ба забонҳои гуногун таълифгардида оварда шудаанд, бозсозӣ ва аз нав барқарор карда мешаванд. Аз чунин тарзи бозсозии илмӣ зимни барқарор кардани сохтори забонҳои мод, скифӣ ва хоразмӣ истифода шудааст.

Дар китоб роҷеъ ба хатшиносӣ чун бахши муҳимми филология низ рӯҷӯ мешавад ва зикр мегардад, ки осори қадимии забонҳои эронӣ бо хатҳои гуногун ва ё бо навъҳои мухталифи як хат сабт гардидаанд. Ба таври мисол намунаҳои хаттии забони хоразмӣ ҳам ба воситаи навъе аз хатти оромӣ ва ҳам бо хатти арабӣ ва матнҳои забони суғдӣ бо гунаҳои суғдии самарқандӣ, полмерии монавӣ ва суриёӣ [ошӯрӣ] то замони мо маҳфуз монданашон зикр гардида, осори забони сақоӣ бо навъи хатти браҳмӣ ҳиндӣ ва осори забони бохтарӣ бо хатти юнонӣ барои имрӯзиён ба ёдгор расиданашон баён гардидааст. Инчунин доир ба як забон, ки дар давраҳои мухталифи инкишофи худ дорои хутути гуногун буданд, яъне чун мутуни забони форсии бостон бо хатти меҳӣ, форсии миёна бо хатти оромӣ, форсии дарӣ бо хатти арабӣ нигошта шуданашон аз китоб маълумоти дақиқ пайдо кардан мумкин аст, ки ҳар кадоме аз ин хутут дорои шакл, принципҳои хоси навишт ва хониш буда, аз ҳам ба қуллӣ фарқ карданашон низ зикр гардидааст. Муқаррар кардани ҷанбаҳои гуногуни таърихи қорбурди ҳар навъи хат аз муҳаққиқ тақозо меорад, то бо таърих, тарз ва шароиту муҳити зисти тамоми халқҳое, ки аз ин хат истифода кардаанд, ошноии амиқ ва ҳамаҷониба дошта бошад.

Тавре муаллифи китоб зикр менамояд, ки осори фарҳангии халқ ҳамчунин шакли мардумӣ-шифохӣ дорад, ки ҳамчун эҷодиёти даҳанакии халқ аз насл ба насл интиқол ёфта, ғановати маънавию фарҳангии ҳар қавму мардумро дар худ таҷассум намудааст. Дар ривоёту устураҳо ва афсонаю ҳамоҳаҳои мардумӣ сафаҳои таърихи зиндагӣ ва тарзи зисти

сохибонашон, ҷаҳонбинӣ, афкор ва андешаи онҳо ниҳон аст, ки аҳамияти бузурги илмию фарҳангӣ доранд. Гирдоварӣ, сабт ва таҳқиқи ин осори фарҳангӣ вазифаи аслии яке аз соҳаҳои филологияи эронӣ – фолклоршиносии эронӣ ба шумор меояд. Осори мардумӣ ба воситаи гуфтори ҳосаи ин ё он маҳал, ки лаҳҷа ё ғуиш номида мешавад, баён мегардад. ҳар лаҳҷаи забон дорой хусусиятҳои ҳоси фонетикӣ, луғавӣ ва грамматикӣ худ мебошад, ки дар рафти инкишофи таърихӣ забони минтақа ташаккул ёфтаанд. Аз тарафи дигар, лаҳҷаҳо манбаи аслии ташаккул ва тақомули забони адабӣ мебошанд. Таҳқиқи лаҳҷаҳои эронӣ вазифаи асосии соҳаи дигари филологияи эронӣ – лаҳҷашиносии эронӣ махсус мешавад. Ин соҳаи илм метавонад лаҳҷаҳои эрониро ҳам дар ҳолати ташаккул ва таҳаввули таърихашон (лаҳҷашиносии диахронӣ) ва ҳам дар ҳолати кунуниашон (лаҳҷашиносии синхронӣ) таҳқиқу баррасӣ намояд. Тамоми проблемаҳои болоӣ мавриди омӯзиши филологияи эронӣ қарор мегирад.

Дар китоб инчунин суҳан аз қисматҳои муҳаллифи филологияи эронӣ дар ҳолати кунуниаш баён гардида, маҷмӯъ ва системаи мураккаби донишҳо будану ба таҳқиқу баррасии масоили муҳаллифи осори хаттию шифоҳӣ мардуми эрониҷод ва забонҳое, ки ин осор ба воситаи онҳо таълиф ёфтааст, машғул шуданаш зикр мегардад ва бахшҳои таҳқиқи он низ ҳадафҳои мушаххас доштаниаш нишон дода мешавад. Аз ҷумла, дар таркиби филологияи эронӣ мавҷуд будани соҳаҳои махсусе, чун забоншиносии эронӣ, адабиётшиносии эронӣ, фолклоршиносии эронӣ таъкид гардидааст. ҳамчунин ҳар кадоме аз ин соҳаҳо дар навбати худ, чунонки дар филологияи умумӣ роиҷ аст, вобаста ба усулу ҳадафи таҳқиқоти худ боз ба бахшҳои фаръӣ, масалан, забоншиносии тасвирӣ, забон-шиносии таърихӣ, забоншиносии корбурдӣ, забоншиносии қавмӣ (этнолингвистика), забоншиносии равонӣ (психоллингвистика), забоншиносии иҷтимоӣ (социоллингвистика), забоншиносии муқоисавӣ ва муқоранавӣ (муқоисавӣ-таърихӣ ва

типологӣ), забоншиносии минтакавӣ (ареалӣ) ва монанди инҳо таксим шуданашон нишон дода шудааст.

Аз манбаъҳои таърихӣ маълум аст, ки осори хаттии мардумони эронитабор таърихи беш аз 3 ҳазорсола дошта, бо навъҳои гуногуни хат сабт гардида, то замони мо расидааст. Бисёре аз ин хатҳо танҳо дар як давраи таърихӣ ба қор рафта, баъдан аз доираи қорбурдӣ берун шудаанд. Масалан, забони тоҷикӣ дар тӯли таърихи ҳастии худ аз чунин навъҳои хат, мисли хатти меҳӣ, оромиасос, арабиасос, лотиниасос ва кириллиасос истифода кардааст, ки бархе аз онҳо барои имрӯзиён ошно нест. Баъзе навъҳои хат фақат ба як халқ ё қавми эронитабор мансуб буда, дигарон бо он ошноӣ надоранд.

Дар эроншиносӣ барои сабти калима ё матни забонҳои эронӣ системаи овонигории байналмилалӣ истифода мегардад, ки дар Конгресси байналмилалӣ эроншиносон дар Прага (Чехия) қабул гардида буд. Ин система дар асоси расмулхатти лотинӣ таҳия гардида, тамоми ҳуруфи алифбои лотиниро фаро гирифта, иборат аз 25 ҳарф ё аломат аст. Барои ифодаи баъзе овозҳои ҳоси забонҳои эронӣ, ки дар алифбои лотинӣ аломати махсус надоранд, аз ҳуруфи юнонӣ (δ, γ, θ, β ва ғ.) ва ё аз аломатҳои иловагии болоисатрӣ ё зерисатрӣ (ā, ē, ī, ū, ō, O, ≡, П, В, _, č, š, Y; Г, Н, 9, К, λ, σ, ζ, {, Ξ, Т) истифода бурда шуда, аломатҳои иловагӣ дар низоми овонигории забонҳои эронӣ ба сурати зерин ба қор бурда мешаванд: садонокҳо (ā, â, ē, ô, (dōlat < * af), ö, û, ü, ə, ы, ҳамсадоҳо (с – ц, č – ч, ʒ – dz, ç – ғ, q – қ, Г – «р»-и ҳиҷсосоз, ś, s – щ, шь (санскрит), š – ш, у – й, w – вь, ž – ж, β – б-и мулоим, δ – зь, γ – ғ, ʔ – ғъ, ч – хъ, θ – сь, 9к – сър.

Ҳангоми овонавасии матн овозе, ки бояд таърихан дар калима вучуд дошта бошад, аммо дар матни аслий сабт нашудааст, дар қисми болоии сатр навишта мешавад: tau^hma-, baⁿdaka-. Зимни сабти калимаҳои забонҳо ё лаҳҷаҳои муносири эронӣ овозе, ки метавонад дар калима талаффуз нагардад ё ихтисор шавад, низ дар қисми болоии сатр навишта мешавад: дар лаҳҷаҳои ҷанубии тоҷикӣ b³rinj= bərinj /brinj. Пас, дар

бобати баргардони матн [транслитератсия] ва овонависӣ [овонигорӣ, транскрипсия] низ дахл карда шуда, намунаи матнҳо оварда шудааст.

Дар эроншиносии муосир забонҳои эрониро вобаста ба ҷанбаҳо ва омилҳои гуногун, ки дар инкишофи таърихии ин забонҳо таъсиргузор будаанд, ба гурӯҳҳо тақсимбандӣ кардаанд. Яке аз чунин ҷанбаҳо ҳолати корбурдӣ (функционалӣ)-и забон дар даврони мо мебошад, яъне забон дар замони мо ба кор меравад ва ё аз байн рафтааст. Дар ин замина забонҳои эрониро ба ду гурӯҳ – забонҳои матрук [қадимӣ, мурда] ва забонҳои зинда [муосир] тақсим мекунам. Мувофиқи маълумоти китоб *«забони матрук[мурда] гуфта забонеро меноманд, ки дар давраи муайяни инкишофи таърихӣ бо сабабҳои гуногун аз байн рафтааст. Заминаҳо ва сабабҳои аз байн рафтани забонҳои эронӣ гуногун мебошанд»* [С. 68]. *«Забонҳои зиндаи эронӣ забонҳое мебошанд, ки дар ҳоли ҳозир ба шаклҳои хаттӣ [адабӣ] ё шифоҳӣ [гуфтугӯӣ] мавриди корбурд қарор доранд.* Имрӯз беш аз 40 забону лаҳҷаҳои гуногуни эронӣ дар минтақаҳои мухталифи Авруосиё ва соири кишварҳо ба кор мераванд, ки ҳам аз рӯи хидмати таърихӣ ва ғановати забонӣ, ҳам аз рӯи мақому нақши корбурдӣ дар ҷомеа ва ҳам аз рӯи хидмати фарҳангиашон дар тамаддуни башарӣ дар сатҳҳои гуногун қарор гирифтаанд» [С. 72]. Дар байни ин забонҳо *забони форсии нав* аз қудратмандтарин ва бузургтарин забонҳои дунё махсуб мешавад. Ин забон дар аввалҳои қарнҳои гузаштаи ислом аслан дар Мовароуннаҳр чун забони адабӣ ташаккул ёфта, сипас қаламрави Хуросон ва Эрони ғарбиро низ фаро гирифт. Нахустин навиштаҳои ин забон ба хатти арабӣ, агар баъзе порчаҳои сабтшудаи фолклориро истисно кунем, асосан ба асри IX мелодӣ мансуб мебошанд. Ин забон «порсии дарӣ» ном гирифта, дар асри X дар аҳди ҳукумати сулолаи Сомониён чун забони адабӣ қомилан ташаккул ёфт. Мероси ғаронбаҳои фарҳангӣ, ки ба сурати дастнависҳои осори адабии манзум ва мансур, фарҳангҳо, тазкираҳо, таърихномаҳо, осори илмӣ, санаду муросилоти идорӣ ва ғ. ба ин забон таълиф гардидаанд, ҳоло дар

китобхонаҳо ва бойгониҳои гуногуни кишварҳои олам
нигаҳдорӣ шуда, то ба имрӯз фақат як қисмати аз ин осор сабти
ном, таҳқиқ ва нашр шудааст. Забони порсии дарӣ, ки
ҳамчунин забони форсии классикӣ низ номида мешавад, пояе
барои ташаккул ва инкишофи забонҳои адабии навин – форсии
муосир (дар Ҷумҳурии исломии Эрон), дарӣ (дар Афғонистон)
ва тоҷикӣ (дар Тоҷикистон) гардид. Забони форсии нав дар
асрҳои миёна ба сифати забони муоширати байни қавмҳо ва
халқҳои гуногунзабони Осиё ба қор мерафт ва ҳатто дар баъзе
аз кишварҳои, ки саканаи ғайриэронӣ доштанд, аз ҷумла дар
худуди шибҳақораи Ҳинд, муддати мадиде ҳамчун забони
адабӣ, расмӣ ва коргузори давлат намояндагони қавмҳои
гуногунзабонро муттаҳид мекард. Сарфи назар аз ин ки пас аз
таназзули давлати Сомониён дар Мовароуннаҳру Хуросон ва
Эрони ғарбӣ ҳукумат ба дасти ҳокимони сулолаҳои турку
муғлтабор гузашт, забони форсӣ бо вучуди муқовимати
ашрофи турктабор ба сифати забони адабӣ ва расмӣ
давлатҳои мухталиф то асри бист боқӣ монд ва забони
фармонравоёни туркӣ натавонист дар рӯёрии фарҳангӣ дар
муқобили он пайдорӣ кунад. Охирин амири Бухоро, ки аз
хонадони манғитии турктабор буд, низ баночор дар
давлатдорӣ аз забони форсии мовароуннаҳрӣ, ки забони тоҷикӣ
буд, ба қор гирифт. Пирӯзии фарҳангии забони форсии дарӣ
буд, ки ҳар ҷо кишваркушои турк рафт, форсиро бо худ бурд ва
дар он сарзамин густариш дод.

Ҳамчунин забонҳои эрониро вобаста ба вижагиҳои
забониашон ба ду гурӯҳ муҳаққиқон ҷудо мекунанд, ки дар ин
бобат низ дар китоб маълумоти сареҳ оварда шудааст. Аз
ҷумла, пас аз ин ки қавмҳои форс ба минтақаи ҷануби ғарбӣ ва
қабिलाҳои мод ба минтақаи шимоли ғарбии Эрони таърихӣ кӯч
бастанд, ҳам бар асари зиёдии масофаи байни макони суқунати
онҳо, ҳам бар асари монеаҳои табиӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва
иҷтимоӣ тафовутҳои диалектологӣ пеш аз ҳама дар байни
гуфтори ин мардумон, ки дар минтақаи Эрони ғарбӣ маскан
гирифта буданд ва лаҳҷаҳои қабिलाҳои эронизабони Осиёи
Миёна ва навоҳии атрофи он (сақоҳо, скифҳо), ки саканаи

Эрони шарқӣ буданд, ба вучуд омаданд. Лаҳчаҳое, ки дар миёнаҳои ҳазорсолаи I п.а.м. дар қисми ғарбии доманаи кӯҳи Эрон паҳн гардида буданд, асоси забонҳои эронии ғарбӣ ва лаҳчаҳои Эронии Осиёи Миёна ва ҳудуди ҳамсарҳади он асоси забонҳои эрониро ташкил доданд. Марзи шартии табиӣ байни ин ду гурӯҳи забонҳои эронӣ дар давраҳои қадим ҳудуди биёбонҳои душворгузари Дашти Кевир ва Дашти Лут маҳсуб мешуд. *Забону лаҳчаҳои эроние, ки таърихан дар тарафи шарқии биёбонҳои Дашти Кевир ва Дашти Лут истеъмол гардида, ташаккул меёфтанд, гурӯҳи забонҳои эронии шарқӣ ва забону лаҳчаҳое, таърихан минтақаҳои ғарбии ин даштҳо инкишоф меёфтанд, гурӯҳи забонҳои эронии ғарбиро ташкил доданд. Аз ин нуктаҳо чунин бармеояд, ки таснифоти таърихӣ диалектологӣ забонҳои эронӣ ба он мақсад анҷом дода мешавад, ки ҷойгоҳи ҳар забони эронӣ дар ҷараёни таърихӣ инкишофи ин гурӯҳи забонҳо муайян карда шуда, ба ин васила муносибати байни забонҳои эронӣ ва гурӯҳҳои марбутати онҳо мушаххас гардад [ниг.: 90-95].*

Таърихан, пас аз инқирози давраи умумиэронӣ дар қисми ғарбии Эрон забонҳои форсии бостон, мод ва пасон забонҳои форсии миёна ва портӣ (пахлавӣ) истеъмол мешуданд, ки дар даврони навин аз онҳо забонҳои эронии муосир – форсии нав (форсии дарӣ, форсии муосир, тоҷикӣ, дарӣ), курдӣ, балучӣ, тотӣ, толишӣ, гелонӣ, мазандаронӣ ва як қатор лаҳчаҳои ғайрифорсии мустаъмал дар Эрони имрӯза ва кишварҳои ҳамҳудуди он шакл гирифтаанд.

Масъалаи даврабандии таърихӣ забонҳои эронӣ низ аз назари муаллифи китоб дур намонда, ба ин масъала бо як ҷиддияти том ибрази андеша менамояд ва ба се давраи таърихӣ даврабандӣ шудани онҳоро собит мекунад: 1. Давраи забонҳои эронии бостон – тақрибан аз оғози ҳазорсолаи пеш аз мелод то асрҳои IV-III пеш аз мелод; 2. Давраи забонҳои эронии миёна – аз асрҳои IV-III пеш аз мелод то асрҳои VIII-I қ мелод; 3. Давраи забонҳои эронии нав – аз асрҳои VIII-I қ мелод то ба имрӯз.

Ин даврабандӣ ба таври умум характери забоншиносӣ надошта, фақат бар асоси осори фарҳангию таърихӣ забони форсӣ (тоҷикӣ) сурат гирифта, дар асоси ин даврабандӣ дигар забонҳои эронӣ низ вобаста ба мансубияташон ба яке аз ин се давра баррасӣ мегарданд. Дар миёни забонҳои эронӣ танҳо забони форсӣ дорои чунин осор ва манобеи забонӣ дар ҳама давраҳои таърихӣ буда, ин осор марҳилаҳои гуногуни ташаккул ва таҳаввули ин забонро фаро мегирад. Ҳамаи ин давраҳои таърихӣ на ба воситаи як шакли графикӣ, балки аз тариқи чандин расмулхат дарҷ гардидаанд, ки он чунин аст: осори форсии қадим ба воситаи хатти меҳӣ, форсии миёна ба воситаи алифбои паҳлавии оромиасос ва алифбои монавӣ, осори форсии дарӣ ба воситаи алифбои арабӣ.

Ҳамин тавр, китобе, ки бо унвони «Муқаддимаи филологияи эронӣ» аз ҷониби донишманди тоҷик Азиз Мирбоев таълиф гардидааст, манбаи муҳимме барои ошно гардидан бо ду давраи таърихӣ забонҳои эронӣ (давраҳои бостонӣ ва миёна) ва осори хаттии ин забонҳо маҳсуб меёбад. Аз ин китоби пурмуҳтаво доираи васеи хонандагон, муҳаққиқону унвонҷӯён, магистру донишҷӯён метавонанд баҳри тақмили донишу тавсеаи ҷаҳонбинии худ истифода намојанд.

МУНДАРИҶА

АҲКОРИ НАЗАРИИ ЗАБОНШИНОСӢ

Хоҷаев Д. Мақоми Абдуллоҳмони Ҷомӣ дар таърихи афкори забоншиносии тоҷик.....

Шарифова Ф. Чараёни ташаккули забони порсии дарӣ
дар асрҳои IX-
X.....

II. ВОЖАШИНОСӢ

Саломов М. Итноб ва мавқеи он дар забони
ғазал.....

Гулназарова Ж. Намунаи робитаи маъноии вожагон дар
«Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ.....

Ҳомидов Д. Баррасии забонии чанд калимаи рехтаи
«Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ.....

Ҳалимова С. Шарҳи як силсилаи муродифоти фразеологӣ
дар ғазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ.....

Камолов Х., Вомвожаҳои русиву аврупоӣ дар “Наводири
зиёия”-и Садри Зиё.....

Ҳалимова С. Тобишҳои маъноии вожаи “гул” дар осори
Сайидои Насафӣ.....

Камолов Х. Мавқеи вомвожаҳои туркиву муғулӣ дар
«Наводири зиёия»-и Садри Зиё

Ҳалимова С. Истилоҳоти меъморӣ дар «Сафарнома»-и
Носири Хусрав.....

Муслимов Ҳ. Калимаҳои арабии камистеъмол дар
қасоиди Манучехрии Домғонӣ.....

Маҷидова С. Маъниофарии Ҷомӣ бо санъати ташбех дар
зери калимаи “дил”.....

Бекназарова М. Баъзе хусусиятҳои фарқкунандаи
ибораҳои фразеологии феълӣ дар забони матбуот.....

Маҷидова С. Вазифаи услубии муродифот дар ғазалиёти
Камоли Хучандӣ.....

III. САРФИЁТ

Гулназарова Ж. Баъзе вижагиҳои маъноии феъл дар «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш.....
 Асоева Б. Пасвандҳои исмсоз дар «Зафарномаи хусравӣ».....

IV. НАҲВИЁТ

Абдурраҳмонова М. Сермаъноии ҷумлаи пайрави микдору дараҷа дар «Куллиёт»-и Садриддин Айний.....174

V. ТОПОНИМИКА

Ҳомидов Д. Фитотопонимҳои Душанбешаҳр ва роҳҳои шаклгирии таърихии онҳо.....

VI. ИСТИЛОҲОТ

Элчибеков А. Истилоҳоти иқтисодии забони тоҷикӣ аз нигоҳи сохтор.....

VII. ТАҚРИЗ ВА КИТОБИЁТ

Шоев Р., Ҳомидов Д. Иқдоми бузурге дар таълифи китоби таърихи забонҳои эронӣ.....

ЗАБОН – РУКНИ ТОАТ

(Ма ҷаллаи илмӣ)

КИТОБИ ҲАШТУМ

Масъули чоп: Ҳайдар Муслимов

Саҳифабанд:

Ба матбаа 14.12.2016 тахвил гардид. Чопаш
17.12.2016 ба имзо расид. Коғазӣ офсет. Чопи офсет.
Ҳуруфи адабӣ. Адади нашр 100 нусха.

Нашриёти «Пойтахт» ш.
Душанбе к. Дехотӣ 42 х. 28.
Е-mail: poytakht.p@inbox.ru.
sanginov.f@mail.ru.

